

Олжас
СУЛЕЙМЕНОВ

АЗ і Я

ОЛЖАС СУЛЕЙМЕНОВ

АЗ і Я

КНИГА ДОБРОМИСНОГО ЧИТАЧА

Переклад з російської

видавництво
жупанського

Київ
2009

ББК 84.5КАЗ

С89

У своїй книжці «АЗ і Я» автор, відомий казахський письменник і вчений Олжас Сулейменов, досліджує «Слово про Ігорів похід». Опублікована ще в середині 70-х років минулого сторіччя, праця викликала справжній переполох у колах літературознавців та інтерес у читачів. Книжку, як то часто велося в ті часи, було піддано «анафемі». Наклад 150 тисяч примірників було вилучено з книгарень і бібліотек.

«АЗ і Я» зберігає свою актуальність і понині. Це своєрідний погляд зі Степу на політичні й культурні проблеми Київської Русі XI сторіччя.

Друга частина книжки «Шумер-Наме» торкається культурних стосунків тюркських народів з давніми цивілізаціями.

Книжка розрахована не лише на науковців, але й на той загал читачів, котрі не байдужі до власної історії і культури.

Науковий редактор:
Леонід Череватенко

Редактор:
Леся Пішко

Художнє оформлення:
Оксани Баратинської

**Видання книжки здійснено Посольством Республіки Казахстан в
Україні і в Республіці Молдова**

ISBN 978-966-96881-8-7

© Олжас Сулейменов
© ФОП Жупанський; переклад;
О.Баратинська, художнє
оформлення, 2009.

Від автора, до українського видання 2009 року

Влітку 2005 року «АЗ і Я», нарешті, вийшла в Москві.

Рівно через тридцять років після публікації в Алма-Аті. Видавці, які вирішили перевидати цю колись одну із найчитабельніших в СРСР книжок, запитали — чи хочу я що-небудь додати, скоротити, виправити в тексті? Я відповів — ні.

Часто автор ясніше критиків бачить недоліки своєї роботи. Але мене так наполегливо намагалися змусити відмовитися від книжки (починаючи зі статті академіка Д.С. Лихачова «Про хибні погляди О. Сулейменова»), що зникло бажання повертатися до матеріалів стосовно «Слова про Ігорів похід». Тим паче, що критики справжніх слабкостей праці не розгледіли, а ополчилися проти того, що я вважав гідним уважного розгляду.

Здається, жодна книга, що вийшла друком у Радянському Союзі, не зазнавала такої обструкції. Через півроку після її виходу три відділи ЦК КГРС (культури, пропаганди і науки) отримали вказівку Суслова підготувати обговорення «АЗ і Я», що планувалося завершити постановою ЦК КПРС. У проекті доповіді Л.І. Брежнєва на XXV з'їзді вже вписувалися стандартні слова про черговий розквіт радянської літератури, після яких ішло — «але, тим прикріше», і далі повідомлялося про тенденції буржуазного націоналізму, пантюркізму, антирадянщини і навіть чомусь сіонізму, які проявилися в книжці «АЗ і Я», що вийшла в республіці, «названій лабораторією дружби народів». Можна було уявити, який удар по «лабораторії» міг бути завданий постановою і доповіддю, і тому керівництво Казахстану зробило все можливе, щоб обговорення книжки в Центральному Комітеті не відбулося. У своїх мемуарах член Політбюро Д.А. Кунаєв розповів, що він передав книжку Л.І. Брежнєву і за деякий час

поцікавився у нього під час телефонної розмови — чи є в ній ознаки усіх цих шкідливих «ізмів», помічених Сусловим? На що маршал із солдатською прямою відповів: «Ні хріна в ній такого нема!» Найкраща рецензія на ті часи.

Обговорення було перенесено на безпечний для республіки рівень — в Академію наук СРСР. Однак із Старої площі, не чекаючи рішення академічного форуму, спустили вказівку про вжиття належних заходів по всій країні. З бібліотек вилучити. Залишки нерозпроданого тиражу (було два заводи — 50 і 100 тисяч примірників) вибрати з крамниць і знищити. 13 лютого 1976 року у приміщенні на Волхонці зібрали за списком сорок сім академіків, член-корів і рядових докторів суспільних наук.

Першим виступив академік Б.О. Рибаків. Задав потрібний тон. Він почав зі слів: «В Алма-Аті вийшла запекло антиросійська книжка». Обговорення одразу ж пертворилося на огуду. Протоколи цих зборів, що тривали весь робочий день, були опубліковані в часописах «Вопросы истории», «Вопросы языкознания». Подані всі виступи. Крім мого. Впевнений, повні стенограми того зібрання збереглися. Живі декотрі учасники, і один з них, літературознавець Ніколай Афанасьєв, тоді ще не академік, нещодавно в одному інтерв'ю згадав мою відповідь: «Я вважав, що моя книжка про «Слово» і є освідченням у любові до давньої російської літератури. Але шановний академік Рибаків, очевидно, звик до того, що в любові освідчуватися потрібно, стоячи на колінах, а тут вийшло — на повний зріст. Це його і обурило».

Сьогоднішній читач запитає — що ж так схвилювало вчених критиків?

Я сам довго не розумів. І розгадував загадку шарами, поступово добираючись до глибини. Зараз буцімто знайшов усі відповіді. Деякі з них напрочуд прості.

У радянському літературознавстві склалися так би мовити дві наукові школи вивчення «Слова про Ігорів похід». Ленінградську школу очолював Д.С. Лихачов. Московську — Б.О. Рибаків. Написано десятки праць, захищено безліч дисертацій. Книжка Рибаків про «Слово» була висунута на Ленінську премію, а в квітні 1976 року повинно було з'явитися рішення Комітету з питань премій. І раптом виходить «АЗ і Я», що отримала нечувану популярність у країні. В

книжці критично оцінюються досягнення обох академічних шкіл і, зокрема, праці, що претендує на високу нагороду.

Цим нещасливим збігом можна було пояснити самозахисні випадки Б.О. Рибаківа проти автора з неросійською пропискою, що осмілювався, так би мовити, підняти ручку на святе!

Але в книжці, крім критики академіків, містилося і багато іншого, що змусило вигукнути коментаторів з антирадянського журналу «Проблемы коммунизма», який виходив у США: «Як така книжка змогла вийти в Радянському Союзі!» У 1986 році цей журнал назвав «АЗ і Я» серед декількох книг, що підготували Перебудову.

Можливо, саме ці нюанси, не зрозумілі сучасному читачеві, схвилювали ідеологічні відділи Центрального Комітету. Не будемо їх відшукувати в тексті. Вони — в минулому. Але головне, що й нині не сприймають у книжці прибічники названих шкіл, варто підкреслити. Я вважаю, що невідомий Автор «Слова» творив у часи, коли освічена частина населення Київської Русі була, по суті, двомовною. Володіла рідною і тюркською («половецькою») мовою. Культурна ситуація в Київській Русі в XII сторіччі нагадувала ту, що склалася в Росії XIX сторіччя. Перші видання «Війни і миру», «Анни Кареніної» містили десятки сторінок, діалогів французькою мовою. В XX ст. після революції російський читач став багатомовним, і сторінки романів Толстого довелось перекладати російською. Така праця не вимагала від перекладачів-тлумачів особливих зусиль. Французькі тексти виділялися латинським шрифтом, їх треба було просто перекласти російською. Але двомовні тексти XII ст. (якщо такі були) вочевидь записувалися лише кирилицею і до того ж суцільним рядком без поділу на слова. Читач на слух робив поділ. Уже в наступних поколіннях праця читання ускладнювалася. Змінювалася рідна мова, і не всі тюркізми впізнавалися. Декотрі формально збігалися зі старослов'янськими словами і тому набували нових значень. Спробуйте через декілька сторіч прочитати суцільний рядок «сеуримкрчатподсаблямиполовецкими». Зрозуміло, що переписувачі розбили так: «Се у Рим кричат под саблями половецкими». І переклали: «*Это у Рима кричат под саблями половецкими*». Ось аж куди занесла нелегка воїнів Кончака!

Дослідники упродовж двох сторіч шукали бодай якийсь Рим поближе до Києва. А славіст, котрий знає тюркські мови, впізнав би тут татарське **урим** «дівоча коса». Мій висновок із аналізу таких тлу-

мачень був простий: «Слово про Ігорів похід» написано в XII сторіччі двомовним автором і для двомовних читачів.

Із часом натиск говорів Тюркського Поля ослаб, потім звівся нанівець. Культурна ситуація в Київській Русі змінилася. В XVI ст. «Слово» з пергаменту переписувалося на дешевший матеріал — на папір. Чернець-переписувач не був простим копійстом, який прагнув зберегти кожний штрих, навіть граматичні помилки і клякси тексту: твір, що переписувався, не був «Священним писанням». І тому він намагався зробити давній текст зрозумілішим читачам свого часу. Багато тюркізмів переклав, передав російськими словами, зберігши лише ті, що ще вживалися в руській мові. А слово *урим* він не зрозумів і розшифрував як «у Рим» і дотворив речення, пояснюючи смисл, що виник.

У XVIII ст. і далі вчені читачі не зрозуміли багатьох «темних» місць пам'ятки. Відновити текст можуть тільки тюркославісти, що володіють достатнім знанням історії тієї епохи, досвідом читання і (бажано) складання поетичних текстів. А повністю цим вимогам ніхто із представників академічних шкіл не відповідав. Такий висновок, звичайно, не міг залишити байдужим нікого з учених, що вибрали своєю професією вивчення «Слова про Ігорів похід».

Я, по суті, виявився першим двомовним читачем-дослідником «Слова» в новий час. Тому мої прочитання, природно, повинні були вступити в суперечність з опублікованими перекладами, тлумаченнями поеми. Критика академічних праць була сприйнята як політичний випад проти всієї радянської філологічної науки, проти російської культури. Виявляється, як мені пояснили, я хотів довести, що «Слово про Ігорів похід» — це найдавніший твір письмової літератури східних слов'ян — було написане не русичем, а якимось середньовічним казахом. І ці домисли звучали з трибун Спілки письменників СРСР, у стінах Академії наук, у кабінетах ЦК КПРС.

Я вірив — коли-небудь учені читачі побачать, що сліди колишньої двомовності в «Слові» є найпереконливішими свідченнями істинної оригінальності пам'ятки, яку з часів Катерини II російські і французькі скептики вважали підробкою кінця XVIII сторіччя. Жоден фальсифікатор не зміг би натворити і навставляти в текст десятки очевидних і невидимих тюркізмів. Тому що в Катерининську епоху про таку потужну взаємодію Руси і Поля ніхто ще не здогадувався.

Якщо навіть наприкінці ХХ сторіччя сама думка про це була сприйнята вченими і політиками майже як блюзнірська.

У науці про «Слово» за 33 роки, що минули після академічного обговорення, нічого не змінилося. Нові покоління фахівців продовжують повторювати досягнуте батьками-основоположниками.

Тому і мені не хочеться щось змінювати, у всякому разі, в першій частині цієї книжки, присвяченій «Слову про Ігорів похід».

Олжас СУЛЕЙМЕНОВ

Червень, 2009 р., Париж

Від автора

У моїй невеличкій бібліотеці зберігаються лише ті книжки, до яких я постійно повертаюся.

Книжковий запій дитинства і юності змінився на штиль. У натовпі вуличних знайомих і приятелів знаходиш друзів, з якими проминає твоє життя. У морі поліграфічної продукції визначаєш кілька книг, що виховують у тобі читача.

Газети закликають освоювати методи швидкісного читання, а тобі цікаво проморочитися всю ніч над рядком, написаним декілька сторіч тому. І через роки розгорнути книжку на тій самій сторінці, відшукати той рядок і зрозуміти, як змінився ти. Читаєш, обережно долаючи свої й чужі смаки. Уподобання. Переконавання. Абеткову грамотність.

Рядок уже не влітає в порожнечу, не відскакує від стіни, він існує у просторі, обжитому твоїм знанням.

Усвідомити космос культури, в якому, мов ядро, плаває слово, — це і є наука читання. Не засвоїв її — неможливо писати самому.

Одним із таких підручників читання стало для мене «Слово про Ігорів похід».

Понад десять років я намагаюсь подолати віддаль між собою і цією *Вещью*. («Вещь» — мудрість, давньоруськ.).

Від мене вона віддалена не лише в часі. Наш погляд спрямований згори в долину: ми бачимо лексику і поетику пам'ятки в плані. Нам доступні горішні поверхи семантичного й ідеологічного знання «Слова»: не завжди вдається помітити тінь на площині й за нею відтворити висоту конструкції та об'єм.

Ми дивимося вниз, намагаючись побачити квітучі форми минулого крізь вікові нашарування культурних забобонів, які старші за нас, але молодші від правди.

Розгрібаючи думками **пил**, що пригнічує **істину**, ми дізнаємося про її силу. (Займенник «їхню» стосується трьох виділених іменників.)

«Слово» — несподіване.

Воно містить у собі прозріння, що видаються підозрливими, тривіальні образи, вкриті павутиною геніальності, і темні вислови, великі вже тому, що розуміються банально.

Воскові троянди, що перетворюються на величезні рожеві дулі з маком; оаза в пустелі, що сприймається за міраж; історична казка і чарівний факт — чудове «Слово».

«Слово» — своєрідний тест, що перевіряє знання, світогляд і творчі здібності читача, його психологічну підготовку до зустрічі з історією. Воно, як лакмусовий папірець, визначає читацьке середовище — в одному прочитанні червоніє, в іншому — синіє. А інколи й біліє.

Цікаве «Слово»!

«Слово» формувало моє світосприйняття. «Слово» ввело в історію і дозволило побачити іншими очима різні сторони сучасності. Я зрозумів, що історична брехня може ображати віщого так само, як історична правда невігласа. Мені довелося бачити, як історичний факт хилиться на гойдалці суб'єктивної логіки, підносячись до метафізичних вершин і падаючи в бездонні провалля об'єктивного незнання.

Факт, узятий поза історичним контекстом, перетворюється на мертву іграшку вчених. Оскільки факт — ядро епохи, він живе в космосі обставин свого часу, як земна куля в оболонці атмосфери. Роз'єднати їх неможливо, не зашкодивши знанню. У цій книжці я хочу викласти основні моменти свого досвіду читацької праці над «Словом», результатом якої повинна стати поява у майбутньому етимологічного словника «1001 слово».

Маю право помилятися і визнавати і шукати нові рішення.

Маю можливість висловлювати свої міркування стосовно табуйованих проблем. У цьому є певні переваги не лише для мене особисто.

Я відмовився від теми «Тюркізми у «Слові» — зрозумів, що вузька спеціалізація продуктивна в математиці, а не в людинознавстві. «Слово» треба читати не колективом МИ (Славіст, Тюрколог, Історик, Поет та ін.), а колективом Я. Ті самі персонажі, але об'єднані в одній особі.

Читати «Слово» мені допомагала природна двомовність, знання культурних взаємин Руси і Поля, захоплення етимологією і, можливо, відчуття слова і образу, що виробилося вправами у версифікації.

Не забуду пригадати ще одну умову, що неодмінно доповнює образ читача. «Слово» не повинно бути» **засобом**, як, між іншим, література і наука загалом. Від того, **як** ти прочитаєш, **чию** точку зору підтримаєш,

а чію заперечиш, не повинно залежати твоє існування. Ти зобов'язаний бути вкрай вільним в оцінках праць своїх учителів. Аксиома, втім, яка одначе, вимагає щогодинних доказів практикою творчого життя.

Було б надто самовпевнено заявити, що як читач я відповідаю цілком усім вимогам, поставленим самому собі. Але останньої умови я чесно намагався дотримуватися завжди. Погоджувався лише з тим, що мені в даний момент здавалося істинним, і протестував проти своїх і чужих учорашніх тверджень, якщо вони нині застаріли. Оскільки шлях до суті пролягає через суд, через трибунал думки, що безперервно засідає в тобі.

Частина I

СОКОЛИ І ГУСИ

До історії СПІ¹

Короткий нарис з історії «Слова про Ігорів похід» і «Загонщини»

У 1791 році О.І. Мусіна-Пушкіна було призначено обер-прокурором Святійшого Синоду. У тому ж році, 11 серпня, Катериною II був виданий указ, за яким Синодові дозволялося зібрати і вилучити із монастирських архівів та бібліотек рукописи, що становлять інтерес для російської історії.

Цим зайнявся О.І. Мусін-Пушкін. Не пізніше 1792 року (точна дата не встановлена) він придбаває збірник XVI сторіччя, у якому виявляється список «Слова про Ігорів похід».

Жертвою московської пожежі 1812 року став дім і бібліотека графа. Список XVI ст. гине. У науковий ужиток прийнято видання Мусіна-Пушкіна і список, зроблений для Катерини.

Оригінальна історія списку XVI ст. одразу ж викликала скептичне ставлення до «Слова» у деяких вітчизняних і зарубіжних учених, котрі припустили, що йдеться про фальсифікацію, покликану виправдати імперіалістичну політику Катерини аргументами минулого. Називалися і ймовірні кандидатури виконавців підробки (серед них і Мусін-Пушкін).

Історичні й лінгвістичні доводи скептиків були настільки переконливі, що вся література стосовно «Слова», яка нагромадилася протягом двох сторіч безперервного вивчення, присвячена одному питанню — чи справжнє «Слово про Ігорів похід».

Суперечка скептиків і захисників, по суті, нагадує відомий диспут Остапа Бендера і ксьондзів.

— Бога немає, — сказав Остап.

— Є, є, — сказали ксьондзи.

¹ Аббревіатура СПІ, давно прийнята в науці.

Скептики цілком відкидають «Слово», апологети з такою ж категоричністю визнають його.

У першій половині ХІХ ст., коли народилася скептична школа в Росії, багато історичних фактів, що опосередковано підтверджували справжність «Слова», ще не були відомі.

М.Т. Каченовський, головний представник школи, що проголосила принцип «Для науки немає нічого пристойнішого, ніж скептицизм²», у першій же своїй статті «Об источниках русской истории³» піддав сумніву договори Олега й Ігоря з греками. У статті «Паралельные места в русских летописях» він засумнівався в оригінальності багатьох повідомлень давньоруських хронік, вважаючи, що ці повідомлення було вписано пізніше, тобто в ХVІ сторіччі⁴.

М.Т. Каченовський і представники його школи закликали: факти повинні бути зіставлені один з одним, і робити висновки про них потрібно згідно «із загальними законами історичного розвитку». Згодом інший представник скептичної школи М.І. Надеждин писав: «Будь-який факт сам по собі має внутрішні умови достовірності... Ці внутрішні умови створюють історичну можливість факту... Жоден історичний манускрипт, жоден відомий авторитет, що витримав усі тортури звичайної критики, не переконає мене у достовірності факту, якщо він рішуче суперечить цим законам⁵».

Таке ставлення до старожитностей було продиктовано необхідністю. Зі зростанням національної самосвідомості наука нерідко стає на службу казенному патріотизмові, тоді історіографія починає відходити від історії. Факти або неправильно висвітлюються, або фальсифікуються на догоду погляду на минуле, що виникає.

Явище це універсальне. Майже всі європейські історіографії пережили такий період. І засновник західної скептичної школи Август Шлецер на реаліях обґрунтував необхідність строгого недовірливого ставлення до історичних джерел. У ХVІІІ ст. і на

² Каченовский М.Т. О «Римской истории» Нибура. «Вестник Европы», 1830, №17-20, ст. 75.

³ «Вестник Европы», 1809, № 18.

⁴ Там само.

⁵ Надеждин Н.И. Об исторической истине. СПб, 1837, т. 20, стр. 153.

початку XIX ст. в Росії з'явилася значна кількість історичних підрубок. Більшість із них було викрито скептиками і не встигло увійти в офіційну науку.

Скептична школа (незважаючи на цілу низку неточних результатів) відіграла вельми позитивну роль у розвитку російської історіографії. Вона сприяла створенню моральної атмосфери в науці, утвердженню строгих моральних критеріїв, без яких наука як об'єктивне знання існувати не може.

Скептики пройшли крізь «тортури» патріотичної критики. Надмірної підозри їм не прощали і не прощають. Окремі помилки, і серйозні (неминучі в практиці будь-якого наукового методу), дозволили супротивникам оголосити цю школу консервативною тощо.

У XX ст. послідовників Каченовського в Росії вже не залишилося. І критика їх набуває особливого характеру.

«Дуже важливо зазначити, що представники скептичної школи були людьми консервативних, офіційних світобачень. Своїми реакційними поглядами був відомий не лише «парнаський старовір» М.Т. Каченовський, але й друг Ф.В. Булгаріна — Й.І. Сенковський, а також М.Н. Катков. І.І. Давидов відомий тим, що з ним, як з директором Головного педагогічного інституту, боровся М.О. Добролюбов⁶».

Цікаво, чиїм другом був і з ким змагався К.С. Аксаков, що різкіше за І.І. Давидова виступав на боці скептиків⁷?

К.С. Аксаков і зовсім вважав, що «Слово» підроблено навіть не російським патріотом, а іноземцем.

Новий етап у вивченні «Слова про Ігорів похід» починається з відкриттям другої пам'ятки — «Слова про великого князя Дмитрія Івановича» (або, як прийнято називати за одним зі списків, — «Задонщина⁸»). Вважається, що створено воно одра-

⁶ Лихачов Д.С. Изучение «Слова о полку Игореве» и вопрос о его подлинности. В кн.: «Слово о полку Игореве» — памятник XII века. М.-Л., 1962, ст. 21.

⁷ Аксаков К.С. Полн. собр. соч. Ломоносов в истории русской литературы и языка. Т. 11, М., 1875, стр. 142—147.

⁸ Відомі декілька списків «Задонщини»: Список ДПБ (Державної публічної бібліотеки) із зібрання Кирило-Білозерського монастиря № 9/

зу після перемоги Дмитрія Донського над Мамаєм (1380 р.). Автором вважають Софонія-«резанца», ім'я і прізвище якого згадується в списках. Дослідники гадали, хто ж конкретно ховається під іменем Софонія-резанця. Називали то «рязанським попом», то «брянським боярином».

Б.О. Рыбаков наполягає на іншій версії:

«Брянський боярин Софоній (який мав у рукописі загадкове і ніким не виправдане прізвище *резанца*⁹)». «Резанцями» називали скопців або християн, котрі зазнали насильницької мусульманізації, обрізання. «Рзанцями» на Волзі й досі прозивають мусульман.

Відкритий був рукопис «Задонщини» 1852 року. Рис, які зближують її зі «Словом», виявилось так багато, що ця обставина поставила у скрутне становище і захисників, і скептиків, однаково даючи обом сторонам грізні аргументи. Збентеження тривало довго. Нарешті французький славист Луї Леже 1890 року опублікував результати свого історико-літературного аналізу, який зводився до наступного: «Слово про Ігорів похід» — твір наслідувальний і слабкий. «Задонщина» — оригінальний і поетично сильний. Він піддав сумніву дату відкриття «Задонщини» і припустив, що цей рукопис був виявлений наприкінці XVIII ст. і на його основі невідомим фальсифікатором створювалося «Слово про Ігорів похід»¹⁰.

Останнім часом гіпотезу Луї Леже рішуче розвивав у Франції проф. А. Мазон і група його однодумців.

«У цьому строкатому цілому нема єдності, — казав про «Слово» Мазон, — крім епохи і середовища. Епоха — це кінець XVIII ст. у триумфуючій Росії Катерини II, середовище — кілька

1086 (К-Б); список із зібрання Ундольського № 632 (У); список ДІМ (державного історичного музею); зібрання музейне № 2060 (І-1); список ДІМ, зібрання музейне № 2060 (І-2); список ДІМ, зібрання Синодальне № 790 (С) та інші. Ми будемо далі цитувати «Задонщину» за виданням «Слово о полку Игореве» і пам'ятки Куликовського циклу, за редакцією Д.С. Лихачова і Л.О.Дмитрієва, видавництво «Наука», М.-Л., 1966, розділ «Тексты Задонщины».

⁹ Рыбаков Б.О. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971, ст. 27.

¹⁰ Луи Леже. Славянская мифология. Воронеж. 1908, ст. 4-5, перевод с французского издания, 1900.

освічених людей, що збираються в гурток біля графа Мусін-Пушкіна, бібліотечних працівників і людей світських, натхненних історичними читаннями, підлесників, не менш ніж патріотів, які поставили своє натхнення на службу свого націоналізму і політики імператриці¹¹».

Порівнявши поетику і лексику двох пам'яток, А. Мазон висунув кілька конкретних питань, які могли, між іншим, поставити собі й захисникам.

Із запереченнями А. Мазону виступило багато радянських учених: О.С. Орлов, С.П. Обнорський, М.К. Гудзій, В.П. Адріанова-Перетц та інші, зарубіжні — А.В. Соловйов, І.М. Голенищев-Кутузов, О.В. Ісаченко, С. Леонов (Парамонов), Р.О. Якобсон тощо. Відповіді захисників склали не один том, де на всі лади повторюється головний аргумент на користь оригінальності — переконаність в оригінальності.

Заслуговує на якнайсерйознішу аргументовану відповідь таке, наприклад, зауваження А. Мазона: «Язичництво, найбільш штучне, поширене впродовж усього твору аж до несподіваної межі вельми християнського змісту».

Чіткіше за всіх відповів С. Леонов (Парамонов), австралійський «словіст». Хоча стиль його відповідей далекий від академізму і виклад грішить описовістю (він мало вдається до доказів), заяви його часто виявляються ближчими до правди, якої шукають, ніж багато оснащених науковою апаратурою праць інших захисників. Він пише: «Професор Мазон настільки сильний у своєму аналізі, що не розуміє, що майже все «християнство» «Слова» — це додатки ченців-переписувачів, котрих не могло не шокувати цілковите замовчування християнства. Їхні вставки шито білими нитками, особливо в кінці про «християн», про яких у «Слові» до цього, до речі сказати, не було сказано жодного слова¹²».

Чимало захисників ігнорують проблему, поставлену А. Мазоном. Фігура замовчування — не ліпша форма відповіді на питання, розв'язання якого додало б нам знань про духовну атмосферу давньої Руси.

¹¹ Mazon A. Le slovo d'Igor. Paris, 1940.

¹² Леонов С. Слово о полку Игореве. Вып. 2, Париж, 1951, ст. 179.

Повторюю, це питання про взаємостосунки штучного язичництва і штучного християнства в «Слові» повинні були порушити самі захисники. А простіше — дослідники «Слова» без додаткових визначень.

Характерно, що в працях, створених у формі відповіді на висловлювання французького славіста, книжка його цитується незаслужено скупо і в такій формі, що непосвяченому читачеві стає очевидною некомпетентність А. Мазона. Особливо показовий у цьому плані збірник статей за редакцією Д.С. Лихачова¹³.

Саме в ньому М.К. Гудзій виголосив тезу, завдяки якій можна пояснити всі нісенітниці: і граматичні, і літературні, і орфографічні, якими рясніє текст «Слова». Втомившись від дразливих питань каверзних «французів» і «німців», шановний учений сказав, як відмахнувся: «Як заперечення і Мазону, і Унбегауну можна було б вказати насамперед на те, що мова «Слова» — поетична; вона могла відхилитися і насправді відхиляється від загальноприйнятої мови¹⁴...»

Іронічна заява О.С. Пушкіна — «поезія повинна бути дурнуватою» — мені здається, була сприйнята надто прямолінійно і стала основою упередженого ставлення вчених до поетичної мови.

...В останнє десятиріччя радянська «словістика» перебуває в стані динамічної статичності, природа якої не в самій науці, а біля неї.

Науковий колектив, кажуть математики, дієздатен доти, доки в ньому є певна критична маса, тобто сума полярних ідей. Коли всі сказали «так», то або тема вичерпала себе, або колектив вичерпав свої можливості.

Невидимий колектив фахівців з питань «Слова» існує в нашій країні здавна. І всі говорять «так». Будь-які спроби змінити загальний погляд на біографію «Слова» одразу ж викликають анафему¹⁵.

¹³ Зб. «Слово о полку Игореве» — пам'ятник XII века. М.-Л., 1962. 2. Див. зазначений збірник, ст. 113.

¹⁴ Див. зазначений збірник, ст. 113.

¹⁵ Показова в цьому сенсі доля двотомної праці О.О. Зіміна, що не так давно була видана на роталінійному накладі у кілька десятків примірників. У цьому дослідженні відомий літературознавець спробував піддати сумніву оригінальність «Слова». Матеріали нищівної дискусії, що розгорнулася довкола цієї праці, були опубліковані в популярних виданнях набагато

На полі — одна команда, і вся складається із захисників. Нападники давно пішли в роздягальню. Команда імітує шалену боротьбу з жупелами — гра у футбол по телефону.

Прочитання, переклади, коментарі захисників опубліковані, визнані й увійшли до підручників. Зректися, піддати сумніву цінність усього цього, десятиріччями накопиченого багажу, на якому ґрунтується авторитет імені, важко. Науку поставлено в залежність від ученого.

Скептикам, які цілком відкидають «Слово», бракувало довірливості; апологетам, які приймали цілком, — здорового скептицизму.

Не лише сумнів — рушій науки, але й не тільки сліпа віра. В іншому разі історична реліквія стає одним атрибутом двох релігій — нігілізму і патріотизму. **Знати першоджерело важливіше, ніж знати те, що треба отримати від нього.**

За цих умов найцінніша фігура в науці — скептик. Зберегти його — означає продовжити життя в науці. Захисники несвідомо розуміють це, тому знайшли собі ворога за кордоном. Негласний лозунг зберегти А. Мазона! — прочитується між рядків апологетичних праць. Скептик — це бджола із жалом, яку невігласадівник відганяє від квітів заповідного саду. Але саме бджола, вітаючи в квітку, запилює її. Оберігаючи від пухнастого розбійника дорогоцінний нектар, ми втрачаємо майбутні плоди.

Якби математика і фізика відчували таке насилля патріотичного підходу, людство і донині їздило б на возі. Здатність уледіти питання в натовпі знаків оклику — рідкісна якість. Зберегти А. Мазона! Гасає по полю самотній вершник, якого переслідує натовп розлючених піхотинців.

Зовсім «у стилі» пише свою критику С. Леонов (Парамонов): «Щоб покінчити з проф. Мазоном і більше до нього не повертатися, зазначимо, що критику цю ми пишемо, певна річ, не для того, аби переконати проф. Мазона — його методи мислення і використання наукового матеріалу свідчать, що це геть безнадійна справа. Ми не забороняємо проф. Мазону і його одно-

більшим накладом, ніж праця, що обговорювалася. Я не згоден з висновками О.О. Зіміна, але важко погодитися із методами таких обговорень.

думцям висловлювати сумніви у справжності «Слова», оскільки із зіткнення думок народжується істина. Але ми рішуче протестуємо проти того, що проф. Мазон називає «Слово» посереднім, недоладним, в'ялим тощо¹⁶».

У цьому фрагменті чудово діє науковий займенник — «ми».

«Деякі наші друзі вважали наші критичні зауваги надто різкими за формою. Ми хотіли б вказати їм, а також усім, хто дотримується принципу неспротиву злу, що 1) будь-який терпещ уривається, 2) і в науці повинна бути відповідальність, безкарності тут не місце!..

Гірше те, що у питанні про «Слово» об'єдналися росіяни усіх кольорів: «білі», «червоні» і «зелені» — вочевидь, їхня однастайність має під собою соліднішу базу, ніж їхні розходження¹⁷».

Цікаве спостереження.

...Історія — цікавить, історіографія пробуджує цікавість. Я погіршив би, якби заявив, що «Слово» так захопило б мене, якби воно не крутилося у водоверті численних тлумачень. Без них воно могло стати звичайною музейною рідкістю, як багато інших старожитностей з кращою долею, і не справило б впливу на російську літературу, мистецтво та філологічну науку останніх двох сторіч. За два сторіччя ораторства в бібліографії з питань «Слова» назбиралася не одна сотня назв, в яких, наче в багнюці, буксують одні й ті ж аргументи, не завжди наукові, але завжди патріотичні. І літературі цій жодна пожежа вже не загрожує.

У суперечках про «Слово» часто втрачалось почуття реальності, зопалу переглядалось ставлення до понять загальнолюдських. Емоційні верхівки пам'ятки, доступні приблизному розумінню, розквітали у науковому прочитанні фантастичними до ядучості квітами.

«Слово» дійшло одним списком XVI сторіччя. Чи були інші примірники? Чутки про них ходили. У 1948 році в паризькій газеті «Русские новости» (№186) з'явилася стаття, підписана А. Л-ский:

«Журнал «Вопросы истории» свого часу надрукував заклик акад. Тихомирова про необхідність організувати збирання давніх руських рукописів, що гинуть у глухих закутках величез-

¹⁶ Леонов С. Слово о полку Игореве. Вып. 2 Париж, 1951, ст. 181.

¹⁷ Там само.

ної Радянської країни. Журнал отримав у відповідь багато письмових відгуків і в останньому числі відкрив кампанію за здійснення і втілення в життя «походу за рукописами», бажаючи надати цій грандіозній експедиції характеру широкого громадського руху і залучити до неї фахівців, учнів і всі культурні сили країни загалом.

Ми із своїх особистих спогадів знаємо, що майже в кожній російській хаті, особливо в старих містах, у маєтках чи монастирях де-небудь на горищах, у кутих залізом скринях зберігалися поживклі в'язки листів, грамоти, усілякі рукописи, книжки з мідними застібками. Великі архівні зібрання і бібліотеки в перші роки революції були привезені в міста, але цілі оберемки рукописного матеріалу залишалися на місцях, і все це необхідно зібрати, щоб не стали здобиччю пожеж дорогоцінні, можливо, пам'ятки руської писемності.

У відповідь на лист акад. Тихомирова часопис наводить відгук вчених і архівознавців, які особливо рекомендували обстежувати північні області, приволзьку глушину, Алтайський край, Прибалтику та Західну Україну...

Але найбільш хвилюючий відгук був отриманий від працівника Псковського музею Л.О. Творогова, лист якого про його пошуки так званого олонецького примірника «Слова про Ігорів похід» не можна читати без хвилювання. Творогов повідомляє, що проф. Троїцький, коли був вихованцем Оленецької семінарії, бачив на заняттях у класі в руках викладача рукопис, про який цей викладач сказав: «Ось тут міститься другий список «Слова про Ігорів похід», але набагато детальніший за той, що надруковано». Проте вчитель скоро помер, а рукопис кудись зник.

Працюючи над текстом «Слова», Творогов 1923 року опинився в Петрозаводську і там познайомився з одним із викладачів Оленецької семінарії, який підтвердив існування і характеристику рукопису.

Кінець цієї історії сумний для російської культури. Проф. Перетц розповідав, що один з його учнів бачив в Астрахані віз зі старими паперами, які селянин продавав на базарі. Студент знайшов на возі серед усілякого непотребу кілька рукописних збірок, в одній з яких був список «Слова про Ігорів похід». Але

в нього не було при собі грошей, щоб купити рукописи, і якийсь казах купив віз повністю, звалив речі й книги у свою гарбу і поїхав...»

З яким наміром купив цей апокаліпсичний казах віз давньоруських рукописів, сказати важко, проте, знаючи, якими випадковими шляхами входило в науку багато безцінних хронографів, можна припустити, що ще більша кількість їх зникла в ситуаціях, подібних до тієї, яка сталася на астраханському базарі.

Могли ніколи не дійти до сучасного читача унікальні примірники таких безцінних пам'яток, як список Лаврентіївського літопису, в якому міститься єдиний список «Повчання» Володимира Мономаха. Мусін-Пушкін випадково придбав Лаврентіївський літопис у 1792 році — купив його з возом книжок спадкоємця петровського комісара Крекшина.

Унікальність списку «Слова» не давала спокою декотрим «ревнителю» руської давнини, і відразу ж після публікації Мусіна-Пушкіна з'явилися підтвердження у вигляді підробних списків. Усього таких містифікацій було виявлено чотири.

Відомий археограф, збирач і знавець давньоруської писемності М.М. Погодін розповідав у некролозі О.І. Бардіну¹⁸:

«...Покійний був майстер підписуватися під давні почерки. І тепер поміж любителів розповідається один кумедний випадок, як пожартував він над знавцями — графом О.І. Мусіним-Пушкіним та О.Ф. Малиновським. Граф приїздить у захваті до Історичного товариства: «Цінну річ, панове, придбав я, цінну річ!» — вигукує він, і всі члени виявляють нетерплячу цікавість: — «Що таке, що таке?» — «Приїздіть до мене, я покажу вам».

Поїхали після зборів; граф виносить хартійний зшиток, по-жовклий, почорнілий... Список «Слова про Ігорів похід». Всі дивуються, радіють. Один Олексій Федорович (Малиновський) сумнівається.

— Що ж ви?

— Але ж і я, графе, купив учора такий список!

— Як так?

¹⁸ «Московитянин», 1841, №3, ст.245.

- Ось так.
- У кого?
- У Бардіна.

Одразу ж послали гінця, привезли рукопис. Виявилося, що обидва списки роботи покійного... земля йому пером».

Такі «жарти» ще більше згущували тінь підозри, яка огортала «Слово».

Якщо Мусін-Пушкін не міг розпізнати підробку Бардіна, то де гарантії, що рукопис, який згорів, також не був чиєюсь фальсифікацією, не пізнаною Мусінім-Пушкінім? Якби Бардін продав тільки один свій список, чи так скоро відкрилась би містифікація? Метод хімічного аналізу чорнила тоді не застосовувався, а папір насправді міг бути старим із справжніми знаками XVI сторіччя. Запаси його дійшли до XVIII ст. у монастирських бібліотеках.

Питання цілком закономірне. І відповідь на головне — чи було «Слово», чи це підробка XVIII ст.? — ми можемо отримати лише з аналізу тексту публікації Мусіна-Пушкіна у зіставленні з текстами списків *«Слова о великом князе Дмитрии Ивановиче»*.

У цих двох напрямках, що перетинаються, і велися роботи захисників. І зроблено, безперечно, багато, проте всі результати в сукупності поки що не здатні конкретно відповісти на головне питання.

Причини низького ККД роботи величезного штату захисників упродовж моєї розповіді були названі, залишається підкреслити сторону суто технічну — неправомірно зменшена частка творчої участі переписувача XVI ст. у тексті, що дійшов до нас. Від нього йде мовний, стилістичний та ідейний еkleктизм пам'ятки.

Прагнучи хай там що переконати себе та інших у тому, що все у «Слові» справжнє (тобто належить XII ст.), захисники ускладнюють ситуацію.

Мені здається, варто хоча б умовно спробувати прийняти факт таким, яким він є, і визнати, що «Слово» — літературна пам'ятка принаймні двох часових зрізів — XII і XVI сторіч. Що в ньому збережено від протографа і що привнесено Перепису-

вачем? Відокремити «зерно» від «полови» може допомогти «Задонщина», яка слухняно йде за поетикою «Слова». Настільки детально вона повторює композицію та образи великого оригіналу, що часто свідченням «Задонщини» віриш більше, ніж спискові Мусіна-Пушкіна. Декотрі поетичні фігури вона передає точніше, не даючи їм лексичного розвитку, що часто трапляються у пізньому «Слові».

Завдання автора «Задонщини» інше, ніж у Переписувача.

Перший використовує лише форму, і тому, якщо зустрічаються незрозумілі або застарілі деталі, він їх просто випускає або передає сучасними засобами.

Переписувач же був зобов'язаний донести і форму і зміст, причому подати все так, щоб було зрозуміло сучасному читачеві, і тому незрозумілі місця він розшифрував, архаїзми пояснив надрядковими словами, тюркізми (якщо зміст їх був зрозумілий) — перекладав. Розшиті сторінки збирав, намагаючись не порушити послідовності тексту, що йому не завжди вдавалося.

Він прагне не лише нанести на «Слово» такий собі християнський глянс, але, що надто сумно, намагається, не без успіху, надати йому в декількох місцях достатньо патріотичного характеру в дусі свого часу.

Можливо, я перетискаю перо, але наявність кольорового тиньку на давній фресці, безперечно, можна встановити. І майбутні дослідники, користуючись досконалішим інструментом аналізу, виправлять мене.

Поки що спробую використати запропонований метод відновлення протографа. Збіги у текстах «Задонщини» і «Слова» Мусіна-Пушкіна можуть слугувати доказом того, що ці місця належать оригіналові або найдавнішим спискам «Слова», які наближені до оригіналу більше, ніж твори, що досліджуються.

Формальні риси схожості «Слова» і «Задонщини» захисники пояснюють так: «Слово» лежало на столі Софонія-рзанця, коли він писав свою повість про перемогу Дмитрія Донського. «Задонщина» розповідає про реванш, якого домоглися русичі на полі Куликовому за свою поразку на Каялі. Вона писалася як своєрідна відповідь на «Слово».

Ця схема відповідає не на всі питання і породжує нові, але я, загалом, згоджуюся з нею. Не виходив з неї, а приходжу до неї як до вірогідної.

...Хочу висловити ще одну з можливих версій походження «Задонщини» і торкнутися при цьому неофіційної біографії «Слова».

У драмі «Слова», на мій погляд, беруть участь чотири головні персонажі: Автор, Переписувач, Софоній-рзанець, Дослідник (будемо мати на увазі під цим іменем узагальнений образ захисника).

Першу дію поки що пропускаємо.

Друга дія. Місце дії — Південна Русь. Час дії — 1240 рік. Взяття Києва ордами Батия. Спалені княжі та монастирські книгозбірні. Зацілілі книги з південноруських бібліотек вивозяться у північні області. Серед них декілька списків «Слова про Ігорів похід». Ці копії, зроблені в XIII ст., ще досить точно передавали оригінал. Зберігалися вони, як узагалі література світського змісту, у княжих чи боярських бібліотеках і великої популярності серед церковників не мали з огляду на свою очевидну «чорнокнижність». Ймовірно, що церква і до нашестя знищила не один твір давньоруської літератури, в якому оспівувалися язичницькі боги або хоча б використовувалася термінологія дохристиянських культів. Достатньо сказати, що церковники переслідували навіть такі слова як «вещий» — мудрий, тому що стосовно язичницьких жерців воно набувало переносного значення — «чарівник», «чаклун». У «Повісті врем'яних літ» історичне ім'я Олег Віщий вимагало спеціального застереження: «І назвали Олега «Вещим», бо були люди язичниками і неосвіченими».

У добу «побиття волхвів» твори, насичені язичницьким колоритом, просто змивалися, і пергамент використовувався для «правильних» писань. Церква завдала давньоруській художній літературі не менше шкоди, аніж пожежі Батия.

Отже, вцілілі рукописи з розорених княжих зібрань південноруських міст переміщуються в північно-західні монастирі й потрапляють до рук церковників. Гостра нестача паперу для письма могла виявитися вирішальним чинником у долі також деяких списків «Слова». Його історичний зміст і окремі моменти поетики, ймовірно, використовувалися при переписуванні та

редагуванні літописів, як і окремих творів світської писемності, що з огляду на «нейтральність» або важливість історичного змісту збереглися.

«Слово» ж розповідало про діяння незначного Новгород-Сіверського князька, про події до того ж сумні, що не могло в добу тотальної поразки від степовиків не позначитися на ставленні до повістей з такою фабулою. Вихованню патріотизму вони не сприяли і, отже, були некорисні, якщо не шкідливі. Потрібні були твори, що оспівують колишню славу християнської зброї, розповідають про перемоги над поганями. І через те могло бути непопулярним «Слово».

До XIV ст. вціліло в анналах північно-західних монастирів принаймні два списки «Слова».

Дія третя. Місце дії — один з московських монастирів. Час дії — за деякий час після 1380 року (дата битви на Куликовому полі). Дійова особа — Софоній-рзанець. Творчо-виробнича характеристика: чернець-копіїст літописів, досить освічений на ті часи книжник, має схильність до літературної творчості, розвинуту багаторічними вправами з переписування і редагування старих рукописів; цим же заняттям вихована здатність до наслідування, оригінальним художнім даром не володіє. (Очевидно, існує в природі мистецтва таке поняття — «капельмейстерська музика». Ходить людина все життя на чолі духового оркестру. І одного разу сідає й пише свою симфонію. Оскільки музика звучить у нього більше у вухах, ніж у душі, то і виходить твір, скомпільований з уривків «Амурських хвиль» та похоронних маршів. Деякі композитори досягали у цій справі вершин досконалості.)

Софоній знаходить у монастирській бібліотеці «чорну книгу», літературний стиль якої відповідає його уявленням про справжнє письменство. Зміст же фабульний та ідейний різко контрастує зі світоглядом Софонія, із сучасними подіями та настроями Руси тих років. Долю «чорної книги» вирішено.

Софоній, людина грамотна, яка багато читає, розуміє, що «Слово» непопулярне і бути таким не могло. Він про нього нічого не чув раніше. Розуміє, що привезено цей список (а можливо, гадає він, — оригінал) із спаленого Києва. Він упевнений,

що це єдиний примірник, який зберігся. До нього у завалах книгозбірні, які, можливо, не розбиралися з XIII ст., ніхто не бачив цього рукопису, інакше він уже був би змитий.

Ймовірно, Софоній обстежував аннали саме з такою практичною метою — знайти книгу нерелігійного змісту, щоб використати її пергамент для своїх праць. Після прочитання Софонію сійнула думка написати подібну річ, але іншого, сучасного змісту. Жар куликовської події ще не вичах у свідомості.

«Слово» розповідало про битву русичів зі степовиками на підходах до Дону. (Наша повість буде про битву за Доном.)

У «Слові» йшлося про поразку русичів від степовиків. (Наша повість буде про перемогу.)

«Слово» — про нещасливого князя Ігоря. (Наша повість — про великого князя Дмитрія.)

На запасі пергаменту, що був у наявності, призначеному для іншої роботи, він починає писати «Слово про Дмитрія Донського» («Задонщину»). Перед ним лежить великий взірець. Знаючи напевно, що «чорна книга» буде все одно змита (можливо, ним же самим), Софоній-рзанець безоглядно скальпує її, робить пересадки живої тканини і органів приреченого велета.

...Якби Софоній хоча б підозрював, що перед ним не єдиний примірник, що на «Слово» ще очікує самостійне життя в російській літературі (та ще й яке!), навряд чи він наважився б так просто і легко використовувати його поетику у власному творі, до того ж підписаному.

...«Задонщина» була саме враз. Вона прославляла ім'я Софонія-рзанця. Поширювалася у великій кількості примірників (хоча оригінал і не дійшов до нас). Інших повістей Софоній більш не написав. Очевидно, не маючи взірців.

Додаток до третьої дії.

Інакше змальовується картина створення «Задонщини» в нашому літературознавстві.

Вважають, що «Слово» в XIV ст. ходило величезним накладом. Було широко відоме і любиме народом за красу стилю та височінь думок. Велич його літературна вже тоді усвідомлювалася широкими масами. Одним із ревних шанувальників став «брянський боярин Софоній Рязанський». Захоплений пам'ят-

кою, він сідає і пише послання у відповідь, в якому з почуття величезної поваги до взірця копіює його поетичний зміст.

Читачі і слухачі «Задонщини», хвилюючись, порівнюють обидва популярні і шановані опуси і подумки оглядають відстань, пройдену за два сторіччя рідною словесністю.

Приблизно таке уявлення отримуєш, читаючи пояснення, подібні до тих, які дав академік Б.О. Рыбаков.

«Перемога Дмитрія Донського була оспівана Софонієм Рязанцем у «Задонщині», складеній незабаром після битви за Доном. З перших же рядків автор починає цитувати «Слово про Ігорів похід», надихаючись ним і налаштовуючись на його урочистий лад. Очевидно, і читачі, і слухачі «Задонщини» добре знали «Слово про Ігорів похід» і могли цілком оцінити, який великий взірець був вибраний для пісні про Куликовську битву... Його (автора — О.С.) невідступне наслідування «Слова про Ігорів похід» і його захоханість у поезику «Слова» пояснюються урочистою пишнотою обраного ним взірця, даниною поваги до геніальності безіменного киянина 1180-х років та його шляхетним помислам¹⁹».

Такі одичні тости ще більше заплутують і без того складне питання.

Дія четверта. Місце дії: один із псковських монастирів. Час дії: XV-XVI сторіччя. Дійова особа: невідомий чернець-переписувач. Творча характеристика: копіїст з яскраво вираженими задатками редактора-співавтора (якість, досить характерна майже для всіх переписувачів творів радянської літератури). Сюжет збігається з попереднім тільки спочатку.

Чернець розбирає запаси монастирської бібліотеки, в якій зберігаються і залишки рукописних зібрань, завезених з півдня в грізні часи. Його цікавить і пергамент, якого все ще не вистачає для розмноження релігійних творів, і давня література, попит на яку все зростає. На Русі уже в ходу новий письмовий матеріал — папір. Він дешевший, хоча і не такий довговічний як пергамент. Поява паперу врятувала давньоруську літературу від повного знищення. Тепер церковні тексти не просто змиваються, а попередньо переносяться на папір.

¹⁹ Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971, ст. 26.

Коло грамотних на Русі розширюється. Книга, навіть паперова, коштує дорого, і монастирям (тогочасним видавництвам) це вигідно. Книговиробництво стає дуже прибутковою статтею монастирського бюджету.

Аннали бібліотек, що тривалий час перебували у забутті, перетрушуються, і на світ божий витягаються старовинні зводи. У цих збірниках зустрічаються речі вочевидь нехристиянського змісту. Але й вони будуть розмножені на папері з незначною редакцією.

У зв'язку з поглибленням пергаментної кризи — ліберальніша і церковна цензура. Змінилася до того ж і культурна ситуація. У XVI ст. давньоруське язичництво уже не є небезпечним. Боги Перун і Велес, Стрибог і Хорс — міцно забуті в народі й не можуть суперничати з Христом. Елементи язичництва зберігаються у народній культурі, але вони не оформлені ідеологією. Нікчемні рештки колишнього моноліту, розбитого в прах молотами православ'я. Щезники і домовики — не йдуть у рахунок. Марновірство — не релігія, втішний анахронізм. І це розуміють церковники. Та й саме християнство переживає на Русі етап, якого не уникла жодна релігія, — воно перетворюється на звичку.

Знищивши основних суперників, запанувавши, ідеологія стає вірою, потім — звичаєм. Вона ерозує, старіє, загрузає в побуті, тупішає. Вона вже не відчуває потреби у лоскітливих спогадах. Їй, владі, що постаріла, запливла жиром, безтілесні тіні давніх ворогів необхідні для постійного самоствердження. Так поступово релігія позбувається категоричності. Її згасаючий дух ще підтримують еретичні течії. У боротьбі з ними вона продовжує своє життя. Увага її відволікається в цю сторону. Тому що тут — живі, зухвалі програми, що замахуються на авторитет ортодоксальної церкви. Їхні книги ще спалюються урочисто при народі. А Велеси і нікчемні шамкаючі Мокоші не висувають жодної програми, вони — звук порожній і страшні для церкви не більше ніж дерев'яні боввани самоїдів.

І ліг на стіл ченця останній пергаментний список «Слова про Ігорів похід». Підновивши, він випустив його в світ у паперових збірниках, один з яких придбав у XVIII ст. Мусін-Пушкін. Інший, можливо, промайнув на Печорі у XX ст., а третій повіз з астраханського базару таємничий казах...

СИНЄ СОНЦЕ²⁰

Свист Звіра

Віршу навчає «Слово». Роками вчитуючись у нього, отримувеш поетичну освіту. Живий підручник давньоруської мови і поезії, в якому часто-густо правила виявляєш і формулюєш сам, а винятки підносяться над сумними закономірностями. Поезія не є самовираження граматики, але граматичне чуття дозволяє часом зрозуміти поезію.

Війська Ігоря і Всеволода зустрілися. Похід почався. (Наводжу уривок за мусіно-пушкінським виданням. Виділено мною.)

Тогда вступи Игорь Князь въ златъ стремя,
и поеха по чистому полю. Солнце ему
тьмою путь заступаше; **нощь стонуци**
ему грозою птицъ убуди; свистъ зверинъ
въ стазби; дивъ кличетъ врѣху древа...

Переклад Мусіна-Пушкіна: «Князь Игорь, вступа в златое стремя, поехал по чистому полю. Солнце своимъ затмениемъ преграждаетъ путь ему, **грозная возставшая ночью буря пробуждает птицъ; ревуть звери стадами**, кричит филинъ на вершине дерева²¹...».

Багато перекладачів і коментаторів намагалися пояснити «стазби», слухно вважаючи, що розгадка смислу всього виділено мною темного місця — саме в цьому штучному утво-

²⁰ У цьому розділі й далі наведені прочитання окремих темних місць пам'ятки, які раніше не публікувалися.

²¹ Слово о полку Игореве, под редакцией и в переводе графа А.И. Мусина-Пушкина, М., 1800.

ренні, що з'явилося у процесі членування суцільного рядка пам'ятки.

В.І. Стеллецький²² детально розглядає основну літературу з питань тлумачення «стазби», — Максимович перший побачив тут дієслово «въста» і відніс другу частину написання до наступного речення. Поправка Потебні «узбися Дивъ», що ґрунтується на його здогаді, прийнята В.А. Яковлевим у формі «збися Дивъ», а потім у цьому вигляді акад. В.М. Перетцем нині так само знаходить прибічників (Д.С. Лихачов, О.В. Творогов та ін.).

Поправка В.Ф. Ржиги «въеста близъ», здається не достатньо аргументованою з палеографічної точки зору і неприродною з літературної.

В.І. Міллер, О.О. Потебня, В.Н. Щепкін, В.П. Адріанова-Перетц, О.С. Орлов, Д.С. Лихачов і перекладачі А.Ф. Вельтман, Г.П. Шторм, М.О. Новиков, Л.І. Тимофеев і багато інших вважали, що речення закінчується дієсловом — *въста*, тобто «свист звериний встал». Є.В. Барсов, С.К. Шамбінаго, Ф.Є. Корш і В.І. Стеллецький вбачають у «зби» — дієслово, що завершує речення, а написання «въста» розбивають — «в ста». Погляди останніх розходяться в тлумаченні отриманого огризка — «ста». Одні (Барсов і Шамбінаго) бачать решту слова «стая», Корш — «стадо», Стеллецький підтримує другу гіпотезу.

Текст, отже, набуває у Стеллецького такого вигляду:

нощь стонуци ему грозою
птичь убуди,
свистъ зверинь въ ста(да) зби.
Дивъ кличетъ връху древа.

І переклад:

ночь стонала ему грозою,
птиц пробудила,
свист звериний в стада их сбил.
Див кличет с вершины древа.

²² Слово о полку Игореве, под редакцией В.И. Стеллецкого, М., 1967, ст. 130.

З усіх існуючих академічних і літературних перекладів цей, на мою думку, найдосконаліший. Інші зразки наводити довго і нецікаво. Можна взяти для прикладу (щоб показати дистанцію) юговський переклад:

И ночь, рошца на него грозою,
птиц **прибила!**..
Взбился **половец!** —
свищет свистом звериным,
кличет с вершины деревьев.

(виділено мною — О.С.).

Я спробував застосувати перед етимологічним методом — структурний. І розташував фрагмент тексту в такому порядку:

Солнце ему тьмою путь заступаше.
Ночь стонуци ему грозою.
1) П т и ч ь у б у д и **свисть**.
2) З в е р и н ь в ь с т а **зби**.
Дивъ кличетъ вѣрху древа...

Для порівняння наводжу ще один уривок з опису раннього ранку перед боєм:

Долго ночь меркнет.
Заря свет запала.
Мъгла поля покрыла.
3) **Щекоть** с л а в і й успе.
4) **Говоръ** г а л и ч ь у б у д и.

Грамаіична спорідненість речень із цих двох місць тексту «Слова» мені здається вірогідною. Відрізняються вони лише місцем підмета, але така інверсія можлива і знаходить підтвердження у практиці російської літературної мови — як доби «Слова», так і пізніших.

Загальні структурні риси конструкцій 1, 2, 3, 4:

1) визначення перед присудком (*птичь убуди — зверинь вьста — славі успе — галичь убуди*);

2) присудок виражається дієсловом минулого часу (*убуги — вѣста — успе — убуги*);

3) визначення — короткою формою прикметника (*птичь — зверинь — славій — галичь*).

Схематично рядки 1 і 2 відповідають один одному так само цілком, як 3 відповідає 4.

Таким чином, я дійшов висновку, що «птичь» — коротка форма прикметника, а не іменник, як вважають. При такому граматичному прочитанні усувається пишномовний геть незвичний для слов'янської літератури вираз «свист звериний». І з'являється точніше і традиційніше — пташиний свист. (Мусін-Пушкін не наважився зберегти у перекладі «свист звериний» і замінив його на «регут звери».)

Я наводжу ці докази з певною боязкістю перед іменами визнаних лінгвістів. Вони були зачаровані традицією, освяченою Мусіним-Пушкіним. І не «вѣстазби» виявилось причиною темного місця, а найпрозоріше «птичь», граматичні аналоги якого можна було знайти в самому тексті «Слова».

...Неясне написання «зби» стоїть на місці підмета і, скоріш за все, належить до іменників. І означає за схематичною схемою назву звука, що видає звір, або рух.

Ночь... грозою
Птичий пробудила свист,
Звериные восстали зби.

У давньоруській мові є схоже слово — *зыбрь* — неспокій, сум'яття²³. У сучасній — *зыбрь* — коливання. Корінь поширений в українській, старослов'янській, словацькій, сербській мовах.

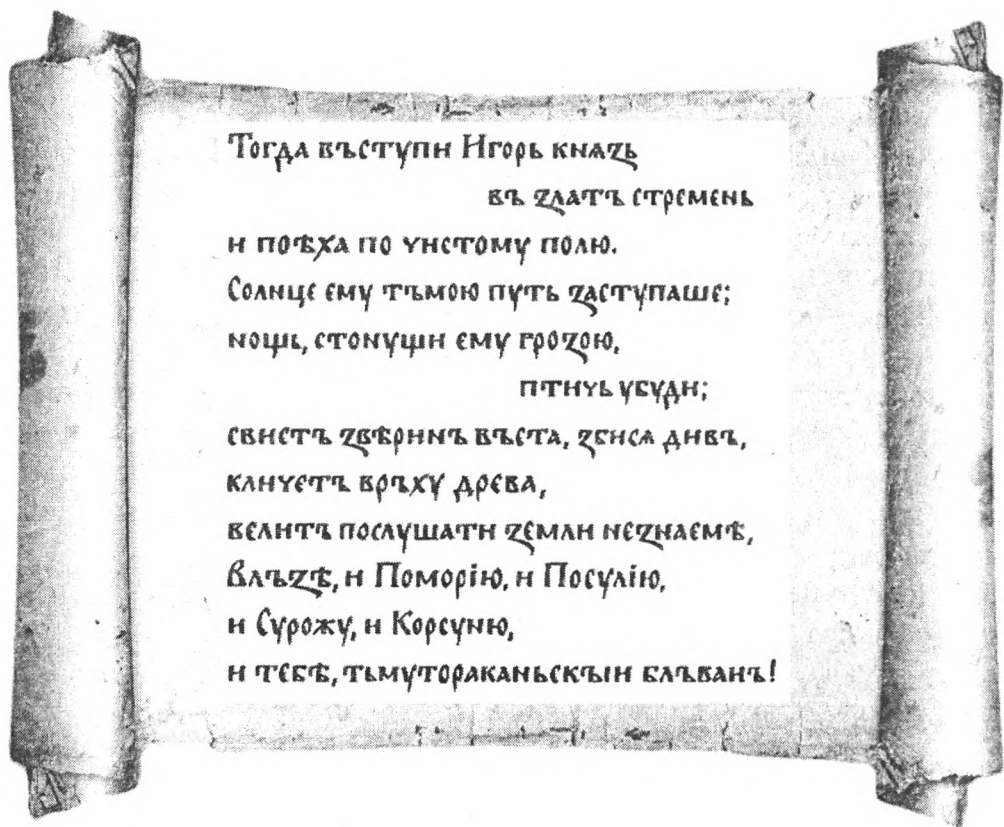
Це один із можливих напрямів пошуку.

Весь уривок я пропоную читати:

Тогда вѣступи Игорь Князь вѣ златѣ стремь
и поеха по чистому полю.
Солнце ему тьмою путь заступаше.
Ночь стонуци ему грозою.
Птичь убуди свистѣ.

²³ Срезневский И. Материалы к словарю древнерусского языка. Т. 1, 1009.

Зверинь вѣста зби.
Дивъ кличетъ врѣху древа...

Тогда вѣступн Игорь князь
въ златѣ стремень
и поѣха по унстому полю.
Солнце ему тѣмою путь заступаше;
нощи, стонуци ему грозою,
пѣтуь усудн;
свистѣ зверинь вѣста, зенса дивѣ,
клицетъ врѣху древа,
велитъ послушати земан незнаемѣ,
Влѣзѣ, и Поморію, и Посулію,
и Сурожу, и Корсуню,
и тебѣ, тьмѣ тораганьскѣи блѣванѣ!

Ізяслав на ліжку

Не завжди у появі темних місць винний П-16²⁴. З'являються вони і від неправильного членування рядка. За зізнанням Мусіна-Пушкіна, розібрати рукописи «було вельми важко, тому що не було ні правопису, ні рядкових знаків, ні подрібнення слів, серед яких багато було невідомих і таких, що вийшли з ужитку²⁵».

Усе це ускладнювало читання рукопису. Мусін-Пушкін боявся припуститися помилок, схожих до тієї, яку зробив Щербатов,

²⁴ Умовне позначення переписувача XVI ст. Відповідно Переписувач XVIII ст. — П-18.

²⁵ Калайдович К.Ф. Библиографические сведения о жизни, ученых трудах и собраніи российских древностей графа А.И. Мусина-Пушкина. Записки и труды ОИДР, 1824, ч. II.

розбираючи грамоти новгородців князю Ярославу («по что отъял еси поле заячь и Миловце?» замість «по что отъял еси поле заячьими ловцы?»).

Проте, всупереч власному застереженню, Мусін-Пушкін допустив під час розчленування суцільних рядків на слова помилки, що не поступаються щербатівській «къ мети» замість «къмети», «въ стазби» — «въста зби», «му-жа имесея» — «мужаимься» тощо.

Незрозумілі редактором слова часто писалися з великої букви і перетворювалися на власні імена. Так у Мусіна-Пушкіна виходило «Кощей» — гадане ім'я половця, «Урим» — ім'я воєводи або соратника Ігоря.

Розглянемо випадок, коли неправильна розбивка призвела до народження хибної метафори. Дослідники, намагаючись виправити Мусіна-Пушкіна, затрачали багато енергії й приходили до результатів ще курйозніших. Літературна нечутливість учених читачів часом породжує в «Слові» жахливі у своїй штучності образи, непритаманні ані «Слову, ані літературі загалом.

«Единъ же Изяславъ сынъ Васильковъ позвони своими острыми мечи о шеломы Литовскія, притрепа славу деду своему Все-славу, а самъ подъ чръленими щиты на кроваве траве притрепанъ Литовскими мечи. **И схотию на кровать и рекъ:** «Дружину твою, Княже, птиць крылы приоде, а звери кровь пролизаша».

Виділене місце Мусін-Пушкін переклав так: «На семь то одре лежа произнесъ онъ». Поправок було багато. Найцікавіші виправлення такі: 1) «И схоти юнак рова тьи рекъ». Переклад цього сербо-руського речення пропонується такий: «И схотел юноша ямы (могили) тот сказал». Але в словнику автора вже є термін «уноша» — «юноша», і «юнак» не проходить, але, попри це, продовжували: 2) «и схыти юнак рова...» — тобто вкраля юнака могила; 3) «и схопи» — тобто схапала; 4) «и с хотиу на кров а тьи рекъ» — «и с любимцем на кровь, а тот сказал»; 5) «и с хотиу на кровать и рекъ» — «и с любимцем на кровати сказал».

В.І. Стеллецького шокує ця картина, і він запропонував перекласти — «и с милою на кровать»...

Якби мені довелося ілюструвати «Слово», я втілив би у фарбах всі створені тлумачем образи. І цей епізод проситься під пензель.

Степ, полита кров'ю трава; розкидані тіла литовців з пом'ятими шоломами. Серед поля широкого стоїть дерев'яне ліжко з нікельованими шишечками. На ньому лежить збуджений Ізяслав з коханою людиною (ознаки статі якої прикриті фіговим щитом). А довкола ліжка — трупи, а на них — ворони...

Запропоновані варіанти розбивок відзначаються граматичною і літературною недостатністю.

Насамперед граматичною:

1) У розбивці Мусіна-Пушкіна втрачено, принаймні, два присудки. Вони «маються на увазі».

Цей недолік не усувається і наступними «членувальниками».

2) Починальний сполучник «и» у пам'яті завжди вживається перед дієсловом. М.М. Дилевський відзначив цей приклад як особливий: «Зустрічається тільки один випадок з починальним сполучником «и» не перед дієсловом — «и с хотию на кровать²⁶».

Знову виняткова граматична ситуація, як в історії з одиничним застосуванням «а» у фінальному рядку. Я розглядаю весь уривок Ізяслава як епічний монолог.

Моя розбивка:

...Единъ же **Изяславъ сынъ Васильковъ**
позвони своими острыми мечи о шеломы Литовскія;
притрепа славу деду своему Всеславу,
а самъ подъ чръленими щиты
на кроваве траве, притрепанъ
литовскими мечи
исхоти юна кров.
А ты рекъ: Дружину твою, княже,
птиць крилы **приоде**, а звери кровь
полизаша.
Не бысь ту брата Брачаслава, ни
другаго — Всеволода. **Единъ же**
изрони жемчюжну душу из храбра тела,
чересь злато ожереліе.

²⁶ Дылевский Н.М. Лексические и грамматические особенности языка «Слова о полку Игореве». В кн.: «Слово о полку Игореве» — памятник XII века. М.-Л., 1965, ст. 241.

Єдинъ же Изяславъ,
сынъ Васильковъ,
позвонн своимн острыми мечи
о шлемы литовскіа,
притрепа славу дѣду своему Всеславу,
а самъ подъ урчленъимн щиты
на кровавъ травѣ
притрепанъ литовскъимн мечи.
Нс хотню на кровать, н рекъ:
«Дружину твою, княже, птицъ крыльи приодѣ,
а звери кровь полнзаша!»
Нс бысть ту брата Брячеслава,
ни другаго—Всеволода:
єдинъ же извоонн жемуюжну дѣшу нздъ храбра тѣла
уресъ злато ожереліе.
Унцлы голосн,
пониче веселіе,
трубы трубають городеньскіи.

(Один же Изяслав сын Васильков позвонил своими острыми мечами о шлемы литовские, «притрепал» славу деду своему Всеславу, а сам под красными щитами на кровавой траве «притрепанный» литовскими мечами исходил юной кровью. А тот сказал: Дружину твою, князь, птиц крылья приодели, а звери кровь полизали. Не было тут брата Брячеслава,

ни другого — Всеволода. Один ты
изронил жемчужную душу из храброго
тела через золотое ожерелье...)

«Исходить кровью» — стійке словосполучення у багатьох слов'янських мовах. Значення його — «умирать от потери крови» (Даль). Очевидно, «исходи» — написання авторське. Якби в оригіналі була форма «исходи», Переписувач, безперечно, впізнав би її та зберіг орфографію.

І граматично, і літературно це прочитання точніше.

Замість жахливого ліжка на полі кривавої битви, замість коханця Ізяслава — простий відомий фразеологізм, який точно вписується в образний лад і стилістику епічного тексту.

Доповнення

Шкода. Літератури з питань «Слова» за два сторіччя накопичилося дуже багато. За всім устежити просто неможливо. Особливо за старими «провінційними» виступами, які не потрапили в основне русло науки щодо «Слова».

Коли статтю вже було написано, мені в каталозі однієї бібліотеки потрапила на очі картка: *Н. И. Маньковский. «Слово о полку Игореве» — лирическая поэма внука Боянова. Житомир, 1915 г.*

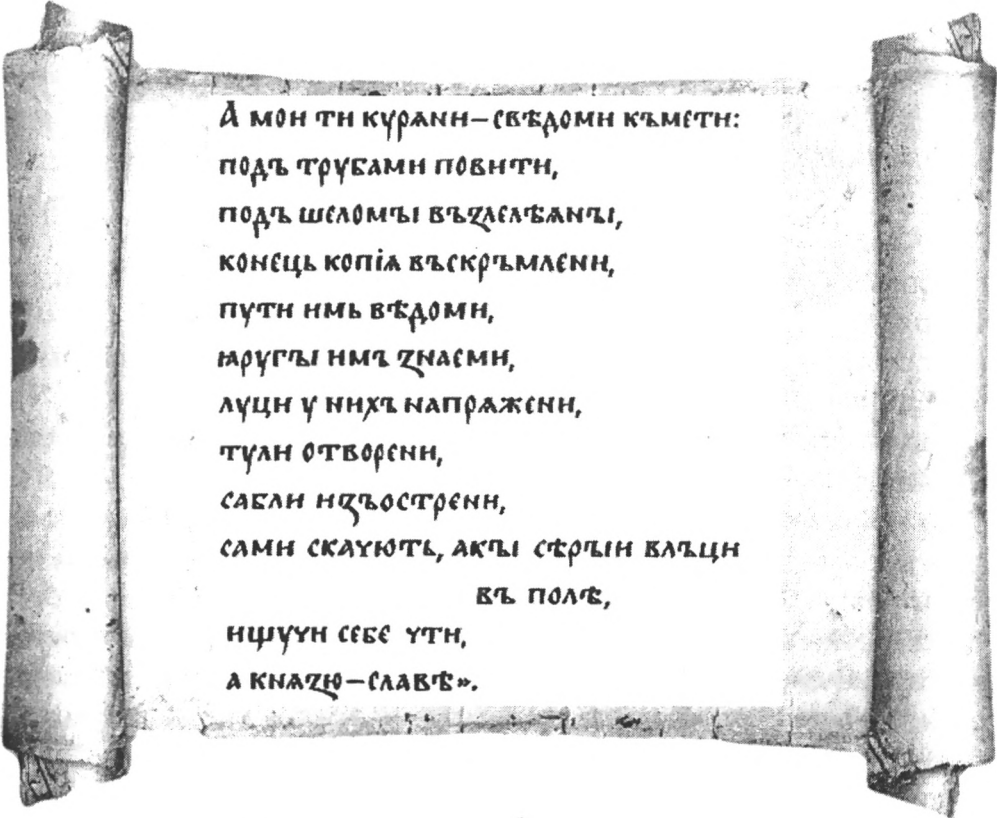
Я попросив цю книжку і знайшов у ній розбивку «юна кров» (ст. 98).

Уже тоді можна було позбутися від «коханця на ліжку». А він перебуває на ньому й досі.

Під трубами сповіті

...Всеволод представляє Ігорю своїх воїнів:

А мои ти Куряни сведоми къмети,
подъ трубами повити, подъ шеломы
възлелеяны, конецъ копія въскръмлены...

А МОИ ТИ КУРАНИ — СВѢДОМИ КЪМЕТИ:
ПОДЪ ТРУБАМИ ПОВИТИ,
ПОДЪ ШЕЛОМЪ ВЪЗДЕСЪБАНЪ,
КОНЕЦЪ КОПИЯ ВЪСКРЪМЛЕНИ,
ПУТИ НМЪ ВЪДОМИ,
ПРУГЪ НМЪ ЗНАСМИ,
ЛУЦИ У НИХЪ НАПРАЖЕНИ,
ТУЛИ ОТВОРЕНИ,
САБЛИ НЪЗЪОСТРЕНИ,
САМИ СКАУЮТЬ, А КЪ СЕРЪИИ ВЪЦИ
ВЪ ПОЛЪ,
НИЩУИ СЕБЕ УТИ,
А КНАЗЮ — СЛАВЪ».

Переклад Мусіна-Пушкіна:

Мои Курчани в цель стрелять знаючи,
подъ звукомъ трубъ они повиты, подъ
шлемами взлелеяны, концомъ копья
вскормлены...

Романтичний портрет середньовічного руського воїна.

Перший перекладач не зрозумів «къмети» і розбив слово, отримавши новий зміст.

Не буду зупинятися на історії «къмети». Термін наступними перекладачами впізнаний і досить близько витлумачений — «воины».

Набагато цікавіша доля дієслова «повити», який усі виводять від кореня «вить» і перекладають — «спеленуты». Не помічаючи як порушується розмашиста поетична схема, в якій недоречно дрібно, побутове спостереження — *спеленуты*.

А мои-то куряне — умелые воины,
под трубами спеленуты (?)
под шлемами взлелеяны,
с конца копья вскормлены!..

Прозаїзм «спеленуты» руйнує епічно узагальнений смисловий ряд.

Дієслово «повиты» трапляється в одному з повчань Паїссівського збірника XIV ст.: «...человеци есмы повиты въ гресехъ²⁷».

Навряд чи треба розуміти церковний афоризм як «человеки спеленуты во грехах».

На мою думку, у приказці втілилася християнська думка «людина народжена у гріху», і цим відрізняється від Бога, який зачатий безгрішно і народжений Дівою!

І хіба основний обов'язок народних акушерок (повитух, повивальних баб) пеленати, а не допомагати породілі? На Уралі в російському селі я чув приказку: «Коза не разродится — идет к овце-повитухе».

Латинське слово «віта» — життя, очевидно, було причиною появи і «повити», і «повитух».

Цей книжний термін став основою для російського слова «обитать» — жити (*обвитати*), «обитель» — місце життя (*обвитель*) і, нарешті, поетичного «витати» — перебувати, жити, «обитать» (пор. витати у хмарах).

Це запозичене слово не витримало конкуренції із загальнослов'янським омонімічним «вить» (звивати, віяти) і збереглося лише в окремих конструкціях.

Слово «повиты» могло б слугувати доказом давності пам'ятки. Якщо його не впізнали сотні фахівців з давньоруської мови за два сторіччя безперервного вивчення «Слова» і величезної кількості джерел з питань слов'янських мов і говірок, то яким мовознавцем-велетом повинен був бути фальсифікатор XVIII ст., щоб знайти цей давним-давно забутий термін і вжити його в єдино можливому (в цьому контексті) літературному значенні.

Термін, очевидно, уже в XII ст. вживався рідко, і то лише в літературній, книжній мові. Легке, на перший погляд, прочитан-

²⁷ Срезневский И. Материалы к словарю древнерусского языка. Т.2. ст. 47, 999.

ня гапаксу²⁸ з огляду на послужливу близькість дієслова «вить» обернулося нерозумінням. Метод «народної етимології», який застосовується вченими, дозволив їм при погляді згори вниз уледіти тільки дах одноповерхової лексеми.

А мои-то куряне — умелые воины:
под (звуки боевых) труб рождены,
под шлемами взлелеяны,
с конца копья вскормлены.

...Автор «Задонщини» не поминув увагою епічну формулу. Він переносить її у свій твір і застосовує для характеристики литовських союзників — братів Ольгердовичів.

У різних списках «Задонщини» формула виглядає так:

«Те бо суть сынове храбры, кречаты в ратном времени и ведомы полководцы, под трубами, под шеломы злечеными в Литовской земли» (У).

«Те бо суть сынове храбрии, кречати в ратном времени, ведомы полководцы, под трубами и под шеломы взлелеяны в Литовской земле» (И-І).

«Ти бо бяше сторожевыя полкы на щите рожены, под трубами поють, под шеломы възлелеяны, конец копия вскормлены, с вострого меча поены в Литовьской земли» (К-Б).

«Тые ж бо есть сынове храбрии, родишась в ратное време, под трубами нечистых очаны, коней вскормлены, с коленых стрел воспоены в Литовской земли» (С).

Переписувачі вочевидь переробляли не всім зрозумілі вислови оригіналу «Задонщини».

Список И-І опускає поняття «повиты»: «под трубами и под шеломы взлелеяны».

Список У опускає і «взлелеяны»: «под трубами, под шеломы злечеными в Литовской земле».

Список С створює чотиричлен, додаючи необхідне для епічного ряду початкове — «рождены», — але, створивши для нового дієслова відповідне, на його погляд, оточення (родишась в рат-

²⁸ Гапакс — термін, що означає рідкісне слово, яке вийшло з ужитку в сучасній мові, але трапляється в окремих пам'ятках літератури.

ное время), «возлелеяны» він перекладає — «кочаны»; з «конца» чи «копья» виводить незрозумілих «коней». Додано стріли.

Найближчий до оригіналу в цьому випадку список Кирило-Білозерського монастиря. Тут ми бачимо уже п'ятичлен: «рождены — поют — взлелеяны — вскормлены — поены».

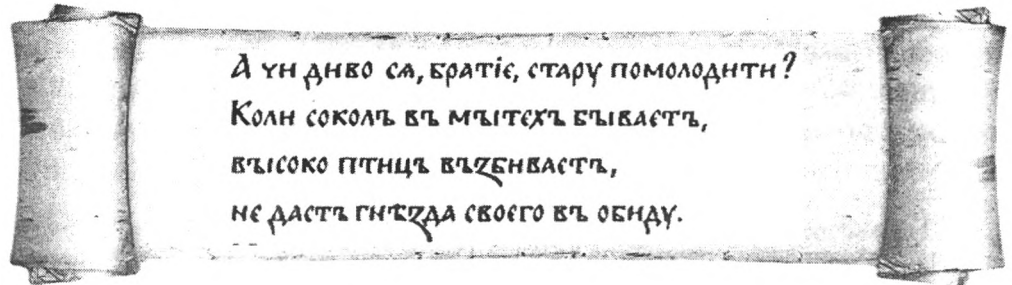
Гадаю, що в авторському примірнику «Задонщини» епічна формула «Слова» була доповнена деталями, яких бракує, за законом билинної поезики. Якщо є «вскормлены», повинно бути і «вспоены», якщо є «влелеяны», то повинно бути і початкове — «рождены». «Повиты» не було зрозуміло і перетворилося на «поют» — недоладне в цьому ряду. Але — як данина взірцю. Близькість музичного терміна «трубы» визначила долю слова «повиты».

Таким чином, лексема з південноруського діалекту XII ст. уже була незрозуміла в XIV ст. на півночі Руси. Не зрозуміли її і сучасні дослідники, хоча весь зміст контексту говорить про одне значення цього слова, що очолює епічний тричлен: «рождены — взлелеяны — вскормлены».

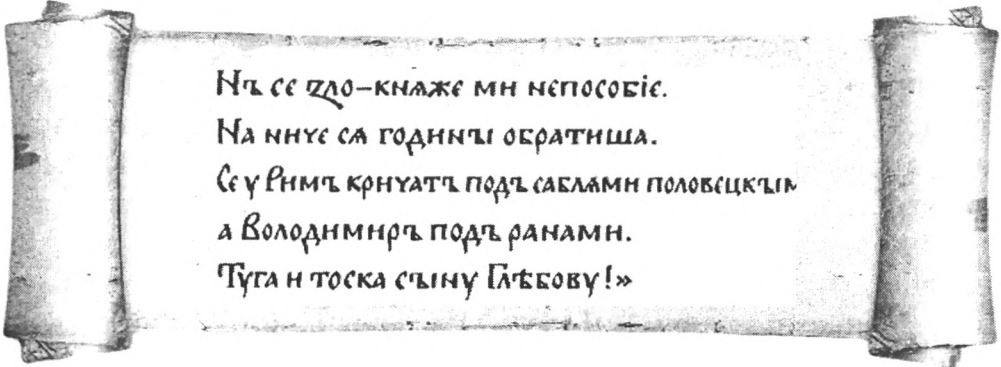
Коли сокіл ліняє

Коли до великого князя Київського Святослава Всеволодовича доходить звістка про розгром на Каялі й про те, що половці прямують до руських кордонів, він виголошує «золоте слово», в якому заявляє про готовність відстояти «рідне гніздо» в таких виразах:

А чи диво ся, братіє, стару помолодити?
Коли соколь въ мытехъ бываеть,
высоко птиць възбиваеть; не даст гнезда
своего в обиду.

А чи диво ся, братіє, стару помолодити?
Коли соколь въ мытехъ бываеть,
высоко птиць възбиваеть,
не даст гнезда своего въ обиду.

Нѣ се здо-кнаже мн непособіє.
На ннѣ са годннѣ обратиша.
Се у Рнмѣ крнѹатѣ подѣ саблѣмн половецкѣм
а Володнмнрѣ подѣ ранамн.
Тѹга н тоска сѣнѹ Глѣбовѹ!»

Мусін-Пушкін: «Но мудрено ли, братцы, и старому помолодеть? Когда сокол перелиняет, тогда он птицъ загоняет и не дает в обиду гнезда своего».

Д.С. Лихачов переказав граматично точніше:

Когда сокол линяет,
высоко птицъ взбивает,
не даст гнезда своего в обиду.

І пояснив: «Термін «въ мытехъ» означає період линяння, особливо той, коли молодий сокіл одягає оперення дорослого птаха. Дорослі соколи відважно захищають свої гнізда від сильніших хижих птахів (наприклад орла-беркута)²⁹».

Наведу із сили-силенної таких самих переказів один з останніх — В.І. Стелецького: «А диво ли, братья, старому помолодеть? Когда сокол **перелиняет**, высоко птицъ загоняет, не даст гнезда своего в обиду». (Виділено мною — О.С.). Повернення до мусін-пушкінського вільного переказу. Але коментар написано нібито до лихачовського:

«Мыть» або «мыт» — линяння, линька, щорічна зміна пір'я у соколів. **Линяння** характеризує зрілість і пов'язану з нею мисливську досвідченість сокола. Автор говорить про сокола, «що перебуває в «мыте». (Виділено мною — О.С.) У період линяння сокіл перебуває біля свого гнізда й охороняє його, особливо запекло нападаючи на птахів, що наближаються до гнізда³⁰».

...Полювання з ловчими птахами — найдавніше з полювань.

²⁹ Слово о полку Игореве, М., 1961.

³⁰ Слово о полку Игореве. Перевод и комментарии В.И. Стелецкого. М., 1967.

Вважають, що в Європу воно прийшло через південні руські степи з Азії. І багато сторіч воно було чи не єдиною забавою знаті в Німеччині, Голландії, Франції, Англії, Угорщині, Польщі. Полювання з ловчими птахами на лебедів, журавлів, качок, чапель і коршунів цінувалося більше за інші полювання. І тому за вправного ловчого птаха (із соколів найчастіше за кречета) платили величезні гроші... Часто, укладаючи мир, який-небудь князь, цар чи хан в одному з пунктів високого договору вимагав: «І прислати десять вправних кречетів».

Після невдалої битви з турками під Нікополем (1386 р.) французький король Карл V викупив двох своїх маршалів де-Бусіко і де ля Тремогля за кілька кречетів. А герцог Бургундський домогся звільнення свого сина у тих самих турків за дюжину ловчих птахів. Іван Грозний, бажаючи порозумітися з Англією, надсилав у подарунок королеві Єлизаветі російських кречетів, але відмовив у тій самій милості Стефану Баторію, написавши: «Були раніше у мене кречети, та вивелися».

На Русі сокіл завжди був птахом високошанованим. Уже на гербі Рюриковичів родовою емблемою був сокіл. Що стосується соколиного полювання, то про нього літопис уперше згадує в IX ст.: «Олег у Києві завів соколиний двір». Ярослав Мудрий заснував уже державну соколину службу з великою кількістю майстрів цієї справи. Сокільники були людьми, наближеними до двору, серед них були улюбленики царя, вони втішалися шаною та мали багато привілеїв. На чолі справи був старший сокольничий — особа, яка стояла в одному ряду з наближеною до царя знаттю». В. Песков³¹.

На тлі цього вельми змістовного повідомлення добре виглядає інформація із «Слова», яка свідчить про знайомство автора із соколиною темою. «Тогда пуцашеть **Ѹ** соколовъ на стадо лебедей, который дотечаше, та преди песь пояше... Боянь же, братие, не **Ѹ** соколовъ на стадо лебедей пуцаше, нъ своя вещи пръсты на живая струны въкладше они же сами княземъ славу рокотаху³²».

³¹ «Комсомольская правда», 1971, 16 жовтня, «Ловчие птицы».

³² **Ѹ** буква «і-десятеричний» під титлом означала цифру 10.

Неодноразово в різних метафорах бере участь у «Слові» образ сокола. Зі всіх птахів, що згадуються в тексті, це був, мабуть, найбільш відомий людині того Середовища, яке, скоріш за все, і представляв автор. Він, виходячи з численних і досить точних описів природи, був достатньо досвідченим натуралістом і навряд чи припустився б помилки в переданні не ним самим винайденої, а радше всього традиційної формули. Він мав би знати, що *мыт*³³ — це хвороба. Коли птах линяє, він безпомічний. Сокіл, який линяє, тобто втрачає пір'я, не злітає, не звиває, не б'є вогонів своїх, а відсиджується у гнізді, благаючи свого пернатого бога тільки про одне, щоб його не тривожили. Він беззахисний у цей період. Стан у нього «мутний». Саме в такому стані ловці і виймають дикого сокола з гнізда. В давній Русі ловців кречетів називали «помытчики». Сокіл за своє життя линяє декілька разів. Після двох-трьох линянь це вже бойовий, могутній птах.

Цей вираз «три линяння» добре відомий професійним мисливцям і нині. (Узагальнююче число «три» могло виражати поняття «безліч», а не конкретну кількість линянь.) У тексті ж ідеться про сокола, що перебуває в «мыте», тобто такого, що линяє, а не перелиняв.

Грамаітична форма вступає у суперечність з літературним значенням контексту. У метафорі мав би брати участь образ сокола, який перелиняв багато разів.

Очевидно, варто піддати сумніву правильність передачі оригіналу переписувачем.

Найстаріший із відомих прикладів визначення линяння птаха належить до XV ст. У тогочасному списку «Слова в неделю сыропустную» читаємо: «мытятся яко ястреби и понавляются яко орли».

В.П. Адрианова-Перетц справедливо вважає, що термін «мытятся», щоб потрапити в такий далекий від природознавства жанр як церковне повчання, мав би бути широко відомим і в народній мові, інакше саме порівняння, розраховане на наближення релігійної теми до слухача-читача, залишилось би незрозумілим³⁴.

³³ До речі, ще один приклад давнього запозичення з латини. Пор. *mut* — линяння, *mutari* — линяти, змінити. Порівняйте — *мыт*, *мыть*, *мытарить*, *мытарство*, *муть*.

³⁴ Адрианова-Перетц В.П. Фразеология и лексика «Слова о полку Игореве». В кн.: Памятники Куликовского цикла. М.-Л., 1966.

У XVII ст. у вищих колах Росії цікавість до соколиного полювання відроджується (можливо, у зв'язку з тим, що ним захоплювався цар Олексій Михайлович), і друкується «Урядник сокольничьего пути». Саме тоді у пізніх списках «Повести об Акире» з'являються вставки в старий текст, де згадується про линяння сокола.

В одному списку: «он готов бысть на царскую службу, аки трех мытей сокол бывает, он не даст ся с гнезда взяти³⁵».

Немає підстав вважати, що ці спостереження спробників (тричі полинялий сокіл не дасть зняти себе з гнізда) і сокольничих (трьох *мытей* сокіл готовий до полювання) було сформульовано тільки у XVII ст. Сокольничча служба — вилов і приручування хижих птахів при княжих дворах — практикувалася здавна. Прислів'я і приказка могли увійти в мову вже у X—XI сторіччях.

У давньоруському письмі, відповідно до запозиченої у греків традиції, замість цифр використовувалися букви. Причому в глаголичній системі — 28 букв абетки, в кирилиці цифрове значення отримували лише букви, запозичені з грецького письма.

Так, оригінальна буква Б (буки) в кирилиці не використовувалася як цифра. Так само і Ж (живете) тощо.

У глаголиці цього принципу не дотримувалися. І тому порядок будь-якої букви в алфавіті надавав їй числового значення. Аз — 1, буки — 2, *веді* — 3, глаголь — 4, *добро* — 5 і т.д. У кирилиці: аз — 1, веди — 2, глаголь — 3, добро — 4.

Тільки буква «и-десятиричний» в обох слов'янських системах означала число 10, як у грецькому письмі.

Імовірно, глаголичний принцип зручніший, «пальцевий» знаходив застосування і в кирилиці. (Цікаво, що В.І. Стеллецький у виданні свого перекладу припускається «глаголичних» помилок. У мусін-пушкінському виданні числа передані буквами під титлом: «чръная тучя съ моря идуть, хотятъ прикрыти Ѡ солнца». У копії для Катерини переписувач розшифрував цифру — «чотири сонця». В.І. Стеллецький, ґрунтуючись на «катерининському» прочитанні, править мусін-пушкінський варіант: «Ѡ солнца», і у своєму перекладі — четьре солнца». За глагочним «пальцевим» способом. У кирилиці ж Ѡ три. Такої самої помил-

³⁵ Памятники старинной русской литературы. Вып. 11. Спб., 1860, ст. 368.

ки припускається Д.В. Айналов у статті «*К истории древнерусской литературы*»³⁶. Він наводить цитату з Радзивілівського літопису 1141 року: «егда же несяху ко гробу дивно знамение бысть на небеси и страшно: была солнца сияюще». І пояснює в дужках: («4»). На цій помилці Д.В. Айналова інший дослідник Г.І. Імедашвілі побудував вельми переконливу гіпотезу. Прочитавши «Слово» у перекладі, він знайшов «черные тучи с моря идут, хотят прикрыть четыре солнца» і порівняв їх з чотирма сонцями Д.В. Айналова. Цього виявилось достатньо для заяви «чотири сонця... це не вигадана алегорія, символ, метафора, а реальна подія, що сталася 1185 року перед битвою на Каялі»³⁷.

Захоплений своєю ідеєю, Г.І. Імедашвілі йде, м'яко кажучи, на перебільшення: «руськими літописами 1185 року зазначено появу чотирьох сонць». Проте такого повідомлення немає в жодному з виданих літописів.

Плутали глаголичне і кирилівське правила навіть літописці.

«Помилки в читанні цифр трапляються часто. У найдавніших кирилівських рукописах відкрито випадки неправильного перекладу глаголичних цифр оригіналу (здебільшого віддаленого) на кирилівські. Так, під час переписування глаголичного тексту **S** усупереч кирилівському рахунку сприймається часом за 8 (як у глаголиці) замість очікуваного шість»³⁸.

Знак «титло», який ставиться над буквою, щоб перетворити її на цифру, за спостереженням палеографів, часто губився, не помічався переписувачами у «збляклому, напівзмитому, напівстертому, покресленому письмі» (В.Н. Щепкін).

Мені здається, що у протографі «Слова» місце, яке досліджується, могло бути написе так:

«Коли соколь **Ѡ** мыгтей бываетъ, высоко птиць възбиваетъ, не дасть гнезда своего въ обиду».

Автор, перекладаючи усну приказку на письмо, застосував, передаючи числівник «**трьох**», глаголичне правило (аз — 1, буки

³⁶ Див.: Труды отделения древнерусской литературы АН СССР, М.-Л., 1936, т. III, ст. 23.

³⁷ Имедашвили Г.И. Четыре солнца в «Слове о полку Игореве». В книге исследований и статей «Слово о полку Игореве». М.-Л., 1950, ст.221.

³⁸ Щепкин В.Н. Русская палеография, М., 1960, ст.151.

— 2, *vegi* — 3). Переписувач або не помітив титла, або рукопис дійшов до нього вже без цього титла. Цифра перетворюється на букву, і він отримує право виправити «в мытехъ», додавши до букви «веді» твердий знак, якого їй бракує. Граматична фраза стала правильною, але за змістом — парадоксальною.

«Повелея отца своего»

Святополк вивозить з поля бою тіло тестя свого Туграhana. «Святоплкъ повелея отца своего между Угорскими иноходьцы ко святей Софии къ Киеву».

Так у мусін-пушкінському списку.

Незвичайний термін, який більше не зустрічається в давньоруській писемності і в живих мовах, волає до дослідників. В.І. Стеллецький: «У першому виданні надруковано «повелея», але такого дієслова нема. Отже, необхідна коректура (поправка). Приймаю поправку Потебні «полелея». Ця поправка приймається майже всіма сучасними коментаторами. Однак стара кон'єктура (1819) Пожарського (*повеле яти*), прийнята акад. Ф.Є. Коршем (а нині також Д.С. Лихачовим і Л.А. Булаховським), має бути остаточно відкинута, якщо взяти до уваги збереження ритму... Поправка М. Максимовича «Ярополькъ» замість «Святополькъ, руйнує звукову систему цього уривку (руйнується алітерація «Святополькъ — свого — святей Софии — Киеву»). Тому, гадається, текст мусить читатися з цією мінімальною поправкою Потебні. Так написав автор³⁹».

Переконано, але не переконливо.

У говірках дієслово «лелеять» виступає в значенні «лететь»: «а он (муж) уж прилелеял», «ох, дetyчка, как налелеяли к нам немсы у хату», «налелели овсы на гарот».

У тексті «Слова» — «лелеять» — заколисувати («под шеломы взлелеяны», «лелеючи корабли на сине море»).

І якби автор вжив тут дієслово — «полелея», то, ймовірно, у значенні, не відмінному від інших випадків вживання у тексті.

³⁹ Слово о полку Игореве. М., 1967, ст. 144.

А що коли повірити написанню «повелея»? Але виводити не від «велеть» (веління, воля), а спробувати використати дієслово — «вълечь», «влек». Цей смисл підказується змістом уривку.

Слов'янська форма дієслова «влечь» («влекти») бере початок від загального джерела «велк» (Фасмер). Чи можливий у давньослов'янських діалектах повноголосний варіант «велек»?

Можливо, ця форма ще збереглася в говірці Автора і відбилася в «Слові»? Втім, можливо, — авторська описка. Переписувачеві вона не відома. «Влек» він, мабуть, скопіював би правильно, але написання «велекъ» йому нічого не говорило. Він припустив, що це описка. Сполучення «къ» у рукописному виконанні схоже на давньоруську букву «йотоване а». І Переписувач отримує замість незрозумілого «повлекъ» слово «повелея», яке співвідноситься хоча б із знайомим «повелел». Загальний зміст фрази від цієї «кон'єктури» не прояснився, але найперше завдання Переписувача — зробити зрозумілою лексему.

У результаті фраза оригіналу мені бачиться такою:

Святополькъ повелекъ отца своего
между Угорскими иноходьцы...

Повіз (поволочив) убитого тестя свого Тутрахана на волокуші-ношах між угорськими іноходцями. Такий спосіб транспортування убитих і ранених був прийнятий у степу донедавна.

...Із 2800 лексем «Слова» лише чотири зберігають у своєму складі «КЪ» — «рекъ», «кобякъ», «гзакъ», «кончакъ». І я не впевнений, що в цих випадках мусін-пушкінський список достеменно копіює орфографію списку XVI ст. Цілком можливо, що ці слова у списку XVI ст. були без редукованого в кінці. Є докази того, що Мусін-Пушкін привніс у список орфографічні правила свого часу. Так, декілька разів він записує: «отвориша», і сучасні дослідники вимушені, зберігаючи в коментарях бентежне мовчання, виправляти — «отвориша». У давньоруській писемності довгі приголосні не позначалися. (Часто зустрічається в його списку і подвійне «с» у слові «русский».)

Цієї тонкості недовраховав Мусін-Пушкін. Цілком можливо, що він не помітив у тексті нелюбові до сполучення «КЪ» і щи-

росердо проставив відсутній «ъ» там, де його не було.

Утім, Переписувач XVI ст. міг і «пропустити» таке закінчення в імені «Кобякъ» із міркувань етимологічних за декілька слів до фрази «падеся Кобякъ». Переписувач уже виконав це ім'я з іншим закінченням: «поганого Кобяка». Так само написання «Кончакъ» підтверджувалося прикладами «Кончака», «Кончакови».

Слово «рекъ» семантично прозоріше, ніж «рея». Мені незрозуміло тільки одне — як уцілів Гзакъ:

Гзакъ бежить серымъ вльком
Кончакъ ему следъ править къ Дону Великому.

Можливо, за аналогією з «Кончак⁴⁰»?

Непобачений перекладач

Десятки письменників і учених перекладали «Слово» з давньоруської мови на сучасну. На чолі цього переліку імен можна було б поставити ім'я Переписувача XVI ст., якби воно було нам відоме. Він першим спробував **перекласти** «Слово» мовою своєї доби.

Літературний твір історично зумовлений, неповторний, між оригіналом і списком не може бути повної тотожності, неможливо повністю зберегти специфічність першоджерела. Таке завдання практично межувало б з вимогою фотографічної дослівності машинного копіювання. Такого рівня дублікації не могли досягти навіть учені — переписувачі XVIII ст., які вже ставилися до «Слова» як до безцінної пам'ятки. Розходження між мусін-пушкінським і катерининським списками значні.

Перед П-16 не ставилася вимога натуралістично точно передати оригінал з усіма подробицями «помилочок». «Слово» призначалося не для науки (якої ще не існувало), а для побутового читання. І тому завдання П-16 формулювалося просто — давню повість зробити зрозумілою читачеві XVI ст. Він був водночас і перекладачем, і коментатором. Такий підхід зумовлював ху-

⁴⁰ У літописах і «Слові» трапляється непоясненне написання цього імені — Гзя. («Рече Кончакъ ко Гзе...») Можливо, передувало — Гзкъ?

дожне пересотворення типових рис оригіналу. Зокрема, до переосмислення незрозумілих образів, до відвертих домислів.

Літературний твір черпає зміст із суспільної свідомості, а реалізує його за допомогою засобу спілкування — мови: ця конкретизація не спотворює дійсності, **тільки якщо суспільна свідомість і засіб спілкування у автора і в читача єдині.**

У міру розвитку суспільної свідомості народу, в середовищі якого виник твір, зміст його окремих частин старіє, робиться незрозумілим і викликає хибні трактування: так старіють історичні реалії, особливості взаємин між людьми тощо. Розвивається і мова, головним чином, її стилістика: вираз, який використовує автор, як просторіччя, так і той, що сприймається сучасним автором читачем, може втратити характер просторіччя або й зовсім перетворитися на архаїзм. Тому нинішній читач сприймає оригінал спотворено, а перекладач повинен би відштовхуватися від первинного — не спотвореного — сприйняття, — говорить теоретик перекладу Іржі Левий⁴¹.

Переписувач, як читач XVI ст., багато що сприймав в оригіналі XII ст. спотворено. Специфічні вирази, характерні для авторського діалекту, здавалися беззмістовною формою, оскільки не могли бути конкретизовані у сприйнятті Переписувача. Він не завжди замінював форму, але наповнював її новим змістом, послуговуючись усіма доступними йому засобами.

Розходження між лаконічними фразами оригіналу й описовим розлогим трактуванням у списку-перекладі — одна з найважчих проблем під час роботи над найдавнішими поетичними текстами. Тут дуже часто один і той самий персонаж або предмет позначається по-різному, часом просто натяками або непрямыми вказівками, які зрозумілі лише тим, хто добре знає історію й міфологію. І, додамо, — палеографічну традицію.

У процесі розв'язання проблеми Переписувача, яка існує, на жаль, непомітно для дослідника, необхідно враховувати і такі практичні моменти, що виникають під час роботи перекладача.

Від оригінального художника вимагають осягнення дійсності, яку він зображує, від перекладача — осягнення твору, який він передає. Гарний перекладач має бути гарним читачем.

⁴¹ Иржи Левый. Искусство перевода. М., 1974, ст.130.

...Проникнення перекладача у зміст твору відбувається, грубо кажучи, на трьох рівнях.

Першим щаблем є дослівне розуміння тексту, тобто розуміння філологічне. Філологічне осягнення не вимагає від суб'єкта жодних особливих даних. Крім спеціальної підготовки і ремісничої практики. На цьому щаблі причини перекладацьких ляпів найчастіше такі:

А. Омонімічні помилки

1. Хибне рішення під час вибору окремого значення слова.
2. Сприйняття одного слова за інше, яке подібно звучить.
3. Заміна іншомовного слова словом своєї мови, що звучить подібно.

Б. Помилки через неправильне засвоєння контексту

4. Хибне включення слова в реальний контекст твору (нерозуміння реалій).
5. Хибне включення слова в систему авторських поглядів (нерозуміння задуму).

Другий щабель — проникнення в авторський задум. У разі правильного прочитання читач осягає **стилістичні чинники** мовного виразу, тобто настрої, іронічне або трагічне забарвлення, наступальний тон або схильність до сухої констатації тощо.

Третій щабель. Через осягнення стилістичного і смислового наповнення окремих мовних засобів і мотивів перекладач приходить до осягнення **художніх єдностей**, тобто явищ художньої дійсності твору: характерів їхніх відносин, місця дії, ідейного задуму автора. Цей спосіб розуміння тексту найважчий, оскільки перекладач, як і кожний читач, тяжіє до атомістичного сприйняття слів і мотивів, і необхідна розвинута уява, щоб цілісно сприйняти художню дійсність твору. Неважко, наприклад, схопити стилістичний лад однієї репліки, але важко з усіх реплік і дій персонажа скласти уявлення про його характер. Уява необхідна перекладачеві не менше, ніж режисеру, без неї важко домогтися цілісного розуміння оригіналу. Під звичайною вимогою до перекладача — ознайомитися з реаліями середовища, зображеного в оригіналі, — мається на увазі необхідність безпосередньо вивчити дійсність, відображену автором, щоб відтворити її відбиття під час перекладу.

У всіх випадках перекладацького нерозуміння діють два чинники: нездатність перекладача уявити зображену у творі дійсність чи думку автора і помилкові семантичні зв'язки, на які наводить мова оригіналу, чи то випадкові омоніми, чи справжня багатозначність тексту⁴²...

Я так розлого цитую положення, висловлені теоретиком художнього перекладу, тому що їх цілком можна застосувати і до праці нашого Переписувача. Ми натрапляємо в його списку на ляпи типові для перекладацької практики: і омонімічні помилки, і помилки через неправильне засвоєння контексту. Трапляються випадки очевидного нерозуміння художньої єдності «Слова»: образів Автора, Ігоря, Бояна, Святосла Всеволодовича, стосунків цих персонажів між собою і складне авторське ставлення до проблеми Поля і, як наслідок, — нерозуміння ідейного задуму автора, що випуло виявляється у коментарях і дописках Переписувача.

Дослідники несправедливо зменшують роль Переписувача. Чомусь вигідніше бачити в ньому копіїста, і не більше, всупереч відомому положенню — **копіювалося механічно, майже машинно лише Священне писання**; навіть чорнильна клякса, поставлена в ранній копії, повторювалася наступними переписувачами книг; твори ж світської літератури **не копіювались, а перекладались** мовою переписувача. Переписувач міг скорочувати оригінал і вносити доповнення, розшифровувати імена і пояснювати реалії. «Слово» не уникло долі всіх інших творів жанру, що були розмножені. І з цим сумним фактом, хай би як хотілося в нього не вірити, доводиться згоджуватися. Тому що зумовлений він історично. Немає жодних підстав вважати, що до «Слова про Ігорів похід» переписувачі поставилися інакше, аніж до інших численних творів літератури несвященного змісту.

Ми маємо право вважати «Слово» пам'яткою мови і поезії двох епох — XII і XVI сторіч і ставитися до Переписувача не як до бездумного копіїста, а як до творчо активного інтерпретатора, редктора і в деяких випадках — співавтора.

Тільки такий реалістичний підхід дозволяє правильно зрозуміти долю «Слова» і прочитати текст. А, встановивши механіку методів Переписувача, — відокремити зерно оригіналу

⁴² Іржі Левий. Там само, ст. 60-61.

від половини, спробувати відтворити справжній текст XII ст. Постскриптом: Переписувач XVIII ст. (Мусін-Пушкін) також вніс декілька своїх пояснень у текст «Слова». Вони легко виокремлюються. Мусін-Пушкін знав історію краще, ніж його попередник: він користувався, безперечно, ширшим колом матеріалів під час роботи над своїм списком. Він часто уточнює персоналії «Слова». В одному місці чітко виділена вставка Мусіна-Пушкіна.

Пети было песь Игореви
того (Олга) внуку.

Випадково вцілили дужки. Якби Мусін-Пушкін хотів зробити очевидним своє написання, стиліз «Ольга» був би зайвим. Достатньо «Олега», щоб не знадобилися жодні дужки: написання видавало б нову орфографічну норму.

У більшості інших таких випадків Мусін-Пушкін зняв дужки, і його доповнення увійшли в авторський текст. Повертаю загублені дужки:

...Были вечи Трояни,
минула лета Ярославля,
были плъцы Олговы,
(Ольга Святъславлича)
Тъй бо Елегъ мечемъ крамолу
коваше.

... Два солнца померкоста,
оба багряная стльпа погасоста,
а съ нимъ молодая месяца
(Олегъ и Святъславъ) тьмою ся
поволокста...

...Певше песнь старымъ княземъ,
а потомъ молодымъ пети:
слава Игорю Святъславличю!
Буй туру Всеволоду!
(Владимиру Игоревичу!)
Здрави, князи и дружина...

І на самому початку:

... трудныхъ повести о пълку Игореве,
(Игоря Святъславлича)...

Мусін-Пушкін хотів приховати свою участь у тексті. Переписувач XVI ст. не приховував. Перед ними стояли різні завдання.

Невидимі тюркізми

*В великом «Слове о полку»,
как буйная трава,
вросли в славянскую строку
кыпчакские слова.*

С. Марков

До числа тюркізмів, які тут будуть розглядатися, я не включаю тюркських лексем, що лежать на поверхні руського тексту. Це усім відомі терміни, які неодноразово розглядалися, що потребують не коментарів, а простого перекладу — *яругы, япончицы, ортымы, оксамиты, хоругви, чага, кощей, когань, ногата, котора, крамола* та інші. Декотрі з них вивчали Меліоранський, Корш, Ржига. Щоправда, їхні переклади слів «оксамиты», «хоругвь», «кощей» неточні, але зупинятися на аналізі цих перекладів я не буду, хоча непрямої значення такого терміна як «кощей» має важливе значення для розуміння «Слова».

Тур на бороні

У «Слові» ми подибуємо декілька випадків кальок. Одні зроблені Переписувачем (вони, як правило, створюють темні місця в тексті), інші належать літературній мові доби Київської Русі і вживаються автором звично та не створюють завихрень у контексті. До останніх належить «злат стол» — княжий престол (*алтын такта*), «беля» — срібна монета («акша»).

Прагнення перекласти кожне упізнане ним тюркське слово

приводить Переписувача до необхідності граматично вмонтувати свій переклад у контекст. Часом це йому вдається. На лихо для авторського тексту. Але частіше — ні. Знання тюркської мови у Переписувача досить поверхове. Він, мабуть, знає одну з говірок. Тому деякі тюркські терміни, вжиті автором у гушці руської мови, Переписувач не впізнав. Він упізнає їх тільки в скупченні, як, наприклад, в описі здобичі першого бою і в перерахуванні «былей» Ярослава. «Кощей», «яруги» та деякі інші, що трапляються окремо, міцно увійшли в літературну мову XVI ст. і тому не потребують перекладу.

До числа не побачених Переписувачем тюркізмів я відношу прізвисько Всеволода — буйтур. Літописи прихильно відгукуються про цього князя, відзначаючи його військову хоробрість і мужність. У «Слові» опису його ратних подвигів приділено чимало місця. Очевидно, не випадково Автор називає Всеволода «буйтуром». Це знахідка для тюркологів, які мріють зрозуміти етимологію слова «батыр» (*батур, боотур, богатур, богатир*). «Слово» — єдина пам'ятка, де відбилася праформа цього популярного після XIII ст. терміна. У джерелах X ст. його ще немає. Народився він, скоріш за все, у кипчацькому середовищі в XI—XII сторіччях (*буй-туре* — буквально «високий пан»). Зберігає риси мови волзьких тюрків.

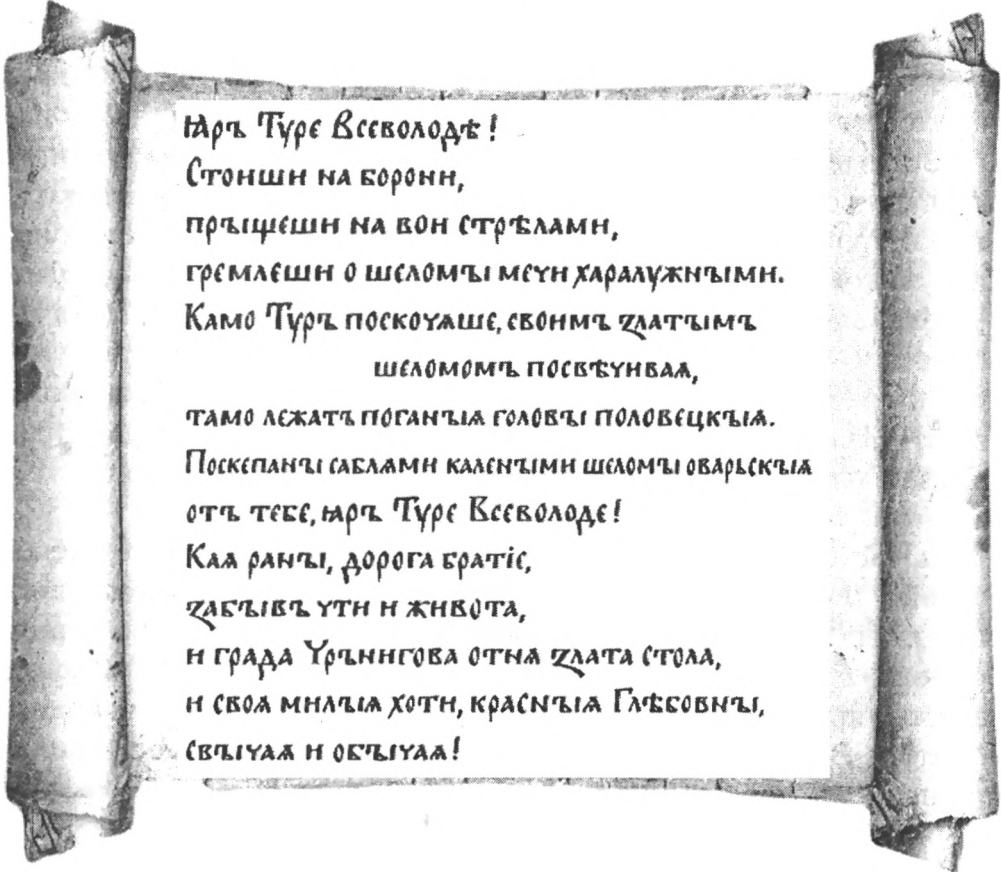
...Игорь ждет мила брата Всеволода.
И рече ему буйтуръ Всеволодъ...

Мусін-Пушкін спробував осмислити це незвичайне ім'я: «Буй — означає Дикий, а тур — бик. Отже, Буйтуром, або Буйволом, називається тут Всеволод у значенні метафоричному, у розумінні сили і хоробрості його. Очевидно, що із цих двох слів склалася потім назва богатира, оскільки іншого походження цього слова досі не знайдено. Всеволод Святославович, менший Ігорів брат, перевершував усіх князів свого часу не тільки віком тіла і виглядом, подібного до якого не було, але хоробрістю і всіма душевними чеснотами прославився всюди».

Типовий приклад «народної етимології». Великий Пан обернувся на Дикого Біка. Переписувач XVI ст. і автор «Задонщини» теж не зрозуміли цього терміна і піддали його хибному ос-

мисленню. Рідкісний випадок збігу трьох різних за часом оцінок. Жоден із пізніших тлумачів не побачив у «буйтурі» постійного сполучення. Епітет «буй» у подальшому тексті «Слова» мимовільно замінюється Переписувачем на інший, створений ним за аналогією — *яр*, також у формі короткого прикметника. Це видає його розуміння епітета «буй» (*буй* — буйний, отже «ярий» має бути в формі «яр»).

...Ярь туре Всеволоде,
стоиши на борони,
прышеши на вои стрелами,
гремлеши о шеломи мечи
харалужными.
Камо Турь поскочаше...
Тамо лежать поганья головы Половецкия,
поскепаны саблями калеными шеломи Оварьскыя отъ
тебе Ярь Туре Всеволоде.

Ярь Туре Всеволоде!
Стонши на борони,
прыщешн на вон стрѣламн,
гремлешн о шломъ мѣчн харалужнымн.
Камо Туръ поскоужше, своимъ златымъ
шеломомъ посвѣнвал,
тамо лежатъ поганья головы половецкыя.
Поскепанъ саблямн калеными шломъ оварьскыя
отъ тебе, ярь Туре Всеволоде!
Каа ранъ, дорога братис,
завѣивъ утн н животн,
н града Урѣннгова отна злата стола,
н своя мнлѣя хотн, краснѣя Глѣбовнѣ,
свѣчуаа н обѣчуаа!

Переписувачеві не сподобалося постійне вживання композиції «буй-туре» і він вирішує урізноманітнити, збагатити «бідну» на епітети авторську мову. В одному випадку, як бачимо, він зовсім відмовляється від епітета. У протографі, на мою думку, було:

- 1) Буйтуре Всеволоде,
стоиши на борони.
- 2) камо буйтуре поскочаше...
- 3) от тебе, буйтуре Всеволоде...

...Авторові «Задонщини» сподобалося незвичайне порівняння руського князя з диким биком. Епітет, щоправда, здався йому не зовсім вдалим. Якби він читав «Слово» у редакції XVI ст., то, певно ж, «яр тур» припав би йому до смаку. Але, очевидно, в тому списку, що був у розпорядженні автора «Задонщини», *яр тура* ще не було.

«...Не тури возгремели на поле Куликове побежени у Дону великого.

То ти не туры побержни, посечени кнзи рыския и воеводы великох кнзя и кнзи белозерстни посечены от поганых татар» (И-1). «Всталь уж тур оборонъ» (И-1). «Уже сталь во ту на боронъ» (И-2). У цьому списку «тур» більше не трапляється. У списку С нема «тура на бороне», але зате: «не турове рано возрули на поли Куликове, возрули воеводы...» У списку К-Б уже немає і цього прикладу. В найповнішому списку (У): «Уже бо ста туръ на оборонъ». «Не тури возгремели у Дона великого на поле Куликове...» Ми можемо зробити висновок, що в протографічному тексті «Задонщини» у двох місцях згадувався «тур». Один раз як узагальнення, без епітета: «не тури взревели у Дона». І з епітетом: «уже стал буй тур на борони».

Під час переписування «буй тур» спотворювався через нерозуміння («уже стал **во** ту на борон»), у процесі тлумачення епітет перетворювався на граматичну частку «уже бо ста тур на оборонъ». Насамкінець скажемо, що в оригіналі «Слова» замість «яр туре Всеволоде, стояши на борони» було, очевидно, «буйтуре Всеволоде...» В будь-якому випадку повторюю припущення — автор «Задонщини» бачив той список «Слова», в якому «яр тура» не було.

Мазон вважає, що «буй тур» і «яр тур» доводять пізніше походження «Слова». Ці образи нав'язані фальсифікаторові літературою про Америку та індіанців: «Епітет, присвоєний Всеволодові, — на кшталт індіанського прізвиська. Він є, ймовірно, одним з найдивніших винаходів автора «Слова»... Варто зазначити, що «Слово» рясно вживає вираз «буй». І слід визнати, що *буй тур* і *яр тур* — нововведення, що фальшиво звучать. Їхнє використання менше здивувало б в описах подорожі до Америки, ніж у середньовічній руській поемі. Прискіпливий пошуковець міг би нагадати з цього погляду, що ці імена на взірць індіанських могли виникнути внаслідок впливу двох літературних течій, модних у XVIII ст.: це, по-перше, книжки про морський розбій і морських розбійників, з одного боку, і опис подорожі до Америки — з іншого⁴³».

І справді, якщо «буй туре» розуміти по-російському — «буйный бык», то це, безперечно, підозрілий епітет, не характерний для слов'янської поезії загалом.

А. Мазону заперечують: у давньоруських текстах трапляються «такі клички», наприклад, воєвода «Вовчий Хвіст», зустрічаються особові імена, запозичені зі світу тварин («Ворон», «Вовк», «Собака», «Горобець», «Бик» тощо).

Але, по-перше, ці імена — клички простолюдинів, а не князів. По-друге, термін «тур» навіть не як ім'я-прізвисько, а в загальному вживанні ніколи не трапляється з визначенням, не кажучи вже про такі незвичайні епітети як «буй» або «яр». А в добу постійного епітета таке розмаїття — невиправдана розкіш: «комонь» завжди «борзий», «вовк» завжди «сірий» (або «босий», від тюркського «бос» — сірий), «ворон» завжди «чорний». Море — «синє», трава — «зелена», сонце — «світле».

Чим же заслужив не дуже популярний «тур» — буйвол одразу два епітети, причому такі рідкісні? Якби Автор хотів передати прикметник «буйний» у короткій формі, то, очевидно, отримав би «буйн», «буен», а не «буй».

⁴³ Mazon A. Le slovo l'Igor, 1940, ст. 66-67.

Буйні

...Святослав Київський тричі найменує Ігоря «буим» Мені здається, термін «буй» входив у число титулів, виражаючи певний щабель княжої ієрархії в Київській Русі.

У тюркських мовах варіанти *буй, бій, бай, бей, бой* — застосовувалися до людей, котрі користуються владою і шаною.

У Золотому слові є випадки оригінального використання епітета, який нас цікавить. Святослав, звертаючись до князів із закликом стати на захист Руської землі, знаходить кожному достойне, шанобливе визначення. І раптом чомусь-то до чотирьох князів він звертається однаково.

...Ты буй Рюриче и Давыде!
Не ваи ли злачеными шеломы
по крови плаваша?
...А ты буй Романе и Мстиславе!
Храбрая мысль носить вамъ умъ на дело.

Перекладають так, як і розумів Переписувач-16:

...Ты буйный Рюрик и Давыд!
...А ты буйный Роман и Мстислав!

Забагато буянів у «Слові». Від Святослава очікуєш точнішого звертання. Займенник множини «вы» йому, як і Авторіві, відомий, і в цих прикладах він був би до речі.

В оригіналі, очевидно, було таке:

...Аты буй Рюриче и Давыде!
...Аты буй Романе и Мстиславе!

Це звертання перекладається з тюркського: «вельможний», «славний», «іменитий», дослівно «вельмишановний»:

...Славные Рюрик и Давыд!
...Славные Роман и Мстислав!

Дія методу народної етимології, що його застосував Перепи-сувач, а слідом за ним і решта дослідників, чудово ілюструється цим прикладом.

Тюркізм «аты буй» зберігся завдяки своїй невидимості: простота і милозвуччя (точніше — співзвучність зі слов'янськими лексемами) врятували термін від калькування чи переробки.

Восьмимисленість

Менше поталанило іншому тюркському визначенню. Святослав звертається до галицького князя зі словами: «Осмомысл Ярослав!»

Мусін-Пушкін ніяк не пояснює цього прізвиська.

Звід тлумачень епітета «Осмомысл» подав В.М. Перетц. Найкраще з них запропонував Ф.І. Покровський. На його думку, це прізвисько було немов узагальнення «восьми найважливіших турбот, якими клопотався князь Ярослав у його державній діяльності⁴⁴». Сучасні коментатори погодилися з цим поясненням. В.І. Стеллецький: «Ярослав був визначним державним діячем, відомий був своїм красномовством. Усе це і виразив автор «Слова» епітетом *Осмомысл* (тобто той, хто клопочеться одночасно про вісім різних справ), який в інших давньоруських пам'ятках не трапляється⁴⁵».

Таким чином, «Осмомысл» тлумачиться як «Восьмимислений».

...У казахському епосі, якщо хочуть пошанувати чоловіка всебічно розвинутого, вправного і в бою, і в мистецтві, в праці, в красномовстві та науках, то називають його «Сегіз сырлы». Епітет буквально перекладається сучасним російським словником «восьмикутний» або «восьмигранний».

Давньоруською мовою переклалось би «Осмомыслый», якщо б «мысл» означало «кут», як, наприклад, у сучасних говірках... Тоді б — калька Авторська? Навряд чи: для мови Ярослава характерні тюркські вирази. В жодному іншому

⁴⁴ Ярослав Осмомысл. Сб. статей в честь акад. А.И. Соболевского. Сб. ОРЯС АН, т.101, №3, ст.199-202.

⁴⁵ Слово о полку Игореве. М., 1967, ст. 171.

фрагменті «Слова» ми не зустрінемо такого скупчення тюркських слів і фразеологізмів, як в уривках, що стосуються Святослава (сон Святослава, тлумачення сна боярами, Золоте слово).

Переписувач старанно перекладає впізнані ним тюркські речення, вихолощуючи особливий колорит **прямої мови** київського князя та бояр.

Якби Переписувач хотів виразити смисл, який бачить дослідник, то форма епітета була б складнішою — «Осмомыслен».

«Растереть на кусту»

Особливий інтерес у мене викликають «невидимі тюркізми» у складі руських слів. Показник найвищого ступеня засвоєння запозиченої лексики.

У діалекті автора є декілька слів з тюркськими основами — «припешали», «потручати», «расушась».

«Припешали» («препишали») — перерізали, від «пишь» — різати; «расушась» — розлетівшись, від «уш» — літати.

Одне ж дієслово, на якому мені хочеться зупинитись, відновлено недавно. Значення його зрозуміле з контексту, але етимологічно не доведене: «река Стугна: худу струю имеа, пожрвши чужи ручьи и струги ростре на кусту...»

Мусін-Пушкін: «Река Стугна: она погубными струями пожирает чужие ручьи и разбивает струги у кустов...»

За час, що минув після першого видання, дослідникам вдалося надати цьому уривку такого вигляду: «река Стугна, худу струю имеа, пожреша чужи ручьи и струги, рострена к усту...»

В.І. Стеллецький: «река Стугна: скудную струю имеа, поглотив чужие ручьи и потоки, расширяясь к устью...»

«Ростре на ксту» перекладали як «растерев на кусту», «простерев на кусту», маючи на увазі значення слова «стругы» — кораблі. Потім з'ясувалося, що «стругы» синонімічне лексемі «струмки» — у джерелах ці написання замінюють одне одного.

Я пропоную бачити тут білінгву, схрещення двох синонімів. Таких пар у «Слові» декілька: «туга и тоска» («туга-тоска»),

«свет-заря», «свычай-обычай». В цей ряд поміщаю — «ручьи и стругы» («ручьи-стругы»).

Перекладаємо: «река Стутна скудную струю имея вбираешь чужие ручьи-струги, ростроена к устью».

Стеллецький вгадав близьке значення дієслова. Воно підказане змістом уривка. Але корінь «трен» більше ніде не зустрічається.

Можливо, «ростерена»? Контекст суперечить цьому значенню.

У казахській мові є «терен» — 1) глибокий, 2) змістовний. *Терен су* — глибока вода. *Терен ой* — глибока думка, *терен магналы соз* — слово з глибоким змістом. Але значення «глибокий», на мою думку, вторинне. Слово походить від «тер» — збирай. «Терен» — дієприкметник минулого часу, буквально «зібране», «змістовне», «помножене». Воно могло однаковою мірою виступати і в значеннях — «збільшене в об'ємі», «розширене в плані». Мені здається можливим, що спочатку це утворення виражало саме збільшення площі (якщо застосувати його до землі, до рік і подібних об'єктів).

Діалектична форма *tirîn* (татарське), очевидно, передувала слов'янській палаталізованій — «ширина».

Таким чином, я вважаю, що **рострена** могла бути старою формою дієслова **розширена**.

«Слово» — унікальна пам'ятка, в якій зберігається багато тюркських лексем у їхніх найперших значеннях. Невидимий тюркізм — один із головних доказів справжньої давності «Слова про Ігорів похід», в основі мови якого лежить південноруський діалект XII ст.

«До куриц тмутороканя»

Всеслав «изъ Киева дорискаше до куръ Тмутороканя».

Мусін-Пушкін вирішив, що князь рыскал до Курска и Тмутороканя», тому и писав «Куръ» з великої букви.

Нині прийнято пояснення Д.С. Лихачова — «до куръ = до петухов», маючи на увазі «до співу півнів».

Я пропоную розглянути вираз «до куръ Тмутороканя» і з іншого боку. Є тюркське слово «кура» — стіна, огорожа (в сучасній татарській мові — кура, в казахській — кора). Давність

його доводиться тюркськими пам'ятками X-XI сторіч. Походження його прозоре — від кореня «кур» — будуй, споруджуй (*курган* — фортеця, будівля⁴⁶).

У «Слові» ще не вживається лексема «стена» (вона германського походження і прийшла в руську мову пізніше). Її еквівалент — «забрало» («въ Путивле на забрале»). Стіна руського міста Путивля — *забрало*; стіна половецького міста Тьмутороканя — «кура».

Родовий відмінок множини — «кур». Отже, перекладаю: Все-слав «доскакав до стін Тьмутороканя». «Кура» — ще один **невидимий тюркізм** «Слова». Переписувач міг уже й не знати давнього значення цієї лексеми, але зберіг її без перекладу і тлумачення завдяки тому, що вона була знайома за звучанням. У руській мові були формальні аналоги. З цієї причини могли зберегтися і деякі невидимі тюркізми в «Слові» та інших пам'ятках.

«Птица горазда»

*Ни хытру, ни горазду,
ни птицю горазду
суда Божія не минути.*

Мусін-Пушкін: «Какъ бы кто хитръ, какъ бы кто уменъ ни былъ, хоть бы птицей леталь, но суда Божия не миметь».

Наведена ходова церковна приказка. В одній з редакцій «*Моления Даниила Заточника*» (XIII ст.) ця приказка виступає в такому вигляді: «Суда де божия не хитру уму ни горазну не минути».

Тут пропущена таємнича «птица горазда».

В.А. Жуковський та П.П. В'яземський пропонували читати «гораздый по птице», що могло, на їхню думку, означати — той, хто вміє гадати за летом птахів.

Іншого пояснення не було.

Нам сьогодні здається природним поклоніння давнім могутнім звірям-тотемам. Навіть кабана на знаменові можна зрозуміти — все ж таки з іклами. Але ми не можемо зрозуміти єгиптян, які обожествляли блохастого червонозадого павіана тільки тому, що

⁴⁶ Детальніше див.: В.В. Радлов. Словарь тюркских наречий.

він перший криками зустрів сонце. І ми не можемо зрозуміти фараонів, які зупиняли військо, щоб не завадити священному жуку скарабею зробити свою велику справу. Ми соромливо прикриваємо таємничим запиналом імені звичайного гнойовика, що робить кульки. Магія знака була настільки сильною, що цю скромну круглу грудочку гною ототожнювали із самим сонцем. Сила форми превалювала над огидною побутовістю змісту.

Звичайний півень в Індо-Європі шанувався як божество ранкового сонця, символ життя і воскресіння на тій самій підставі, що і єгипетський павіан. Іменем півня називали себе народи, а його зображення ставало гербами імперій. Півня вишивали на килимах і рушниках, він вивершує дахи храмів і будинків, а також могили, поки його не замінив новий символ вогню — хрест, що отримав своє ім'я від давнього доброго півня-сонця.

І вожді слов'янського християнства не соромилися боротися з півнем. Вони йому погрожували у своїх церковних формулах страшними карами як найголовнішому ворогові грецької релігії.

Ни хытру, ни горазду,
ни птицю горазду
суда Божія не минути!

Але серйозний учений ніколи не повірить у те, що такі солідні люди як давньоруські отці релігії могли собі дозволити принизитися до теологічних диспутів з якимось пернатим створінням. Тому вираз із «Слова про Ігорів похід» досі не може укластися в свідомості. Інша річ, якби був названий міфічний птах Гаруда, відомий з авторитетних індо-іранських фольклорних джерел, або хоча б таємнича Жар-птиця, так ні ж — курчин син!

Культ сина Сонця-півня був, очевидно, спільним у іранців, близьких до Ірану тюрків і деяких слов'янських племен.

Тюрки зберегли півня — *кораз, гораз, гаруз, кураз, каруз, хорус* тощо. Слов'янські форми, вірогідно, були такими ж розмаїтими. У «Слові» згадується бог сонця — Хорос.

Приказка, наведена у «Слові», не винайдена Автором. Вона вже була у вжитку, мабуть, не одне сторіччя. «Гораздый» вже достатньо далеко відійшло від «кораз» («гораз»), а той, хто ви-

мовляв цю приказку, міг не вловлювати прямого семантичного зв'язку слів, що римуються.

Сон Святослава

А Святославъ мутенъ сонъ виде. «В Києве на горахъ си ночь съ вечера одевахъте мя, — рече, — чърною паполомою на кровати тисове; чръпахуть ми синее вино съ **трудомъ смешено**, сыпахуть ми тыщими тулы поганыхъ **тльковинъ** великийъ женчуть на лоно и негують мя. Уже дьскы безъ **кнеса** вмоемъ тереме златовръсемъ. Всю ночь съ вечера **босуви врани** възгряху у **Плесньска на болони беша дебрь Кисаню и несошлю** къ синему морю».

И ркоша бояре князю: «Уже, княже, тута умъ полонила. Се бо два сокола слетеста съ отня стола злата поискати града Тьмутороканиа, а любо испити шеломомъ Дону. Уже соколома крильца припешали поганыхъ саблями, а самая опустоша въ путины железны». (Виділені місця підлягають поясненню.)

Не будемо відволікатись на переклад Мусіна-Пушкіна, він майже без змін повторився в наступних. Наведемо один з найпізніших і найкращих перекладів, виконаних групою вчених — Л.О. Дмитрієвим, Д.С. Лихачовим і О.В. Твороговим. «А Святослав смутный сон видел в Києве на горах. «Этой ночью с вечера одевали меня, — говорил, — черной паполомой на кровати тисовой, черпали мне синее вино, с горем смешанное, осыпали меня крупным жемчугом из пустых колчанов поганых толковин и нежили меня. Уже доски без князька в моем тереме златоверхом. Всю ночь с вечера серые вороны граяли у Плесньска на лугу, были в дебри Кисановой и понеслись к синему морю».

И сказали бояре князю: «Уже, князь, тоска ум полонила. Вот слетели два сокола с отцовского престола добыть города Тмуторокани или хотя бы испить шлемом Дона. Уже соколам крылья подрезали саблями поганых, а самих опутали в путы железные⁴⁷...»

Пояснення до перекладу належать О.В. Творогову і відбивають виконану кількома поколіннями вчених роботу над віднов-

⁴⁷ Слово о полку Игореве. Комментарий О.В. Творогова. М.-Л., 1967, ст. 61.

ленням значень деяких місць наведеного уривка. Але, на жаль, коментарі О.В. Творогова, на мою думку, надто лаконічні. Наприклад: «Великий женчуг» — у руських повір'ях бачити перли вві сні: сльози, сум» (ст. 498).

Ми зараз спроможні поставити питання і відповіді на нього: чому саме **такий** сон побачив Святослав Київський? Чи випадкова символіка цього сну?

Святослав побачив уві сні, що **його готують до поховання за тюркським, тенгріанським обрядом.**

Детальніше про формулу обряду можна дізнатися в дослідженні «Шумер-наме» (розділ «Тенгріанство»), вміщеному в другій частині цієї книжки.

Хто брав участь в опорядженні? Двоюрідні брати Ігор і Всеволод.

Си ночь съ вечера одевахъте мя, — рече...

Гадаю, що в пергаментному списку термін «Сыновчъ» (небожі, двоюрідні брати) опинився в кінці рядка і був скорочений в аббревіатурі «СНЧЬ».

Наступний рядок починався: «съ вечера», і Переписувач, розшифровуючи титловане написання, врахував це сусідство, яке підказало йому найближче рішення — «Си ночь».

«Синее вино с трудомъ смешено».

Дивний образ створили перекладачі: «темно-голубое вино с горем смешано». Такого немає у світовій поезії, починаючи з давньоєгипетських гімнів. Чарівність цього рядка знімається після етимологічного аналізу слів, що надають непотрібної абстрактності виразу.

Про «синее вино» говорено багато⁴⁸. «С трудом» — не зрозуміло, бо надто покvapно перекладачі повірили співзвуччю із сучасною лексемою «труд» — праця.

«С работой смешено!» — звучить досить абстрактно, тому і вгадали нове значення загальновідомого слова «труд» — горе,

⁴⁸ Див. детальніше: О. Сулейменов. Синии молнии и синяя мгла. «Простор», 1968, №5.

сум, щоб якось виправдати вживання в цьому контексті.

І знову — Переписувач.

В оригіналі очікується — «синее вино **съ трутомъ** смешено». Автор міг ужити тут характерне тюркське слово «турта» — осад, гуща (чагатайське), «турту» — те саме (османське). Наприклад, «шарап туртусу» — осад вина. Походить слово від «тур» — стояти, відстоюватися.

Таким чином: «огненное вино с осадком смешенное». А слово «труд» — праця, справа походить від іншої тюркської форми. «Турт» — 1) штовхай, 2) штрикай, 3) бий (загальнотюркське). Порівняйте російське простонародне «трутить» — штовхати, тиснути; українське «трутити», «тручати» — штовхати, бити; чеське «троутити» — штовхнути.

У «Слові» є цікаве дієслово — «потручати», значення якого виступає з контексту — «бити».

У давньослов'янському рабовласницькому суспільстві кожний клас виробляв свій термін на означення поняття «дело». Клас рабів — робота (від «рабити»). Клас воїнів — **трут, труд** (від «трудити» — бити, воювати).

На мою думку, першим значенням слова «труд» було — війна, ратна справа. У мирний час назва воїна «трутень» отримало народне переосмислення — дармоїд, нахлібник. (Очевидно, ще в загальнослов'янську добу, на що вказує розлоге поширення значення. Порівняйте словацьке — *trug* — дармоїд, давньочеське — *trut* тощо.)

Розвиток значень «війна = робота» характерне для багатьох мов на певній стадії розвитку суспільства. Порівняйте, наприклад, тюркське «ис» — 1) битва, війна; 2) діло, робота, труд.

...Автор «Слова» знав дві неомонімічні форми «труд» — війна і «трута» — осад. І дуже точно помістив їх у потрібні контексти:

1) «Не лепо ли ни бяшетъ, братие, начати старыми словесы **трудныхъ** повестий о пълку Игореве» (воїнські повісті);

2) «Синее вино **съ трутомъ** смешено» (з осадом).

Переписувач, не впізнавши другої форми, сприйняв її за помилкову передачу першої.

«Хто силпе перли на Святославові груди і пестить його? Худі вдови язичників», тобто половців.

Тул — удова (загальнотюркське). Ще один невидимий тюркізм.

Переписувач і Перекладачі орієнтувались на давньоруське «тула» — сагайдак і створили черговий алогічний образ: «тощами (значить, порожніми) колчанами поганых язычников сыплют крупный жемчуг на грудь мне и нежат меня».

У «Слові» двічі зустрічаються «тули»:

...лучи у нихъ напряжены,
тули отворены.
...лучи съпряже,
тутою имъ тули затче.

Значення — сагайдак — створюється усім змістом контексту. В цих прозорих прикладах ми бачимо слово інше, що відрізняється від *тулы* сну Святослава.

Автор відрізняв написання *тулы* і *тулы*. Однина відповідно могла бути *тулы* і *тул*. У протографі, очевидно, було: «Сыпахуть ми тыщии тулы поганых тльковинъ великий женчюгъ на лоно и негують мя», тобто «сыплют мне тощие вдовы поганых язычников жемчуг на грудь и нежат меня».

...Цей уривок густо насичений тюркізмами: 1) *тльковин* — калька з «язичник», 2) *женчуг* — кипчацьке передання китайського «йенчу», 3) *тул* — удова.

Двомовний читач XII ст. інакше розумів зміст сну Святослава, ніж багатомовний читач XVIII і наступних сторіч.

Співпраця двоюрідних братів Святослава з худими вдовами-половчанками говорить багато про що. Брати і вдови (образа половецька) опоряджують його до поховання за тенгріанським (половецьким) обрядом.

«Уже дьскы безъ кнеса вмоемь тереме златовръсемъ».

«Дьскы» коментатори зрозуміли як «дошки».

«Кнес» має декілька тлумачень: 1) коньок даху, 2) верхня колода під коньком даху. «Те, що Святослав бачить у сні зникнення «кнеса» зі свого терема, не тільки цілком природно (!?), але й ос-

таточно пояснює йому значення усіх попередніх прикмет... «кнеса» немає, дошки, які він скріплював, повисли у повітрі, і сумнівів не залишається: Святославу загрожує погибель, смерть⁴⁹».

Пояснення цілком прийнятне. Непокоїть тільки те, що форми «дъскы» (тобто «диски» або «дески») і «кнес» — незвичайні для східнослов'янських мов і в жодній пам'ятці давньоруської писемності не підтверджуються.

Для західнослов'янських мов ці написання звичайні (наприклад, у давньочеській «деска» — 1) стіл, 2) дошка; «кнез» — князь).

Невизначеність у семантиці першого слова можна пояснити. Воно прийшло у слов'янські мови з германської, де спочатку виступало в значенні «площина», від якого розвинулися конкретні — стіл, таріль. (Порівняйте англосаксонське «диск» — стіл, таріль; давньовірхньонімецьке «тиск» — стіл, дошка. Першоджерело — латинське «дискус» — коло.)

Такий перехід значень спостерігається і в тюркському «тахта» — 1) престол, 2) дошка.

...Слово «кнес», скоріш за все, усна форма західнослов'янської лексеми «кнез» — пан, князь.

«Дъскы безъ кнеса» схоже на ідіоматичний вираз — престол без князя.

Тут не місце вдаватися до аналізу всіх термінів, що входять до системи позначень державних понять. Не всі слова займають у цій системі однакове місце. Одні з них є основними термінами групи, становлячи кістяк державної лексики («князь», «великий князь», «стол», «злат стол», «боярин»), інші вживаються лише ситуативно як замітники загальноприйнятих термінів («когань», «блъван», «буйтур», «были» та ін.).

У Києві XII ст., очевидно, склалася політична ситуація, при якій боярський лексикон міг поповнитися західнослов'янськими термінами у вузько спеціальних значеннях: «дъскы» — київський престол, «кнес» — великий князь київський.

Я припускаю, що цей фразеологізм був представлений в найтаємнішому розділі боярського дипломатичного словника. Нам

⁴⁹ Алексеев М.П. К «Сну Святослава» в «Слове о полку Игореве». В кн.: «Слово о полку Игореве». М.-Л., 1950 ст. 247-248.

відома важлива частина цього лексикону: «Вся Руська земля і чорні клобуки хочуть тебе».

Цими словами запрошували бояри нового великого князя. Можливо, до формули запрошення входила і ця лиховісна фраза: «уже дьскы безъ кнеса», яка означала, що попередній великий князь вже усунутий або має бути усунутий. Цією формулою західники, які становили ядро київського боярства наприкінці XII ст., користувались як знаряддям у дворцевих інтригах.

Жертвою таємної політики бояр, що орієнтували погляди престолу на захід, стали Юрій Долгорукий та його син Гліб, які намагалися зберегти союз з Подем.

«Уже дьскы безъ кнеса!» — можливо, попередження великому князю, не згодному з боярством.

Не дивно, що страшна фраза могла **наснитися** Святославу разом з іншими грізними символами. Степ, образений синовцями, загрожує йому **політичною смертю** — ось, на мою думку, зміст образної і лексичної атрибутики сну Святослава.

«Всю ноць съ вечера босуви врани възгряху у Плесньска на болони беша дебръ Кисаню и несошлю къ синему морю...» Найскладніша частина розповіді Святослава.

О.В. Творогов: «Пропонувалися різні виправлення цього очевидь зіпсованого в мусін-пушкінському списку місця. Більшість дослідників прийняло лише поправку «бусови» (тобто «сірі») і «не сошлю» на «несошася». Решта поправок прийнято лише деякими коментаторами. Так, пропонувалося читати: «беша дебръски сани» з двома тлумаченнями — «пекельні сани» або «змії, що живуть у хащах». О.С. Орлов пропонує переклад: «У Плесньска в преградье были в расселинах змеи и понеслись к синему морю». Вірогідніше інше розуміння тексту: «вороны «възгряху» у Плесньска, были в дебри (ліс у яру, яр) Кисаней и понеслись к синему морю». Більшість учених згоджуються з думкою, що Плесньск «Слова» — це плоскогір'я поблизу Києва. Слово «Кисаню» М.В. Шарлемань пропонував читати як «Кияню», на його думку, «дебръ Киянь» — це ліс у яру, проритому річкою Киянкою в околицях Києва. Переклад слова «болонь» (частіше — «болонье») як «передгір'я» не

зовсім точний. *Болонь* буквально — «заливний луг, низовина біля річки⁵⁰».

В.І. Стеллецький: «Текст явно зіпсутий, що й ускладнювало його розуміння, поправки тут необхідні. Приймаю кон'ектуру С.К. Шамбінаго і В.Ф. Ржиги як найменш довільну⁵¹».

І перекладає: «Всю ночь с вечера вещи вороны каркали у Плесньска на лугу, были они из Ущелья слез Кисановского и понесли к синему морю⁵²».

«Що стосується слова «Кисани», то це, очевидно, назва місцевості, а саме «дебри» (тобто лісистій улоговини, лісової долини). Варто, мені здається, взяти до уваги також здогад П.П. В'яземського про можливість етимологічного зв'язку слова «Кисани» із сербським «кисанье» (від «кисати») — викликання плачу...

У разі поправки М.В. Шарлеманя «дебрь Киянь» текст залишається непоясненим, і не можна пояснити, навіщо вживається це уточнення місцевості в устах київського князя⁵³».

...До багатьох загадок спричинився ревний Переписувач XVI ст., намагаючись розібратися в словах Святослава.

Додав таємниць і Мусін-Пушкін, розбивши текст на власний розсуд і виділивши великими літерами ті отримані лексеми, які здалися йому топонімами («Плесньска», «Кисаню»).

...Багато мук завдав ученим XVIII—XIX сторіч і текст «Ходіння за три моря» Афанасія Нікітіна.

Сьогодні письменники виділяють іншомовні речення шрифтом, у давнину цим способом не послуговувалися. Сторінки «Ходіння» рясніють тюркськими термінами і виразами. Нині майже всі вони благополучно виправлені на російські, окрім тих, які вважаються індійськими і тому пишуться з великої літери як імена. Так уціліла цілком російська назва індійських статуй «Кот Ачук». Афанасій Нікітін для передачі соромітного слова вдавався до тюркської мови, як сьогоднішні вчені — до латини.

Мандрівник-християнин, вражений видовищем оголених ідолів, зроблених з натуралістичною відвертістю, не зміг знайти в офіційній

⁵⁰ Слово о полку Игореве. Комментарий О.В. Творогова, М.-Л., 1967, ст. 499.

⁵¹ Слово о полку Игореве. М., 1967, ст.157.

⁵² Там само, ст. 70.

⁵³ Там само, ст. 158.

мові свого твору точного емоційного виразу, який не образив би слуху читачів, і вдається до «запасної» мови. Гострота другої мови завжди трохи приглушена. *Коти Ачук* — «голозаді» (тюркське).

Я недаремно повів цю розмову: мені здається, *босови врани гра-яли* Святославу тюркською мовою. Їхньої мови не зрозуміли ні Переписувач, ні Мусін-Пушкін, тому й постаралися скомпонувати текст так, щоб вийшли лексеми схожі на російські. Переписувачеві це місце рукопису здавалося безнадійно зіпсутим. Літери склалися в руські слова, але загальний смисл від цього не ставав яснішим. Керуючись бажанням зробити місце бодай таким, що читається, Переписувач дописав декілька слів. **«Всю ноць сь вечера»** підказано йому початком уривку «Си ноць сь вечера», але писано вже мовою свого діалекту. Цим я пояснюю різницю двох написань. На тлі надзвичайно заплутаної фрази надто зрозуміле граматично і лексично «всю ноць с вечера» викликає виправдану підозру. Кліше використане для підтримки композиції «босови врани», яку отримав Переписувач із тлумачення одного незрозумілого терміна.

...Ні у фольклорі, ні в писемності слов'янських народів ворони таким епітетом не визначалися. Завжди — постійний епітет «чорний ворон», «чорний вран». (Пор. у «Слові» — «черный ворон, поганый половчине!»)

Навіть вдала, на перший погляд, спроба тлумачити «босови» як «сірі» від тюркського *бос*, *боз* — сірий, не розв'язує сумніву. «Серые вороны» — безумовно модернізм, хоча в природі вони й існують, але руські називали їх галками. (До речі, у «Слові» названо їх аж тричі.) Лише порівняно недавно стали розрізняти: ворон — чорний птах і ворона — сірий птах (використавши польське «врона» — чорний птах), але в давньоруській мові — *ворон*, *вран* завжди означає чорного птаха, навіть без постійного епітета. Тому «сірий ворон» — на той час просто неможливе поєднання. «Босови» не барвистий епітет. У поєднанні з «вовком» він ще може виступати в цьому значенні чи в іншому: «Босий», тобто голоногий (як і пропонує багато хто) Але до нашого прикладу і це значення не підходить: уявіть собі «босих воронів». Перекладачі перебрали всі випадки використання епітета «босий» у слов'янських мовах. Мабуть, у статтях не фігурувало хіба що розмовне «бусий» — «п'яний» через явну свою ненауковість.

...Я припускаю, що Переписувач зустрівся тут з ще однією узагальнюючою кличкою половців. У «Слові» прізвиськ безліч Степовиків називають «половці», «кощей», «поганые», «хинове», «бесовы дети» і калькованими термінами — «толковин», «птиц подобие». Часто — в нагромадженні — «черный ворон, поганый половчанин», «поганый толковин», «поганый кощей». «Задонщина» слухняно повторює прізвиська степовиків: «хинове», «половцы», «поганые», але і — «бусурманы».

У «Слові» бракує саме такого визначення.

...Араби називають тих, хто вірить в алаха, муслим («покірний»). Турки контамінували два слова: «мысыр» — Єгипет (арабське) і «муслимин», створивши термін «мусурман». Він поширився і на тюрків, що прийняли іслам. Кипчаки перетворили турецький винахід на «бусурман». Руські сприйняли кипчацьку форму, адаптувавши її в діалектах — «бусурман», «бесермен», «басурман», «босурман» та ін. В піденноруському діалекті була форма з «книжним» довгим «у» — «босоурман», що дала в усній мові «босоврман». В українській мові збереглася до ХІХ ст. незвичайна назва мусульманина «бусовир» (Преображенський). У множині початкова форма, мабуть, виглядала розвинутішою — «бусоврамне» або «бусоврамне».

Якби Переписувач зустрів у сні Святослава знайомих йому «босурман», то ми б сьогодні не ламали голову над загадкою таємничих «бесовых вран». Можу припустити, що в протографі такі собі «босоврамне» видають якийсь шум, швидше за все, «глаголахуть», але Переписувачеві здалося доречнішим у цьому випадку дієслово «гряхуть».

Вважаю, що в оригінальному тексті були такі комбінації букв: «босоврамне... плеснь с кана болони беша дебрь кيسان юин ес ошлюксин». П-16 виділяє схожі на руські слова «болони», «дебрь» і «несош люк син...»

Останнє словосполучення здалося йому обірваним. Він дописує очевидне «...ему морю». Таким чином отримує приблизне значення «и несет луке синему морю».

Значення всієї фрази розсипається, але кожне слово зокрема йому майже зрозуміле: його завдання здобути «місцеве» значення. Можливо, на догоду цьому «місцевому» значенню були

замінені й деякі букви. Наприклад, у «топонімі» — «Плесньск». Тюркський текст, пройшовши крізь шерегу Переписувачів (П-16 і П-18), навряд чи міг зберегтися достеменно, але й те, що вціліло, піддається прочитанню. «...бусурмане: «знаєшь, как вернуть разум?» Пять железных пут омой — (инес) мстливый ты...» (Виділене місце мені не зрозуміле.) Цей текст могли промовити «тощии тулы поганых толковин», яких Святослав, через речення повертаючись до них, називає бусурманами. Це вони осипають його перлами, ніжать його, недужого, і пропонують лікарську пораду.

Для мене головне в цьому тексті «дебрь кисан» — залізні пута, кайдани.

У відомих тюркських джерелах є безліч діалектних варіантів назви заліза — *темір, томор, тимур, темур, тамир, тебрь, гамір, тімар, тімер* тощо. Словника, який охоплював би матеріал усіх тюркських говірок і діалектів, поки що нема. Можливо, в одному із сучасних діалектів і збереглася давньокипчацька форма — *гебір* (у російській транскрипції — *гебрь*). У топонімах ця лексема відображена.

В Угорщині, куди частина кипчаків пішла в XIII ст. після розгрому монголами, вони заснували міста-фортеці під назвою «Дебрь-кент», «Дебрь-кен», «Темер-кен», «Томор-кен», тобто «Залізне місто».

Мадяри вимовляють — «Добре-цен⁵⁴», хоча в інших випадках зберігають «Темер-кен», «Томор-кену» та ін. І на східному кордоні Кавказу відома назва ключового міста-фортеці «Дербент» (припускаю перекручення Дебр-кент).

Тюрки-огузи здавна (з VIII ст.) називали це місто залізними воротами (в Малу Азію) В орхоно-єнісейських написах фігурує термін «Теір капка» (Залізні ворота), у сучасній турецькій мові — Дамір Капу.

Так чи інакше, але кипчацька форма *гебір (гебрь)* — залізо колись, ймовірно, була широко відомою. Як і стійке сполучення «*гебрь кисан*» (*гебір кісен*) — залізні пута. Порівняйте в сучасній казахській мові «темір кісен» і в кримськотатарській «дамір кісан». Чому ж мені здається виправданим присутність

⁵⁴ Див. детальніше: Ю. Немет. Два кипчакских географических названия в Венгрии. В сб. «Исследования по тюркологии». Алма-Ата, 1969, ст. 26-33. Переклад з угорської.

«дебрь кисан» — залізних пут у сні Святослава? Тому що бояри, тлумачачи його сон, очевидно, мають на увазі смисл цього виразу, кажучи про **железные пупины**, в які закували «соколів». Ця асоціація — можливо, наслідок прямого перекладу боярами тюркського тексту зі сна Святослава.

Бояри дуже точно спираються на деталі сну в своїх поясненнях.

а) «И ркоша бояре князю: «уже, княже, тута умь полонила» (уже, князю, тута розум полонила).

Це відгук на тему, заявлену у питанні бусурманів — «знаешь, как вернуть здравый ум?»;

б) «Се бо два сокола слетеста съ отня стола злата поискати града Тьмутороканя».

Відгук на кореспонденцію — «уже престол без князя»;

в) «а любо испити шеломомь Дону». Розшифровка картини — «синочь... чръпахуть ми синее вино съ трутомь смешено»;

г) «уже соколома крильца припешали поганых саблями, а самаю опустоша въ **путины железны**».

Це тлумачення слів «дебрь кисан» — «залізні пута»;

д) «Темно бо бе ГАН» (читають як «3-й день». Я пропоную бачити під титлом не одну букву, а всю абрєвіатуру, яка, можливо, читалася — «пан». Тоді — це звернення бояр до Святослава).

Темнотою пояснюється «черная паполома»;

е) «Два солнца померкоста, оба багряная стльпа погасоста и съ нимъ молодая месяца тьмою ся поволокоста».

Продовження теми «черной паполомы», якою покривають Святослава його молодші двоюрідні брати.

Далі ще дивовижніше розвивається тема Чорного Покривала.

На реце на Каяле тьма светъ покрыла:
по Руской земли прострошася
Половци, **аки пардуже гнездо**,
и въ море погрузиста,
и великое буйство подасть Хинови.
Уже внесеся хула на хвалу...

Смисл виникає, прямо скажемо, дивний. Руською землею «простерлись» половці, як гніздо пардусів, і в море занурились і цим додали велике буйство хинові», тобто собі ж.

Дослідники побачили тут недолік П-16, який вставив у цей уривок рядок з іншого місця. Тому вираз «и в море погрузиста и великое буйство подасть хинове» вилучається з цього уривка і переноситься в інший.

Мені здається, операції можна уникнути, якщо уважніше вглядітися у виділене місце.

Подивімось, як тлумачиться цей незвичайний для давньоруської літератури вираз в одному з найсвіжіших і найповніших перекладів «Слова».

В.І. Стеллецький: «Після поразки Ігоря половецькі князі Гза і Кончак вчинили набіги на Руські землі. «Пардусь» перекладачами «Слова» зазвичай перекладалося словом «барсы». Але барс — високогірна тварина, зустрічається лише у горах Центральної Азії. Нерідко слово «пардус» у давньоруських пам'ятках перекладалося словом «рись». Тут, очевидно, автор «Слова» мав на увазі рисей, що, як і всі представники сімейства котячих, полюють не зграями, а наодинці, в парі або «гніздом».

Здогад О.І. Новикова і М.В. Шарлеманя про те, що тут згадані не барси, а гепарди, не можна визнати правильним. Гепарди не водилися в Київській Русі, а їх привозили з країн Малої Азії. Гепарди приручалися і дресировалися для княжого полювання. Дресировані гепарди служили для князівської забави. Їх було не так багато на Русі. На княже полювання не брали гепардів виводками, з кошенятами не їздили на полювання хоча б тому, що вони ще не були видресировані⁵⁵».

З такою самою серйозністю міркують про можливих пардусів й інші коментатори.

Хай мені пробачиться і ця сміливість: не було пардусів в оригіналі. Вони з'явилися, скоріш за все, під пером П-16.

У тюркських епосах трапляється вираз «ак пардажи уй» — «ханська похідна ставка», буквально «білозапинальне шатро».

Цим терміном і русичі могли називати княже похідне шатро. Боярам же **білозапинальне шатро** Ігоря і Всеволода знадобилося для протиставлення Чорному Запинулу, що його одягають на Святослава в мутному сні.

⁵⁵ Слово о полку Игореве. М., 1968, ст.160.

«Белозанавесный шатер погрузился в море и тем придал великую гордость половцам».

П-16 цікаво освоєє незрозумілий йому вираз. Двом першим словам він знаходить формальні аналоги в руському літописному словнику, третьому — ні. Він визнає його тюркським і калькує. «Аки пардужий шатер». Смысл його не задовольняє. Він згадує близьке до «уй» слово «уйа» — гніздо (тюркське) і, вважаючи, що автор просто не дописав однієї букви, «відновлює» її і перекладає: «аки пардужье гнездо».

Тепер цей вираз стосується не князів руських, а половців, і загальний смысл уривка спотворюється до протилежного.

Відновлюємо текст:

«На реце Каяле тьма светъ pokryла: по Руской земли простроша Половцы. **Ак пардажи уй** в море погрузиста и великое буйство подасть Хинови⁵⁶». (*Великое буйство*, очевидно, — велика гординя.)

Про те, що військо Ігоря після поразки «в море истопаша», повідомляє Іпатіївський літопис.

Про половців, які тонуть, повідомлень там немає.

П-16 перекладав для свого читача ті тюркські слова, які сам міг розрізнити і виділити в суцільному тексті. Але давні руські слова (архаїзми) він не перекладав, а пояснював, якщо він бо-дай якось розумів їхнє значення.

Палеографи неодноразово зазначали рису, притаманну багатом переписувачам, — їхнє активне ставлення до лексики творів, що переписувалися, схильність заповнювати в тих місцях, які можуть викликати питання у читача. Часто пояснюються імена та архаїчні терміни, які не піддаються буквальному перекладові. Наприклад, переписуючи «Історію іудейської війни» Іосифа Флавія, книгописець Кирило-Білозерського монастиря Єфросин часто виявляє свою ерудицію. У розділі, присвяченому облозі Єрусалима, згадується ім'я Тіта, римського полководця. Єфросин вважає за потрібне пояснити читачам це ім'я. «Тить же по градомъ постави стража» (К-Б, 53, л. 455).

«Тит же Успасиана царя млстивъ сынъ по градомъ постави стража» (К-Б, 22, л. 416).

⁵⁶ Хинові — люди зі сходу.

Або «Утро же въ 8 день горпия месяца солнце въсиавъ (К-Б, 53, л. 487).

«Месяц горпия же есть сен(тябрь). Утро же въ 8 день горпия месяца солнце въсиавъ... (К-Б, 22, л. 420).

Ясність місцевого смислу — ось головна мета Переписувачів, і вони її досягають, навіть якщо в деяких випадках доводиться йти на порушення форми твору і значні дописування.

П-16 не був винятком: він вносить декілька окремих пояснень до давніх імен і термінів, і ці дописки потрапили в живий текст поеми, можливо, з вини Переписувачів XVIII ст.

Розглянемо випадок, коли редакторський коментар, потрапивши в авторський текст, надав йому історично хибного значення. Бояри продовжують тлумачити сон Святослава:

Уже снесеса хула на хвалу,
уже тресну нужда на волю,
уже врѣжеса Дивъ на землю...

Переписавши останній рядок, П-16 засумнівався. Всі слова цього уривку будуть зрозумілі читачам, крім, либонь, одного — *Дивъ*. Якби воно зустрічалося тут вперше, можна було б не хвилюватися: ставлення до нього підказано контекстом. Але біда в тому, що ім'я все-таки вжито вдруге. Причому зі змісту першого контексту можна зрозуміти, що *Див* — персонаж негативний. *Див* там нібито попереджує ворогів Ігоревих про нашість.

Дивъ кличетъ врѣху древа,
велить послушати земли незнаеме -
Вльзе и Поморію, и Посулію и Сурожу, и
Корсуню и тебе, Тьмутораканьскый блъван.

І раптом тут *Дивъ* виступає вже в явно позитивній ролі: його повалення розцінюється як лихо руського народу.

Можна зрозуміти сум'яття П-16. Він пригадує похідні «диво» — «дивное», що несуть цілком позитивні значення, і наважуються пояснити цей термін. Підписує його якомога дрібніше

— «се бог отский⁵⁷» (тобто «це божество предків») і далі продовжує нормальним напівустановом переписувати авторський текст:

Красныя девы въспеша на брезе
синему морю...

Переписувач XVIII ст. (Мусін-Пушкін) не впізнає дописки П-16, вставляє її в текст і розбиває на свій лад:

Се бо Готскія красныя девы въспеша на брезе
синему морю...

Так могли з'явитися знамениті готські діви.

П-16 навряд чи сам вигадав «готских дев»: він такого етноніма просто не міг знати. Але освіченому Переписувачеві Мусіну-Пушкіну готи були відомі.

Отже, П-16 продовжує:

...Красныя девы
въспеша на брезе синему морю,
звоня рускымъ златомъ -
покуть босоврамне,
лелеють мечь Широканю...

Наштовхнувшись знову на «босовран», П-16 геть впадає у відчай. Якщо вище вони «глаголили», то тут вони вже «співають» відкритим текстом, немов якісь солов'ї. Причому прямо зазначається, що під босовранами треба розуміти красних дів. А можливо, в цьому слові зовсім і не ворони приховані? Він робить другу спробу освоїти термін і перетворює його на словосполучення — «босуви время», що доволі приємно узгоджується з текстом. Повертатися і переосмислювати попередній приклад вживання цього нарешті зрозумілого виразу вже неможливо. П-16 примиряється і вдається до підробки: щоб не виникло необхідних

⁵⁷ «Отский» — можливо, діалектна передача форми прикметника, «отеческий», що дорівнює формі «отънь» від праоснови «от» — отець. Порівняйте «отня стола злата».

паралелей «босуво время» і «босуви врани», він інверсує останнє своє «відкриття» і видозмінює огласовку — «время бусово».

Так, гадаю, з'являється відоме «время Бусово» у поєднанні з «готськими дівами», що викликало багато галасу в слов'янській історіографії. Відлуння цього «галасу даремно» чути й досі.

...Бусурманські красні діви, які радісно співають, подзвонюючи руським золотом, радіючи помсті за Шарукана, діда Кончака, що колись зазнав нищівної поразки від руських (князя Святополка), — це відбиття худих вдів бусурманських, які ллють сльози (перли) і ніжать Святослава.

Негативна паралель є очевидною: вдови-діви, перли-золото, ніжність-зловтіха, гарна лікарська порада вдів — жадоба помсти красних дів.

Таким чином, усі символічні образи мутного сну Святослава пояснені боярами.

Цар Додон і Геродот

Тепер я хочу на живому прикладі показати, яке відлуння може спричинити в науці неправильна нота, взята Переписувачем. Невикрита помилка Переписувача, розмножуючись у сучасних тлумаченнях, набуває сили неспростовного історичного факту, на якому будуються часом фортеці неймовірні.

В.І. Стеллецький стисло описав історію тлумачення рядка «поют время Бусово, лелеют мечь Шароканю», в якій випало брати участь і мені.

В.І. Стеллецький: «Перша частина речення — то неясне місце в «Слові». Висловлювались різноманітні припущення. Н. Грамотін 1823 року припускав, що Бус — ім'я половецького хана. З 30-х років у радянській науці утвердилася думка, висловлена Є. Огоновським 1876 року, що під Бусом треба розуміти Божа, одного з князів предків східних слов'ян, яких у науці умовно називають «антами». У 375 році Божа переміг готський король Вінитар. Він, його сини і сімдесят знатних антів були взяті в полон і страчені.

Особливий погляд мав М.К. Гудзій. Він писав: «Бус, очевидно, один із половецьких ханів, що уславилися перемогами».

(«Слово о плъку Игореве», 1938). У своїй «Хрестоматии по древней русской литературе» він, проте, вже пише: «Бус — антський князь Бос чи Боус».

У 1962 році О. Сулейменов висловив думку, що ці два припущення стосуються однієї і тієї ж самої битви 1107 року, в якій половецькі хани Боня і Шарухан «старий» були розгромлені руськими князями, що об'єдналися... Після поразки Ігоря перед Кончаком, сином Артика і внуком Шарухана, відкрилася можливість відплатити за нещастя свого батька і діда, саме тому «готські діви» і згадують про недавню поразку, ганебну втечу кипчаків і радіють з перемоги Кончака. І в казахській мові збереглося точне визначення такої масової втечі цілого племені або народу, якої довелося зазнати кипчакам після розгрому. Вона називається «босу». «Время босу», або, якщо взяти конструкцію «Слова», «время босуво-бусово»⁵⁸.

В.І. Стеллецький приймає це пояснення і перекладає: «поют про время (давних) напастей, лелеют мечь за (поражение) Шарухана»⁵⁹.

О.В. Творогов теж згодився з доводами моєї статті і відмовив Божу у довір'ї⁶⁰.

Перемогу цю я можу вважати тим значнішою, що Бож втілює все те гірше, що несла в науку «патріотична» історіографія. Чому в ХІХ ст. винахід Є. Огоновського не був прийнятий жодним ученим? Чому в 30-х роках ХХ ст. всі радянські дослідники одноставно визнали винахід великим відкриттям? Один М.К. Гудзій ще опирався в 1938 році, але й він, зрештою, був змушений прийняти цю версію, яка встигла перетворитися на аксіому.

На прикладі Божа можна переконатися, як просто робиться історія.

...Є. Огоновський⁶¹, захоплений сусідством «готських дів» з «временем Бусовым» (у написанні Мусіна-Пушкіна), звернувся

⁵⁸ Слово о полку Игореве. Перевод и комментарии В.И. Стеллецкого. М., 1967, ст.160-161.

⁵⁹ Там само, ст. 70.

⁶⁰ Слово о полку Игореве. Комментарий О.В. Творогова. М.-Л., 1967, ст. 503.

⁶¹ «Слово о полку Игореве» — поэтический памятник русской письменности XII века. Львов, 1876.

до твору римського історика Іордана (VI ст.) «Про походження і діяння готів», де в одному з оповідань знайшов ім'я «Бооз». Цього виявилось достатньо для появи гіпотези, яку він висунув досить непереконливо.

Через пів сторіччя його думка була підхоплена і отримала несподіваний напрям. Бооз перетворився на «Божа» (хоча в латинському алфавіті немає букви «ж», і Іордан ніяк не міг написати цю форму); антів оголошено східними слов'янами лише на тій підставі, що автор «Слова» нібито згадав про існування Бооза.

Через чотири десятиріччя, що минули, рівняння анти = східні слов'яни увійшло у свідомість істориків без жодних доказів і в солідних наукових працях з історії східних слов'ян наводиться побіжно, як такий, що зрозумілий вочевидь.

О.К. Югов і зовсім перетворив Божа на руського: «упоминает смерть князя русского Божа — славят и отмщение за Шарухана».

Так помилка Переписувача XVI ст. дала поштовх цілому напрямку в історичній науці.

У 1962 році в статті «Босый волк и напевы готских дев⁶²» я засумнівався: «Чому бідолашні діви у зв'язку з незначною, по суті, поразкою Ігорового війська згадують так легко і звично також незначну, загалом, подію тисячорічної давнини?

І автор «Слова», хай би яким освіченим був, навряд чи він, син свого сторіччя, міг знати факти настільки давні, тим паче, що в цьому, очевидно, не було жодної потреби. Ймовірно, йдеться про що завгодно, тільки не про міфічного анта Боза».

Сьогодні, перечитуючи ту свою працю, я відмовляюся від неї. Крім наведеного уривка. І додаю: для автора навіть доба Ярослава Мудрого — давня. Історичне минуле, в його уявленні, обмежується кінцем XI ст. В інтелігента XVIII ст. минуле включає, принаймні, два тисячоріччя. Приписуючи Авторowi такий глибокий погляд у давнину, ми мимоволі спотворюємо картину діалектичного розвитку історичної свідомості.

І справді, щоб так просто згадувати історичне ім'я, Автор повинен бути впевнений, що читачі зрозуміють навіть такий нап'як. Ми маємо визнати, що історія антів була широко відома в Київській Русі XII ст. Кожний грамотний русич знав її. Що тоді

⁶² «Простор», 1962, №11.

робити з тим фактом, що жодне з численних джерел слов'янської писемності не заглиблюється в своєму знанні історії нижче IX—X сторіч? І немає жодних доказів того, що твір Іордана читався на Русі. Але навіть якби його перекладали і любили, чому саме антів автор вибрав предками слов'ян? Ні про їхню мову, ні про культуру, навіть про місце їхнього проживання в 375 році немає в Іордана жодних відомостей, крім того, що він їх називає гуннським племенем. Але й зараз навряд чи якийсь історик назве гуннів слов'яномовним народом.

Автор «Слова», мені здається, зовсім не знав про існування гуннів, готів і тим паче антів (ант — скоріш за все пов'язано з латино-грецьким *анти* — супротивне, давнє, чуже. Так могли узагальнено називати латиняни будь-якого супротивника).

«Амал Вінитарій... з гіркотою переносив підкорення гуннам. Мало-помалу визволяючись з-під їхньої влади і пробуючи проявити свою силу, він повів війська на терени антів⁶³». Тут «ант», можливо, синонімічний терміну «гунн». Але навіть якщо повірити всьому, що нагородили історики, викликає заперечення й те, що «готські діви», ворожі анту-Ігореві, співають радісно про поразку його предка Боза і леліють помсту за половецького хана Шарухана. Так близько могли сприймати поразку половців на початку XII ст., напевне, половецькі діви, а зовсім не давньогерманські.

«Простор» опублікував і відповідь на мою статтю, яку надіслав В.Ф. Соболевський, відомий фахівець із давньоруської літератури⁶⁴.

Усю цю працю він присвятив одному — захистові Божа. Щоправда, жодних нових аргументів на його користь шановний автор не навів, справедливо вважаючи, що за деяких умов переконаність — головний аргумент: «Помилковість міркування О. Сулейменова явно виходить із твердження про випадковий фонетичний збіг «Боза» і «Бусово». Такий висновок суперечить історичним даним». Або: «Чим же була викликана в автора «Слова» необхідність говорити про антського короля Бусе (вже

⁶³ Иордан. О происхождении и деянии готв. («Готика»). АН СССР, 1960, ст. 115.

⁶⁴ Соболевский В.Ф. Готские девы в «Слове о полку Игореве». «Простор», 1963, №5.

не «Боос» — О.С.), про факт надто віддалений, і примушувати «готських дыв» згадувати про це? Ось тут і виступає справжній загальний задум «Слова» — **вплинути на патріотичні почуття у всіх руських князів, нагадуючи їм про ті далекі часи, коли антський король Бус відбивав набіги готів...**»

Нагадувати можна тим, хто знав про це. Невже всі руські князі XII ст. проходили в школі детальний курс з історії готів і антів? А потім, не так уже й успішно відбивав Бооз набіги готів, якщо виявився розіп'ятим на хресті разом зі своїми синами. Приклади такого спротиву можна було б знайти і не в такій вже далекій історії...

Далі В.Ф. Соболевський наводить свій головний аргумент: **«Можна не сумніватися в тому, що авторові «Слова» були відомі історичні матеріали, якими він користувався».**

Доказів такого надто відповідального підтвердження поки що нема, але є впевненість. Таким чином В.Ф. Соболевський переконав мене, що автор і всі його читачі — удільні князі, бояри та всі інші, знали десять рядків із твору Іордана.

...Навіть описуючи всім відомі дії чи вирази книжного походження, письменник або переписувач зазвичай робили посилання на джерело (частіше всього церковне), з якого почерпнуто знання. Наприклад, у «Житії і ходінні Даниїла» (Кирило-Білозерський список) дуже часто трапляються посилання на кшталт: «якоже во Еуагелии писано» (л. 159), «и прочая писано в Паремии», «и прочая писано в Житии ея (богородицы)» (л. 148) і «прочая в Деяниях» (л. 142) і т.д. і т.д.

Автори і книгописці так коротко відсилали читача до творів широко відомих.

Якщо ж джерела маловідомі, то посилання детальніші й подія маловідома описується значно ширше. У «Слові» ж «время Бусово» ніяк не коментується, що може слугувати доказом або не книжного, тобто неісторичного, його походження, або ж цей вираз надто відомий, що неможливо.

Лінгвісти-тюркологи, безсумнівно, уточнять прочитання і розбивку віднайдені в гущі давньоруського тексту тюркської фрази. Може виявитися, що деякі сполучення хибні. Але композиція «Плеснь» — «знаешь» і «дебрь किसानь» — «железные пути» мені здаються твердо доведеними.

Понад десять років тому я вперше так прочитав «плеснь... дебрь кисань», безперестанку шукав їм спростування і тільки зараз наважуюсь опублікувати цю знахідку. Цінність її для історії мовних взаємостосунків Русі і Поля неоціненно велика, і ставитися до неї треба з усією бережливістю.

Це перше тюркомовне речення, знайдене в слов'янському джерелі до XIII сторіччя. Ми не зустрічали до цього рубежу бо-дай кількох тюркських слів, об'єднаних синтаксичним зв'язком.

Отож, увесь мікроепос «Сон Святослава і його тлумачення боярами» в протографі виглядав, як на мене, так⁶⁵:

А Святославъ мутенъ сонъ виде:

В Кіеве на горахъ сичь

съ вечера одевахъть мя, рече,

чръною паполомою на кровати тисове:

чръпахнуть ми синее вино съ трутомъ смешено.

Сыпахуть ми тыщи тулы поганыхъ тльковинь

великий женчюгъ на лоно и негують мя.

Уже дьскы безъ кнеса вмоемъ тереме златовръсемъ.

(Всю ночь съ вечера) бусоврамне (възгряяху). «Блеснь скана болони беша дебрь кисан ю инес ошлюкъ син (ему морю)»

И ркоша бояре Князю:

«Уже, Княже, туга умь полонила;

Се бо два сокола слетеста съ отня стола злата:

поискати града Тьмутороканя,

а любо испити шеломомъ Дону.

Уже соколома крильца **припешали**

поганыхъ саблями,

а самаю опустоша въ путины железны,

Темно бо бе, гдн:

два солнца померкоста,

оба багряная стльпа погасоста

и съ нимъ молодая месяца (Олегъ и Святославъ)

тьмою ся поволокоста на реце на Каяле.

Тьма светъ покрыла по Руской земли прострошася Половци.

Ак пардажи уй въ море погрузиста и великое буйство подасть

Хинови.

⁶⁵ У дужках подані дописки Переписувачів. Виділені пояснені мною місця.

Уже снесся хула за хвалу,
уже тресну нужда на волю,
уже връжеса дивъ на землю
(се бог отский)

Красныя девы въспеша на брезе синему морю, звоня руским
златом.

Поють бусоврамне,
лелеють мечь Шароканю.

А мы уже дружина, жадни веселія».

А Свѣтѣславъ мѹтѣнѣ сонѣ видѣ

въ Кіевѣ на горахъ.

«Сн ноцѣ съвечера одѣвахуть ма, — реуе, —
уръною паполомою на кроватѣ тисовѣ,
уръпахуть ми сннсе внно съ трудомъ смѣшено,
съпахуть ми тѣщнми тулы

поганъихъ тѣлковннѣ

вслнкъин жєнѹюгѣ на лонѣ

н нѣгѹютѣ ма.

Уже дѣскѣ безѣ кнѣса въ моемѣ теремѣ
златоврѣстѣмѣ.

Всю ноцѣ съвечера косувн врани възгראху
у Пѣтѣнѣска, на болони

бѣша дѣбрьски санн

н нєсошаса къ синемѹ морю».

Н ркоша болре князю:

«Уже, княже, тѹга ѹмѣ полоннла;

се бо два сокола слѣтѣста съ отна стола злата
понскати града Тѣмѹторокана,

а любо испити шеломомъ Дону.

Уже соколома князца припѣшалн поганъихъ

саблани,

а самаю опуташа въ пүтннѣхъ желѣзнѣхъ.

Темно бо бѣ въ ѣ день:

два солнца помѣркости,

оба баграная стѣпа погасоста

и съ нима молодая мѣсаца,

Олегъ и Сватѣславъ,

тѣмою са поволокоста

и въ морѣ погружоста,

и велнокое бунство подасть хинови.

На рѣцѣ на Каалѣ тѣма свѣтъ покрѣла:

по Русконъ земан прострошаса половци,

акн пардуже гнѣздо.

Уже снесса хула на хвалу;

уже тресну нужда на волю;

уже връжеса днѣ на землю.

Се бо готскіа краснѣа дѣвѣи

въспѣша на брѣзѣхъ сннему морю,

звона рускѣимъ златомъ,

поютъ время Бусово,

лелѣютъ мѣсть Шароканю.

А мѣи уже, дружина, жадни вселіа!»

ЧЕСНЕ «СЛОВО»

*Моя слабкість! Непосліговність.
Моя сила? Те ж саме.*

Тагор

Нерозуміння

«Слово» — стара ветха картина, що зображує реалії XII ст., була реставрована і підфарбована в XVI сторіччі.

Другий етап реставрації «Слово» пережило в XVIII сторіччі.

Шари кольорового тиньку покривають оригінал.

Завдання дослідників — не додавати фарб, а знімати сліди пензля пізнішого, добиратися до протографа.

І наприкінці роботи може з'ясуватися, що ікона ця висить на стіні неправильно, і зображений на ній не бог Ігор, а жива людина з диявольськими рисами.

Не гріх нагадати, що в одному нещасливому музеї картини Пікассо до останнього часу висіли «догори ногами».

Ми маємо реальну можливість переконатися в тому, що відмінність форм світогляду Автора і Дослідника заважала останньому правильно зрозуміти ідейний зміст поеми, і звідси — хибне прочитання ключових текстів «Слова».

Покажемо схематично ідейний сюжет за тим списком, який є в наявності.

«Слово» засуджує Ігоря, що почав несправедливу війну.

Радіє першій перемозі.

Жаліє воїнство Ігоря, що зазнало поразки в другій битві.

Оплакує руську землю, на яку накликано нашестя половців у відповідь.

Закликає князів устами Святослава Всеволодовича стати на захист батьківщини.

Засуджує колишні чвари і нинішні котори.

Вихваляє Ігоря, його князів і дружину за перемогу над поганями.

Більшість тлумачів поеми не хочуть помічати очевидної суперечності цієї схеми. Вони акцентують увагу на стовпах Оплакує, Закликає, Вихваляє.

У 1964 році на засіданні відділення етнографії Географічного товариства СРСР з доповіддю «Монголи XIII сторіччя і «Слово про Ігорів похід» виступив історик Л.М. Гумільов. Спробував спростувати дату створення «Слова». На його переконання, воно написано не в XII ст., а в XIII ст. людиною, далекою від тих подій, яка тому й викладала їх не дуже точно. Версія аргументована, на мій погляд, недостатньо, але хід міркувань часом дуже цікавий. Приваблює і та обставина, що в доповіді (хоч вона і не набула великого розголосу) вперше у нашій славистиці виголошено сумнів у достовірності деяких заповідних місць пам'ятки.

«Нерозуміння». Прийнято вважати, що «Слово» — патріотичний твір, написаний 1187 року, що закликає руських князів до єднання і боротьби з половцями, представниками чужої для Руси степової культури. Також припускається, що цей заклик «досяг тих, кому призначався», тобто удільних князів, які зорганізувалися 1197 року в антиполовецьку коаліцію. Ця концепція, справді, випливає з буквального розуміння «Слова» і тому, на перший погляд, видається єдино правильною. Але варто лише зіставити «Слово» не з однією лише групою фактів, а розглядати пам'ятку разом зі всім комплексом реальних подій як на Русі, так і в окремих ареалах, як одразу виникає прикре нерозуміння.

По-перше, дивний предмет вибору. Похід Ігоря Святославовича не був викликаний політичною необхідністю. Ще в 1180—1183 роках Ігор перебуває у тісному союзі з половцями, 1184 року він ухиляється від участі в поході проти них, незважаючи на те, що похід очолює його двоюрідний брат Ольгович — Святослав Всеволодович... І раптом ні сіло ні впало він кидається зі своїми мізерними силами завоювати всі степи до Чорного і Каспійського морів. При цьому зазначається, що Ігор не домовився про координацію дій навіть з київським князем. Природно, що непідготовлена війна закінчилася катастрофою, але коли винуватець бід

рятується й їде в Київ молитися «Богородиці Пирогощій», уся країна замість того, щоб справедливо обурюватися, радіє і звеселяється, забувши про вбитих у бою і покинутих у полоні⁶⁶...»

Із цього нерозуміння і мало б свого часу початися прочитання «Слова».

Щоб зрозуміти позицію Автора, його ставлення до Ігоря, спочатку слід з'ясувати мотиви, які спонукали північних князів вступити у безнадійну війну.

Почати доведеться здалеку, щоб бути в курсі політичних подій Київської Русі доби «Слова».

У 1162 році влада київського князя Ростислава зазнає замаху з боку сильного союзника Мстислава Волинського. Ростислава не підтримують і київське боярство, і гвардія — чорні клобуки. Він змушений поділитися владою з Мстиславом, віддавши йому зі своїх володінь Білгород, Торчеськ, Канів і навіть землі чорних клобуків.

Відчуваючи, що київський стіл під ним захитався, Ростислав звертає свій погляд у степ і їде до хана Белука з проханням видати доньку за сина свого Рюрика. Шлюб відбувся. Половецька підтримка зміцнила Ростислава на престолі.

У лютому 1164 року помер батько Ігоря, чернігівський князь Святослав Ольгович. У Чернігові силою утвердився небіж померлого князя — Святослав Всеволодович. Своїх двоюрідних братів, синів Святослава — Олега, Ігоря і Всеволода — він виганяє з Чернігова у Північну землю. Цієї образи брати йому не пробачать. Вона буде керувати їхніми діями протягом двох десятиріч. Буде між ними і різня, і союзництво, і чемність, але справжнього братського миру, очевидно, вже не буде. Ворожість відверта і прихована забарвить стосунки братів і Святослава Всеволодовича.

Вже за два роки північні князі почнуть війну.

Святослав запрошує половців, які нападають на Новгород-Сіверський.

Ростислав сприяє примиренню сторін.

У 1167 році помирає Ростислав, і боротьба за київський престол вступає в нову фазу. Київський люд і чорні клобуки послано за Мстиславом Волинським. Останній, «відсунувши» за-

⁶⁶ Доклады отделения этнографии. Вып. II, Л., 1966, ст. 56-57.

конних спадкоємців престолу, синів Ростислава (Рюрика і Давида), 15 травня 1167 року «вниде» в град Київ і «седе на столе».

Кияни і чорні клобуки, очевидно, підтримували Мстислава ще й тому, що він рішуче не визнавав союзів з половцями, які були ворогами і чорних клобуків, і торкинів, і берендеїв.

Кияни і чорні клобуки не любили Ростислава через те, що він спирався на половців.

З приходом Мстислава на Русі гучно проголошується нова політика. Половці готують похід на Київ. Великий князь Мстислав збирає сили і навесні 1168 року завдає удару по Степу. В цьому поході беруть участь багато волинських князів. Крутий на розправу великий князь змушує направити свої полки і чернігівських та сіверських князів («бяху бо тогда Олговичи в Мьстиславии воли») і навіть Ростиславовичів — Рюрика і Давида.

Він зібрав під свої знамена війська всієї лісостепової полоси від басейну Вісли до Сіверського Дінця. Ударною силою була кіннота торків під проводом Бастея, чорні клобуки і берендеї.

Похід почався ранньої весни (2 березня), коли степовики тільки збираються перекочовувати на літні пасовища.

Починається окіт, стада обважніли молодняком.

Половці не встигли зорганізуватися. Руські війська збагатилися здобиччю — «и только взяша полона множество, якоже всимъ рускимъ воемъ наполнитися до избылиа и колодники и чагами и детми их и челядью и скоты и конми».

Перемога ця прославили політику Мстислава. Ноговгород виганяє Святослава Ростиславовича і вимагає сина Мстислава — Романа. Великий князь задовольняє прохання «вільного міста», і 14 квітня Роман прибув до Новгороду.

Але й опозиція не дремає. Суздальський князь Андрій Боголюбський (син Юрія Долгорукого) організовує коаліцію князів, невдоволених поширенням влади Мстислава і різким поворотом у стосунках зі Степом.

У 1169 році війська дванадцяти князів рушили на Київ. Разом з ними йдуть і «половецкие князи».

У березні 1169 троку Київ було взято і розграбовано. На престол сходить Гліб Юрійович, син Юрія Долгорукого від половецької княжни, рідний брат Андрія Боголюбського.

Спроба Мстислава в корені зруйнувати традиційні відносини зі Степом закінчилася невдачею.

Вирішальну роль у поваленні Мстислава відіграли князі, пов'язані з половцями кривими узами (сини Юрія Долгорукого; Ольговичі — Олег та Ігор; Ростиславовичі — Рюрик і Роман та ін.).

У 1170 році Андрій Боголюбський заклопотаний поверненням Святослава Ростиславовича на новгородський престол. Успіху не має. Війська його розбиті новгородцями. Святослав Ростиславович помер. Скориставшись ослабленням свого головного супротивника, Мстислав Волинський з чорними клобуками, з галицькими і турівськими полками вирушив на Київ. Мешканці міста відкривають улюбленому князю ворота без бою.

Гліб Юрійович тікає до половців і через місяць (у квітні) повертається з Кончаком і виганяє Мстислава. Той помер після недуги в серпні 1170 року у своєму Володимирі-Волинському.

Його син Роман покинув Новгород, і його місце за договором з Андрієм Боголюбським зайняв Рюрик Ростиславович.

Можна вважати, що традиційний порядок відновлено. Ключові міста Русі в руках князів, що відстоюють попередні стосунки з Подем.

Але київські бояри і церква ще раз доводять свою силу. Гліб Юрійович отруєний 20 січня 1171 року. Він зазнав батькової долі, і поховали його поряд з могилою Юрія Долгорукого в церкві Спаса на Берестові.

Бояри наполягли, щоб Ростиславовичі, всупереч волі Боголюбського, запросила на княжіння Володимира Мстиславовича. Але той виявився нездатним продовжувати батькову політику і, прокняживши чотири місяці, помер від таємничої недуги. Скоріш за все, від тієї самої, що й попередній князь.

У липні 1171 року в Києві за згодою з Андрієм став княжити Роман Ростиславович. Він, ймовірно, врахував сумний досвід попередників і уклав мир з боярами. А це означало розрив стосунків з Андрієм Боголюбським. Але Андрій — далеко, в Суздалі, а бояри — ось вони, поряд.

На початку 1173 року Андрій знову став вимагати від брата видати вбивць. Ростиславовичі вимушені були відмовити і дозволити бояринові Григорію Хотовичу і його спільникам утекти.

Тоді Андрій став вимагати, щоб Роман пішов. Ростиславовичі спочатку підкорилися, а потім послали оголошення війни і в ніч на 24 березня 1173 року ввірвалися у Київ. Великим князем став більш рішучий із Ростиславовичів — Рюрик.

Незважаючи на те, що він одружений з половчанкою, політична програма його, очевидно, не суперечить планам київського боярства і чорних клобуків. Києву потрібна сильна рука, здатна об'єднати Русь і вивести її з-під влади Поля. І, насамперед, треба протистояти могутньому Андрію Боголюбському.

І Рюрик наважується на цей крок.

Тепер на сцені з'явиться Святослав Всеволодович, який поки відсиджувався у своєму Чернігові, спостерігаючи збоку за перипетіями боротьби за київський престол, сходженням і падінням маріонеток Андрія.

Настав час і йому включитися в цю боротьбу. Він багато що зрозумів — оцінив силу боярства, їхні прагнення і слабкість позицій великих князів, що змінилися на його очах за кілька років.

Він не вибирає, на чию сторону пристати. Це очевидно. Андрій ще сильний, у нього великий досвід і потужний вплив. Ростиславовичі, яких він підтримував, стали ворогами. За такої ситуації Ольговичу вигідно виступити на боці Андрія. Союз цей не здасться Боголюбському протиприродним: традиційні зв'язки Ольговичів з Полем загальновідомі. І хто, як не Ольговичі, можуть плідно продовжувати політику Андрія на київському престолі. Але, ставши князем, Святослав знайде спільну мову з київським боярством. Він розуміє силу цього прошарку і справедливність їхніх прагнень. Об'єднання Русі — мета благородна. Але її можна досягти тільки в тому випадку, якщо біля керма буде владар рішучий, як Мстислав, але хитріший. Андрій посилає на Ростиславовичів п'ятдесятитисячне військо. До них приєднуються й Ольговичі — Святослав Всеволодович та Ігор Святославович.

Київські князі зачинилися у Білгороді та Вишгороді, що вимагало від нападників розділити сили.

Двадцятидворічному Ігореві з іншими молодшими князями випало йти на Вишгород, де 8 вересня 1173 року Мстислав Ростиславович Хоробрий розбиває їх.

Облога Вишгорода триває понад два місяці. Без успіху.

До листопада в Київ прибуває Ярослав Луцький. Оцінивши ситуацію, він пристає на сторону Ростиславовичів, які обіцяють йому в разі перемоги віддати Київ. Перемога. Ярослав Луцький на престолі. Його швидко змінює Роман Ростиславович. Чернігівець очікує на свій час. Є підозра, що це він у травні 1176 року навів половців на Русь. Роман послав брата Рюрика і двох синів проти них. У битві біля Ростовця війська київських князів розгромлені, половці взяли шість берендеївських міст.

Святослав, дізнавшись про те, що трапилося, за словами літописця, «зрадів». Поразка Ростиславовичів від половців призвела до того, що до Святослава прибуває депутація чорних клобуків і киян, повідомляючи, що Роман уже покинув Київ і заховався у Білгороді.

20 липня 1176 року Святослав став великим князем.

Наголошуємо на цій обставині: **поразка київського князя від половців зумовлює зміну влади.**

Прецеденти є. У 1068 році в першій битві руських з половцями війська київських князів братів Ярославовичів (Ізяслав, Святослав і Всеволод) зазнали поразки на річці Альті. В результаті на престолі опинився їхній ворог Всеслав. Його запросили кияни. («Слово» підкреслює, що Всеслав виявив хитрість.)

Чи не вдався Святослав через сто років після битви на Альті до «хитрощів» Всеслава? Опинившись при владі, новий великий князь шукає підтримки проти Поля «на чужині», одруживши свого сина Всеволода Рудого на дочці польського короля Казимира.

У тому ж 1179 році він видає свою доньку за Володимира Глібовича Переяславського, роблячи його цим актом своїм васалом.

Наслідків довго очікувати не довелося. Половці на чолі з Кончаком напали на Переяславль і Посулля. Попалили поселення, хоча міста і не взяли.

У 1179 році помер давній ворог Святослава — його брат у других Олег Святославович, а Святослав скликає в Любичі з'їзд Ольговичів, на якому остаточно розподіляються уділи. Братові своєму Ярославу великий князь віддає Чернігів, князем Новгород-Сіверським став Ігор.

У перші роки Святослав виявляє себе досить гнучким політиком, він не пориває союзу з Полем, але й готує підґрунтя для майбутніх ворожих стосунків з ним. Поле йому поки що не-

обхідне, щоб утвердити свою владу на Русі й стримати головних суперників — Ростиславовичів.

У 1180 році вони затівають величезну усобицю і опиняються в Києві. На допомогу Святославу ідуть Ярослав Чернігівський з ковуями і, нарешті, Ігор Святославович з половецькими дружинами Кончака і Коб'яка.

Улітку 1181 року Київ повернули. Але в битві біля Дніпра Ростиславовичі завдають нищівного удару по Ігорю і його свату Кончаку. Вбито брата Кончака Єлуту Атраховича (Єльгута Артиковича).

Узято в полон двох синів Кончака.

«Игорь же видель Половце побеждены и тако съ Кончакомъ вьскочивша вь ладью и бежа на Городец къ Чернигову».

Святослав з військами, очевидно, перебуває в Києві і не робить нічого, щоб завдати удару у відповідь.

Але й Ростиславовичі втомилися. В результаті перемовин Святослав залишився великим князем київським. Рюрик Ростиславович став його фактичним співправителем. («И урядився съ нимъ (Святославом) съступиися ему старейшиньства его ради Киева, а собе взя всю Рускую землю».)

Святослав фактично визнає своє васальство щодо Ростиславовичів, одруживши сина Гліба на доньці Рюрика.

Після цього Святослав і Рюрик «живяста у любви и сватьствомъ обуюмшеся (об'єднавшись)».

Тепер, коли примирилися дві могутні князівські лінії, можна було починати «Мстиславову політику» щодо Степу, на що так очікували київські бояри і церква.

Святослав Всеволодович замолоду був битий половцями, побував у полоні (його викупив Ізяслав Давидович), і тепер у нього з'являється перша можливість відплатити степовикам за їхню «гостинність».

У поході 1184 року, який за розмахом не поступався походу Мстислава 1168 року, беруть участь війська одинадцяти князівств, торкська кіннота і чорні клобуки. Характерно, що Ольговичі (Ігор Святославович, Всеволод і Ярослав Чернігівський) під різними приводами відмовилися від цього походу. Літописець наводить відмовки: «А своя братья не идоша, рекуще: «Далече ны есть ити вниз Днепра: не можемъ свои земле пусты оставити...»

Війська зібралися влітку (у липні), і мені здається, що Ольговичі передбачали нещасливий кінець походу київського великого князя. Цілком імовірно, що такий результат очікувався ними з нетерпінням.

Поразка Святослава відкривала б шлях Ігорю або Ярославу до престолу київського.

Але вони прорахувалися. Половці не очікували літнього наступу. Їх розбили. Сімнадцять їхніх вождів опинилися в полоні, і близько семи тисяч кипчацьких чоловіків, жінок і дітей було приведено на Русь.

Цікава поведінка Ігоря в цій несподіваній для нього ситуації. Почувши про перемогу, він разом із Всеволодом та небожем Святославом Ольговичем іде до річки Мери урвати куш від загальної перемоги, «молвяшетъ бо ко братьи и ко всей дружине: Половцы оборотились противу Рускимъ княземъ и мы безъ нихъ (тобто за відсутності половецьких воїнів) кушаемся на вежах ихъ ударити...»

Це місце літопису правильно витлумачене Б.О. Рыбаковим: «Не загальноруська оборонна боротьба і навіть не захист своїх власних кордонів, а лише бажання захопити половецькі юрти з жінками, дітьми та майном штовхало князя на цей похід — своєрідну репетицію майбутнього походу 1185 року. І діючі особи в цій репетиції ті самі: Ігор, буй тур Всеволод, Святослав Ольгович і княжич Володимир⁶⁷».

Він заглиблюється в степ не більш ніж на 60-70 кілометрів, розбиваючи загін на чотири сотні, і грабує беззахисні кочів'я.

...У 1185 році половці гуртують сили для наступу на Київ у відповідь. У лютому 1185 року Кончак зимовим шляхом підійшов до прикордонної ріки Сули.

Розповідь про прихід половців узято з літопису Святослава: «Пошелъ бяше оканьный и безбожный и треклятый Кончакъ со множествомъ половець на Русь.

Похупся, яко пленити хотя грады Рускые и пожещи огньмъ: бяше бо мужа такого бусурменина, иже стреляще живымъ огньмъ. Бяху же у нихъ тузи самострелнии одва 50 мужъ можащеть наприяци. Но всемилостивый бог гордымъ противиться и съвети ихъ разруши».

⁶⁷ Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971, ст 211.

Святослав посилає по допомогу до братів Ярослава та Ігоря. Обое, знайшовши вагомі причини, відмовляють йому в підтримці. Ще раз випробовують долю — можливо, Кончак зроби́ть те, що не вдалося Коб'яку минулого року влітку.

Святослав і Рюрик вирушили до Сули самі. Торкська кіннота і чорні клобуки, перейшовши Хорол, 1 березня завдали неочікуваного удару по розташуванню Кончака. Кончак тікає, кинувши свою «артилерію». Чорні клобуки Кунтугдия чисельністю в 6000 вершників переслідували його, але не наздогнали, «б'яшетъ бо тала стопа за Хороломъ» (тобто «талі степи за Хоролом»). Бездоріжжя завадило «отримати» самого Кончака.

Святослав намагається закріпити перемогу: «Тое же весне князь Святославъ посла Романа Нездиловича съ берендичи на поганее половце. Божию помочью взяша веже половецкеи много полона и коний месяца априля въ 21 на самый Велихъ день». Він задумує літній похід — «идти на половцы къ Донови на все лето».

Незвичайні і маршрут, і строки цього походу. Якщо попередники обмежувалися тим, що відбивали половців на прикордонних землях, і походи ці тривали щонайбільше місяць, то Святослав вирішив іти в глиб Дикого Поля, до Дону, де руські війська ніколи не бували.

Святослав їде збирати військо «от верхних земель», умовляти князів приєднатися до нього.

Новгород-Сіверський він застав спорожнілим: його двоюрідні брати Ігор і Всеволод, «утаившись его», вирушили самі завойовувати весь степ до Дону. Вони вирішили, що Кончак, який не виправдав їхніх надій, розгромлений остаточно, і гріх не скористатися сприятливими обставинами.

Несподіваний поворот подій змінює тактику Ігоря. Орієнтуватися на допомогу Поля, знесиленого поразкою, тепер не доводиться. Ситуація сприяє іншому розв'язанню цього самого завдання. Русь зміцніла, Степ занепав. Щоб увійти в Київ, потрібно завоювати прихильність народу київського, боярів і чорних клобуків, а це означає — потрібно здобути Степ, дійти до його краю, до Дону, завоювати міфічне місто Тьмуторокань, що загубилося десь на околицях Дашти-кипчака, вийти до моря і тим самим здобути славу великого полководця, гучнішу за Святославою. Не Святослав, а саме Ігор повинен підкорити Степ, чого не вдалося жодному з руських князів.

Устигнути це зробити, перш ніж Святослав рушить у Поле!.. І тоді!..

Ось, на мій погляд, основні мотиви, що спонукали Ігоря на його «божевільно сміливий» (за словами Д.С. Лихачова) похід.

Спочатку все складається для Ігоря вдало, так само як навесні 1184 року, коли він грабував половецькі кочів'я. У п'ятницю він зустрічає якийсь рід, що перекочував на літні пасовиська, і знищує його.

«Перемога» ця описана в «Слові». Руські воїни «помчаша красны девки половецкие, злато и поволокы и драгие оксамиты. Орытмы и япончицы и всякымы узорочья начаша мосты мостити по болотамъ и грязевымъ местамъ». Як трофеї Ігорю дістаються червоне знамено і біла хоругва на срібному древку.

Захоплений успіхом Ігор, за словами літописця (Лаврентіївський літопис), радіє: «Братья наши ходили со Святославом великим князем и билися с ними (половцями), оглядываясь на стены Переяславля, а в землю их не смели итти. А мы в земле их и самих убили, жен их полонили и дети у нас. А теперь пойдём на них за Дон и до конца изобьем их. Идем на них в лукоморье, где не ходили деды наши, и возьмем до конца свою славу и честь» (переклад).

А вранці — «изумешися князь»!.. Побачивши, яка сила стала на його шляху, Ігор не міг знати, що половці, розбиті Святославом, здатні чинити йому серйозний опір. Отже, зрозумілі здивування Ігоря і плач та каяття після розгрому.

Він через свою самовпевненість перейшов дорогу Святославу, занастив своє військо та ідею великого князя.

Автор «Слова» знав усі ці події і розумів їхнє значення. Мотиви вчинку Ігоря були йому, скоріш за все, відомі. Просте зіставлення фактів оголює їх. Факти загальновідомі, доступні кожному дослідникові. Але, на жаль, вони мало вплинули на оцінку дій Ігоря. Приписуються почуття і думки, йому не притаманні. Його вели не патріотичні почуття, а надмірна честолюбність. Користолюбний, віроломний, у військовій справі «несведомий», нечесний щодо як Руси, так і Поля — ось яким характеризують Ігоря його діяння, відбиті у літописах.

Тому ідеологічна розбіжність «Слова» — два авторські ставлення до Ігоря — викликала здивування історика Л.М. Гумільо-

ва. Не зрозумівши значення історичного космосу «Слова», неможливо правильно прочитати поему.

Ось як гучно і не точно тлумачаться мотиви «подвигу» Ігоря відомим фахівцем зі «Слова» Д.С. Лихачовим: «Совість державного діяча, совість князя — це те саме, що кинуло і героя «Слова про Ігорів похід» князя невеличкого Новгород-Сіверського князівства Ігоря Святославовича в його божевільно сміливий похід. З невеличким руським військом Ігор пішов назустріч неминучій поразці в ім'я служіння Руській землі, спонуканий до цього своєю совістю, що проснулася, одного із найнепокійніших і задержуваних князів свого часу⁶⁸».

Через вісім сторіч, знаючи сумний кінець Ігоревого починання, ми можемо назвати його похід подвигом «божевільно сміливим», тому що він явно йшов «назустріч неминучій поразці». І пояснити цю саможертвність щонайвищими мотивами, звичними читачам ХХ ст. — «в ім'я служіння Руській землі». Але ж Ігор всього цього не бачив, він ішов назустріч неминучій перемозі, йшов в ім'я служіння своїм марнославному задумам.

Бездоказові характеристики Д.С. Лихачова — «прямодушний і чесний Ігор».

Немає в джерелах найменших свідчень слушності таких піддесливих визначень.

«Слово», наприклад, вустами Святослава Київського називає війну Ігоря просто нечесною, «нечестно одолевше бо нечесно кров погану проліясте», тобто нечесно вас здолали (у другій битві), оскільки нечесно кров язичників пролита (в першій битві).

Д.С. Лихачов вперто перекладає «нечестно» терміном «бесславно», бажаючи пом'якшити оцінку Автора. Але «честь» і «слава» дуже добре розмежовуються в розумінні Автора. Він не плував цих слів.

Д.С. Лихачов присвоює Ігорю риси лицаря-великомученика, який прийняв катування на вівтарі руської свободи. «Високе почуття воїнської честі, каяття у своїй минулій політиці, відданість новій — загальноруській, ненависть до своїх колишніх союзників (половців) — свідків його ганьби — муки споневаженого самолюбства — все це спонукало його до походу⁶⁹».

⁶⁸ Слово о полку Игореве. Вступительная статья Д.С. Лихачева, Л., 1967, ст. 7.

⁶⁹ Там само.

У цьому дзвінкому перелікові не окреслено жодного почуття, яке могло вести Ігоря, навіть ненависті до половців у нього, швидше за все, не було — 1) злоба і образа за ошукані надії, 2) азарт мисливця, який побачив слабого, 3) здивування і страх — ось (поетапно) гама почуттів, яку відчував Ігор у степу до своїх колишніх союзників. Д.С. Лихачов у наведеному уривку замінює причини наслідком. Кається у своїй колишній політиці Ігор не до походу і не під час його, а після ганебної поразки, коли стало очевидно, що авантюрний план завоювання київського столу провалився і жодних надій на великокнязівську кар'єру у нього не залишилось.

Текст каяття цього, радше всього, створений літописцем, оскільки фігура каяття — необхідна ланка в християнській діалектиці образу грішника. Адже і поразка на Каялі — це кара Божа. Всепрощення християнське поширюється і на Ігоря.

Іпатіївський літопис підкреслює календарно момент прозріння блудного сина: «Итак в день святого воскресенья навел на нас господь гнев свой, вместо того чтобы даровать нам радость, заставил нас плакать, вместо веселья послал нам печаль на реке Каяле». Сказал тогда Игорь: «Вспомнил я грехи свои перед господом-богом моим, ибо много убийств, кровопролитий учинил я в земле християнской, не пощадил християн, а взял приступом город Глебов у Переяславля. Немало зла приняли тогда невинные християне: родителей разлучили с детьми их, брата с братом, друга с другом, жен с мужьями их, дочерей с матерями их, подругу с подругой ее. Все были в смятении от плена и скорби. Живые мертвым завидовали, а мертвые радовались, что они, словно мучники святые, получили огнем испытание в сей глуши; старцы умерщвлялись, юноши получали лютые, жестокие раны, мужчин убивали и рассекали на части, а женщины терпели поругание. И все это совершил я, — сказал Игорь, — и вот вижу возмездие от господа бога моего...

Так воздал мне господь за беззаконие мое в гневе своем на меня... Но, владыка, господи боже мой! Не отвергни меня до конца» (*переклад В.І. Стеллецького.*)

Потім, у полоні, настала пора «мук стражденного самолюбства», і, залишивши у полоні брата, сина і небожа, тікає він за допомогою половця Овлура на Русь.

Ні, не жадоба прийняти мученицьку смерть за Руську землю повела його так далеко від стін рідного міста, не патріотичний акт вбачається нам у його вчинку, не каяття у своїй колишній політиці, не «відданість новій — загальноруській».

«Страшний ворог, жах і прокляття Руси⁷⁰» — не половці навіть, а радше князі, як Ігор. Це вони «несут розно русскую землю», кричать літописи. Це вони приводять половців або провокують їхні набіги. Вчені, оправдовуючи Ігоря, ще більше ускладнюють обставини, що склалися довкола «Слова».

Характерно, що, змальовуючи образ благодійника руської землі, Д.С. Лихачов не вживає для характеристики Ігоря яскравих історичних барв, що містяться в епізоді самобичування.

Процитую себе: «І наприкінці праці може з'ясуватися, що ікона бо висить на стіні неправильно, і зображений на ній не бог Ігор, а жива людина з диявольськими рисами».

Астраханський губернатор Василь Микитович Татищев задумав написати *«Историю Российскую с древнейших времен»* за літописами. Він власноруч переписав відомі йому джерела, зокрема й Іпатіївський літопис. Але переписував не як копіїст, а як редактор-співавтор. Його поправки до текстів Іпатіївського літопису відбивають рівень історичної науки XVIII ст., коли російський інтелігент відчув образу за «підле минуле» народу. Він оцінює факти історії, «уточнюючи» і доповнюючи їх на власний розсуд.

Татищев так поповнює вигаданими відомостями повідомлення джерел, що, порівнюючи пізніше літописи і татищевський звід, історики побачили разючі відмінності й не вигадали нічого іншого, окрім як припустити: Татищеву були відомі детальніші списки літописів, які зникли після «вжитку». Таким чином, Татищев визнаний копіїстом, що буквально переписав невідомі джерела, не змінивши в них жодної букви.

Чому «татищевські літописи» прийняті на віру без належного сумніву? Чому ця грандіозна підробка ввійшла у список найавторитетніших і найсерйозніших джерел?

«Зовсім особливий інтерес викликають літописні дані зібрання В.М. Татищева, — пише академік Б.О. Рибakov. — У руках

⁷⁰ Там само, ст. 10.

цього невтомного історика побувало багато рукописів, частина з яких у подальшому зникла безслідно, і тому його «*Историю Россійскую*» можна вважати останнім літописним зводом, зробленим з великою ретельністю і добросовісністю⁷¹».

Відсебеньки Татищева легко виділяються при порівнянні з текстами списків Іпатіївського літопису, наприклад, Метод його переписування очевидний: він надто широко тлумачить короткі повідомлення, «образливі» місця урівноважує, домислює картини, подані натяком, тощо.

Наприклад, Іпатіївський літопис інформує, що після тотальної поразки Ігоря врятувалося 15 руських воїнів і ще менше ковуїв. («По наших Руси с 15 мужь утекша, а ковуев мнее».)

Це скупе речення Татищев переписує так: «Токмо 215 человек Русских пробився сквозь половцов в последнее нападение пришли в Русь, а ковуев хотя и много ушло, но мало спаслось» (підкреслено мною — О.С.).

За літописом, Святослав Всеволодович, дізнавшись про те, що трапилося, «вельми вздохнувь утерь слезь своихъ и рече: о любя моя братья и сынове и муж земли Руское! Далъ ми бяше бог **притомити** поганья, но не воздержавшие уности, отвориша ворота на Руськую землю». Татищев переписує: «О любимые братья и воины Русские! Бог дал мне половцев **довольно победить и в страх привести**, но вы невоздержнаю младостию своею **посрамили все победы русские и ободрили боящихся нас нечестивых** и отворили им врата в Руськую землю».

Підкреслені мною слова з'явилися в результаті тлумачення літописного дієслова «притомить». У цій заяві Святослава, можливо, міститься задум його походу навесні 1184 року. Він зустрів їх на кордоні, послабив, «опас» руську землю. Татищев, імператорський ставленик в колонії, який керує боязливими потомками тих безталанних половців, не зміг стримати пера свого і приписав Святославу слова для XII ст. передчасні.

...Літопис не відає про справжню кількість половців, які напали після перемоги над сіверськими князями на Русь. Лаврентіївський літопис: «Половцы же...взяша все города по Суле и у Переяславля бищася весь день».

⁷¹ Рибакон Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971, ст. 31.

Далі коротко описується невдала вилазка Володимира Глібовича. Його поранено трьома списами, дружинники заледве рятують князя і «вбегоша въ городъ и затворишася. А они (половці) возвратишася со многими полономъ въ веже».

Іпатіївський літопис детальніший. Із нього ми дізнаємося, що половцями біля Переяславля керував Кончак, що були послані гінці до Святослава, Рюрика і Давида по допомогу. Давид Смоленський відмовився йти «шукати битву». Але Святослав і Рюрик поквапилися на допомогу. Почувши про це, половці відступили від Переяславля і дорогою в степ взяли місто Римів. Захопили полонених і пішли геть. Літописець узагальнює ці описи традиційною приказкою: «Бог карає нас нашестям язичників, щоб ми отямилися і не йшли дорогою зла» (переклад).

Татищев розгортає цей епізод в цілий епос. Він по-своєму пояснює відступ половців від Переяславля. «На сем бою половцев весьма много побито, и принуждены они отступить от града за день езды, где ожидали себе еще войск».

Творчість Татищева особливо виразно проявляється в переписуванні одного слова, якого він не зрозумів. В епізоді облоги і взяття Римова Іпатіївський літопис наводить цікаву деталь — завалилися дві градниці (вежі) з людьми («Летеста две городницы съ людьми»). Після цього на обложених «найде страх», і місто впало.

Татищев зрозумів «городнице» відповідно до лексикону свого часу і переписав цю фразу так: «Два городничих, собрав людей, вишли из града...» Змалював подвиги цих городничих (добре, що не городових!) і закінчує: «Половцы возвратились в свои жилища, не столько русских пленя, сколько своих потеряли».

Іпатіївський літопис (у перекладі): «А інші половці пішли іншою стороною Дніпра до Путивля. Це був Кзак з великими силами. Спустошили вони волость, спалили села путивльські і зовнішню огорожу Путивля та й пішли собі».

Татищев і це скромне повідомлення хроніки розгортає в грандіозне полотно, де «Гзя, князь половецкий, Путивля не взял и «потерял много людей а паче знатных» и отступил поэтому. И послал в Посемье 5000 и «едва 100 их назад возвратилось, ибо 2000 побиты, а с 500 знатных и подлых пленено, сын же и зять князя Гзи побиты. Гзя о том уведав с великой злобой и горес-

тью возвратился. Тако половцам (Кончаку и Кзаку) обоюдно равная «удача» была и один перед другим не мог нахвалиться разве большим потерением своим».

З небувалими цифрами татищевськими і в інших місцях не все гаразд. Тут 2000 половців убито, 500 взято у полон, 100 повернулося, а де ж решта 1400? Пропали безвісти.

Літописи нічого не говорять про суму викупу. Татищев пропонує свій «прейскурант»: за одного тільки князя Ігоря половці бучімто запросили ні багато ні мало 2000 гривень, тобто близько чотирьох центнерів щирого срібла. А за всіх чотирьох князів 5000 гривень, тобто тонну срібла. Це половина річного доходу всієї Русі або ж річний дохід шести найбільших князівств. Не думаю, що ці величезні цифри, якби існували, пройшли повз літописців. Хоч у якомусь джерелі вони відбилися би.

Татищев любить круглі цифри. Особливо 5000. Скільки, на його думку, на Каялі було взято в полон руських воїнів. Скільки ж утратив один тільки Кзак на Посем'ї. І якщо до цього додати його втрати біля Путивля і приплюсувати кількість половців Кончака, що загинули під час облоги Переяславля і нищівної вилазки римівських «городничих», то баланс явно на користь Русі.

Цього висновку, мабуть, і домагався Татищев під час обробки Іпатіївського літопису. І ця праця, як ми вже читали в академіка Б.О. Рибаківа, була виконана «з великою ретельністю і сумлінністю».

Талант дописувача проявляється у Татищєва по всьому тексту. Протягом своєї розповіді він майстерно формує той образ Ігоря, який йому потрібен. Татищєв дуже послідовний у викладі сюжету, запропонованого Іпатіївським літописом. Він не пропускає жодної історичної дрібниці, ба навіть доточує свої тлумачення. Але одне місце, великий шматок літописного тексту, **випущено цілком**. Саме той, що негативно характеризує «буйного» Ігоря — **покутний монолог** після битви, де він повідомляє про взяття ним міста Глібова, про жорстоку розправу, вчинену ним над мирними жителями руського міста.

Так перший історик імперської Росії робив історію. Він уже твердо знає, що треба взяти із джерела, а що скоротити. Він перший робить з Ігоря патріота, страдника за рідну землю і ось завершує свій «літопис» описом повернення Ігоря із полону: «была в Новгороде и

по всей северской земле радость неописанная. Радовалися же немало и во всей русской земле, зане сей князь своего ради постоянства и тихости любим у всех был». (Підкреслено мною — О.С.).

Подив викликає не історія, а її прочитання. Несумісність формул патріотизму Автора і Дослідника заважала останньому зрозуміти і правильно витлумачити багато важливих виразів «Слова», образи головних його героїв і суть подій, що лягли в основу фабули поеми.

Поняття «свій» і «чужий» у XII ст. ще не настільки прямолінійні, як, скажімо, в XIV чи в XVIII ст. Вони позбавлені етнічного забарвлення.

Навіть ченці-літописці називають своїми не лише руських, але й чорних клобуків, берендеїв, торків і ковуїв.

Клички «поганій» отримують вороги незалежно від їхньої расової і культурної належності. Під цим іменем фігурує одного разу й Ігор, який напав на Ростиславовичів.

Руські XII ст. не могли бути расистами: надто тісні були кровні, культурні й політичні стосунки з тюрками. Русь зрослася з Подем, і ми бачили, в яку драму перетворювалися спроби порушити бодай політичні, найслабкіші зв'язки.

Для удільного князя «своїми» були ті, хто в потрібний момент надавав йому підтримку (часто ними були і половці); «чужими» — ті, хто стояв на шляху його загарбань чи замірявся на його уділ. (Найчастіше ними були руські князі.) До XIV ст. русичі не вели загальнонародних, національних (з відомою поправкою) воєн. (Цю обставину важливо враховувати при характеристиці світогляду руського книжника тієї доби. Пристойніший в цьому випадку термін — феодална свідомість, на відміну від пізніх форм національної та імперської. Термін «Русь» в устах письменника XII ст. виражає поняття набагато вужче, ніж пізніше. Суздаль, Новгород, Рязань, Галицькі землі, Новгород-Сіверськ, Полоцьк, Чернігів та інші князівства не вважаються Руссю. Тільки володіння Києва охоплюється цим терміном — традиція, яка йде ще з варязьких часів.)

«Руський» у більшості випадків означало «київський».

Рязанці нападають на «русські обози», тобто на київські. Коли Ігор повідомляє своїм соратникам, що «русские князья пошли на половцев, а мы в это время покусимся без них на кочевья половецкие», то має на увазі київських князів.

Коли кияни запрошують на престол чергового князя, вони посиляють йому сказати традиційну формулу «хочет тебя вся русская земля и все черные клобуки», тобто все населення Києва і військо.

Розширювалися володіння Києва, і розширювалося значення терміна «Русь», він переноситься на все нові й нові землі і стає узагальненою назвою країв, що прийняли владу Києва.

Після знищення Києва Батием термін «Русь» остаточно втрачає свою прив'язку до цього вже неіснуючого міста, і поступово, завдяки книжникам, які переписують київську літературу, стає назвою всієї території, населеної східними слов'янами.

З перенесенням центру до Москви історична Русь стала країною держави — Україною.

...Якби у XII ст. існував термін «русский патриот», то він стосувався б передовсім патріота Київського князівства. Такими були і київські бояри, і чорні клобуки (каракалпак), торки і берендеї.

Міста, на які після перемоги над Ігорем пішли походом Кончак і Гзак, на той час уже входять у поняття «Русь».

Б.О. Рибаків, якому важко закинути недостатнє знання джерел, також звертає увагу на те, що і галицькі, і новгородські, і смоленські літописці XII ст. (додамо: і київські) під словом Русь розуміють тільки південну. «Якщо з Новгороду чи Суздаля їдуть до Києва, то це позначається так, що їдуть у «Русь»; галицькі війська, які протистояли київським, означені в літописі як такі, що воюють з «русськими полками», Смоленськ, Полоцьк, Рязань — усі вони опиняються поза «Руссю», оскільки під «Руссю» часто розуміють лише південну Русь⁷²».

Але висновок із цього спостереження Б.О. Рибаків робить, на мій погляд, неточний. Він вважає, що така традиція — «відродження давнього, архаїчного, обмеженого розуміння Русі⁷³».

«Навіщо літописцям потрібно було відроджувати застарілий погляд на Руську землю, ...применшивши, урізавши значення слів Руська земля?»

І відповідає, що цим літописці, вірогідно, хотіли підкреслити незалежність своїх міст від Києва.

Висновок недостатньо обґрунтований хоча б тому, що й

⁷² Там само, ст.158.

⁷³ Там само.

київські літописці наслідують цю традицію. Ймовірно, не для того, щоб зробити очевидною незалежність Києва від Рязані.

Мені здається, буде правильнішим вважати, що географічно розширене значення «Русь» отримала не раніше XII ст., а значно пізніше. І цей погляд не суперечить діалектиці розвитку російської держави.

Галиця чи сокіл?

Важливою діагностичною ознакою, що допомагає відрізнити авторський текст «Слово про Ігорів похід» від плодів творчості Переписувача, є, на мій погляд, наявність у тексті двох ставлень до Ігоря та його воїнства.

Одне, здатне відштовхнути, йде, очевидно, від протографа, інше — неприховано захоплене і жалісливе — належить Переписувачеві.

Для останнього головним, що визначає моральну основу «повдигу» Ігоря, стає такий очевидний факт — руський князь воює з поганими і зазнає від них ганебної поразки. Переписувач — більший патріот (у сучасному розумінні), ніж Автор, і це далося взнаки під час переписування.

Від авторського ставлення до Ігоря залишаються лише натяки — ті місця, ідеологічний зміст яких Переписувач не зрозумів глибоко і тому залишив у тексті незміненими.

Головним мотивом, який спонукав Ігоря піти скоряти степ, Автор вважає прагнення здобути славу великого полководця аби досягти київського престолу. Але висловлює цю думку не прямо, а огортаючи прозорою тканиною поетичної алегорії. Ці метафори не були зрозумілі Переписувачеві, тому збереглися і бентежать розум сучасних дослідників.

Як правило, негативна оцінка вкладається в уста героїв «Слова» — міфічного співця XI ст. Бояна і князя Святослава. Боян висловлюється поетично складно, Святослав — різко і прямо, як і належить великому князеві київському.

Він так оплакує своїх братів: «О моя сыновчя Игорю и Всеволоде! **Рано еста начала Половецкую землю мечи цвелити, а себе славы искати. Нъ нечестно одолесте, нечестно бо кровь поганую**

пролясте ... рекосте: мужаимеся сами, **преднюю** славу сами похитимъ, а **заднюю** ся сами поделимъ» (виділено мною — О.С.).

Тема слави проходить через усе «Слово». Всеволод так характеризує своїх воїнів: «скачут акы серые волцы в поле, ищущи себе чти, а князю славы».

Слава у ті часи — поняття не таке ефемерне. Вона означає владу.

Лаврентіївський літопис під 1185 роком також цілком однозначно називає мотив: «Задумаша Олгови внуци на Половци... Сами пойдоша особе, рекуше: «мы есмы ци не князи же? Таки же себе хвалы добудем».

Пам'ятаючи сказане, розпочнімо аналіз одного із «найтемніших» місць «Слова», що викликало гідні подиву тлумачення. Автор запитує себе — а як би мудрий Боян оспівав похід Ігоря? І припускає варіанти зачину Боянної пісні:

Не буря соколы занесе чрезъ поля широкая —
Калици стады бежать къ Дону великому.

Або ж «заспівав» би мудрий Боян так:

Комони ржуть за Сулою —
звенить слава въ Киеве.

Ставлення Автора до тактики Ігоря виражено поетично відверто у першому варіанті Боянного заспіву:

Нет, не соколов буря несет через поля широкие, —
то галочьи стаи стремятся к Дону великому.

Оглушливе порівняння Ігорового воїнства не із соколами (як це було прийнято), а з галками — яскравіше за багато описів характеризує рицарське ставлення Автора до проблеми «свої» та «чужі».

І справді, Ігор не як сокіл летить на зранений ударами Святослава степ, а як галиця на стерво. Так «літав» він на беззахисні кочів'я невесні 1184 року. Проводив репетицію, за висловом Б.О.Рибаківа.

Автор сам не наважився, в авторській мові, так повернути традиційний, билинний паралелізм і вручає поетичний меч вигач

даному Боянові, який без остраху, широко і вільно січе «своїх».

У цьому випадку Ігор — не свій, він суперник і ворог Святослава Київського, і хоча здійснює на перший погляд богоугодну справу, але робить її **нечесно** стосовно і Святослава, і Руси, і половців. Тому він не сокіл, а птах, що харчується падлом.

У прочитанні цих двох метафор і виявилася зі всією очевидністю різниця між прямолінійним, загальним поглядом дослідників і **конкретним** складним феноменом авторського ставлення до описуваних подій. Для дослідників до Ігоря застосовується традиційне фольклорне — Сокіл. А галиці — це, природно, половці. І Автор, певна річ, саме таке протиставлення мав на увазі, тому що він теж — свій.

Усі тлумачі, без жодного винятку, прийняли бажане за дійсне. «Соколи — руські, галки — половці», — висловлює загальну думку Д.С. Лихачов⁷⁴. І це попри кричущу суперечність літературного характеру, що виникає при такому прочитанні. Смісловий переклад у цьому разі виглядає безглуздо:

Не буря русских воинов несет через поля широкие —
то половцы стремятся к Дону Великому.

Ніби не Ігор збирався «приломить копья конец поля половецкого испить шеломом Дону», і не воїнів своїх закликав: «а всядем, братья, на своих борзых комоней да позрим синего Дону», і не Ігорю «спалила ум похоть — искусить Дону Великого».

До яких результатів приводить науку принцип суб'єктивістського підходу до джерела, помітно на цьому прикладі. Питання: приймати літературний факт таким, яким він був, чи яким повинен був бути? — як бачимо, все ще актуальне.

...Тільки письменник О. Югов відчув суперечність у тлумаченні негативного паралелізму і запропонував вважати його позитивним: і соколи — руські, і галиці — руські, але «галиці» — це аж ніяк не птахи, а галицькі полки, які йдуть разом з Ігорем. І не метафора це зовсім, а реалістична деталь, не помічена дослідниками. Його переклад вражає:

⁷⁴ Слово о полку Игореве. М.-Л., 1961, Комментарий и перевод Д.С. Лихачева, ст. 197.

Не буря соколов занесла
через поля широкие —
галицкое войско несется
к Дону Великому⁷⁵.

Головного досягнуто, соколи залишилися за Ігорем. Але, почавши перетворювати зграї галок на галицькі полки, треба продовжувати. І.О. Югов продовжує. Пейзажний опис «Слова»:

Дльго ночь меркнеть,
Заря — светъ запала,
Мъгла поля покрыла,
Щекоть славий успе,
Говоръ галичь убуди.

І, руйнуючи один з найчудовіших пейзажів європейської середньовічної літератури, заслужений поет і прозаїк О. Югов глухо і безглуздо перекладає останній рядок:

Говор галичан умолк⁷⁶.

Не кажучи вже про те, що «убуди» — це форма дієслова «убудить», тобто пробудити, на протигагу «успе» — заснути.

Не кажучи вже про те, що жоден поет, давній і сучасний, не наважився б у цей епічно узагальнений ряд поміщати реальних галичан або псковитян. Закон билинного паралелізму: поряд з птахом — птах, поряд зі світлом — шітьма (сокіл-галка, соловейко-галка).

Але втретє, натрапивши на *галиць* у «Слові», О. Югов нарешті дає їм спокій.

«Нъ часто врани гряхуть трупиа себе деляче, а галици свою речъ говоряхуть — хотят полететь на уедие».

І тут *галиця* поряд з птахом (вороном), але у сусідстві настільки непристойному, що Перекладачеві здалося вигіднішим повірити у правду тексту. Справді бо, «непослідовність — моя сила».

⁷⁵ Слово о полку Игореве. М., 1945. Перевод и комментарий А. Югова, ст. 53.

⁷⁶ Там само, ст. 59.

Не зрозумівши першого зачину, не зрозуміли і другого. Чиї комоні іржуть за Сулою? Природно, половецькі, вважає багато хто. Адже Сула — прикордонна річка. За Сулою степ. І знову звернемося до пояснення акад. Д.С. Лихачова: «Половецьке військо було кінним. Наближення кінного війська степовиків вражало зазвичай скрипом возів та іржанням коней. Сула (ліва притока Дніпра) була найближчим і найнебезпечнішим до Києва кордоном Половецького степу. Загалом ця фраза, в якій передається поетична манера Бояна прославляти перемоги руської зброї, може означати таке: «щойно вороги підійшли до кордонів Руси, як слава руської перемоги над ними уже дзвенить у Києві⁷⁷».

Але ж Автор описує тут зворотний рух — наприкінці квітня 1185 року не половці йдуть до кордонів Руси, а військо Ігоря вирушає «за Сулу».

Таке прочитання, як вищенаведене, можливе, якщо розглядати метафору поза подієвим і літературним контекстом поеми.

Правильніше, на мою думку, прочитали В.І. Стеллецький та О.В. Творогов.

«Комони (руських) ржуть за Сулою — звенить слава (цих перемог) въ Києве⁷⁸».

Але й вони не пов'язують цю образну картину з походом Ігоря, припускаючи, що «тут міститься натяк на переможний похід коаліції руських князів проти половців 1184 року⁷⁹».

У цій метафорі, по-моєму, виражене ставлення Автора до стратегії Ігорового походу, до честолюбних задумів сіверського князя, який вирушив «пошукати слави». Шлях до київського столу для нього тепер лежить через Поле. Якщо комоні його підуть за Сулу, то перемога його відлунням відгукнеться у серцях державелів престолу — київської знаті, політична програма якої Ігореві відома. Остаточний розгром половецької держави може стати вирішальним аргументом у суперечці за титул великого князя.

Яка буря, яка необхідність найгостріша понесла Ігоря у поля широкі? Буря надмірного честолюбства, жадоба легкої наживи — здобути славу, затоптавши лежачого...

⁷⁷ Слово о полку Игореве. М.-Л., 1961, ст. 197.

⁷⁸ Слово о полку Игореве. Л., 1967, ст. 478.

⁷⁹ Слово о полку Игореве. М., 1967, ст. 129.

У цих двох «епіграфах» — авторське розшифрування Ігорового замислу, ставлення Автора до походу (до тактики і стратегії сіверського князя), його політичні погляди.

Я поки що не кажу про художній блиск цих кришталевих фраз — будь-який поет позаздрить отакому вмінню за допомогою малого висловити багато — я хочу вказати на ту величезну віддаль, історичну, ідеологічну і моральну, яка проваллям пролягла між сучасним читачем і цими найпрозорішими (лексично і граматично) словосполученнями, що в ученому прочитанні перетворилися на «темні» місця «Слова».

Одні ці блюзнірські, що збивають з пантелику, *галиці* можуть гідно представляти справжню давність пам'ятки, бо жоден письменник Росії XVIII ст. не допустив би такого високого моветону на адресу доблесних предків. На окремому давньоруському матеріалі Автор спробував торкнутися моральної проблеми загальнолюдського значення — «свій неправий».

Практика світової літератури зберігає лічені приклади такого одкровення. А можливе воно лише щодо *сучасників* Автора. Фальсифікатор же, створюючи псевдоісторичну повість, навіть вивищуючись над рівнем науки і культури XVIII ст., не міг би вгадати справжніх намірів Ігоря й уподібнити його воїнів до зграй *галиць*, що злітаються на падло.

Спочатку читачів «Слова» шокувало і те, що воїни Всеволода «скачуть аки серые волци в поле».

У жодній пам'ятці після «Слова» християнин не уподібнюється до сіроманця. (Цей позитивний образ іде з часів дохристиянських культів. У тюркській і монгольській фольклорних традиціях вовк — образ мужності. Порівняння з вовком удостоюється небагато героїв. Вовк — один з найавторитетніших тотемів степового культу. В деяких генеалогічних легендах тюрки і монголи ведуть своє походження від вовка. Згадайте і давньоруський культ вовка.)

Характерною є реакція «Задонщини».

Із соколами порівнюються тільки руські воїни, а татари — це вовки, ворони, гуси-лебеді (також, до речі, негативний образ у билинній традиції).

А уривок, що розглядався, передано у «Задонщині» так:

Ци буря соколи занесет
на земли Залеския
в поле Половецкое:
на Москве кони ржут,
звенит слава по всей земле
русской...

Автором «переказу» використана форма метафор «Слова», зміст (ні літературний, ні історичний) не був зрозумілий.

І в подальшому складна діалектика змісту пам'ятки ординарним прочитанням спрощена і зведена до прямолінійного стереотипу — заклик об'єднатися перед лицем варварського степу. Використовуючи цей висновок як універсальну відмічку, деякі тлумачі намагаються зламати залізні ворота, що ведуть у світ чесного «Слова».

Чи була діва?

«Уже бо, братие, невеселая година вьстала, уже пустыни силу прикрыла. Вьстала обида вь силахъ Дажь-Божа внука, вступиль девою на землю Трояню, вьсплескала лебедиными крылы на синемъ море у Дона, плещучи убуди жирня времена».

Переклад Мусіна-Пушкіна:

«Невеселая уже, братцы, пора пришла: пала вь пустыне сила многая, возьстала обида Дажь-Божымъ внукамъ. Она, вступивъ девою на землю Троянову, восплескала крылами лебедиными на Синемъ море у Дону, купаючись, разбудила времена тяжкие».

Так через неправильну розбивку народилася ще одна поетична красивість — образ Диви-Обиди, не властивий слов'янській міфології. Наступні покоління перекладачів згодилися з таким членуванням і внесли тільки дві граматичні поправки: «вступила» замість «вступиль» і «убуди» — розлякала замість «убуди» — збудила.

З дівами у «Слові» взагалі багато мороки, а тут ще одна. Та яка! «Діва-Обида — це всенародне лихо, яке невідвратною хвилею накопалося на всю країну, — коментує В.М. Щепкіна, — уособлення це вражає не тільки силою, але й красою, яка

ставить його урівні з такою чудовою пам'яткою античної скульптури як Самофракійська Ніка⁸⁰».

П.П. В'яземський був переконаний, що Троян — це цар Трої — Пергаму і під Дівою-Обидою Автор «Слова» має на увазі саму Єлену Прекрасну.

Літератури з цього уривка накопичилася величезна кількість. Загальні зусилля увінчалися таким прочитанням: «Уже, братья, невеселое время наступило, уже пустыня силу русскую прикрыла. Встала Обида в войсках Дажь-Божа внука (тобто руських), вступила она Девой на землю Трояновую (тобто руську землю), всплескала лебедиными крыльями на синем море у Дона и плещучи распугала счастливые времена».

Таке розуміння прийнято у всіх останніх виданнях «Слова». Смысл тексту геть заплутаний.

Я перевіряю розбивку Мусіна-Пушкіна. Шкоди великої для наших знань про пам'ятку, гадаю, не буде, якщо піддати сумніву одну буквену комбінацію Мусіна-Пушкіна. Зате ми позбуваємося необхідності вносити граматичні поправки. Думаю, що й Переписувач-16 це місце читав інакше. (Відповідно до розбивки змінена нами і пунктуація.) «Уже бо, брати, невеселая година вьстала; уже пустыни силу прикрыла. Вьстала обида в силахъ Дажь-Божа внука: «вступилъ, де, вою на землю Трояню», вьсплескала лебедиными крылы на синемъ море у Дона; плещучи убуди жирня времена».

Цією розбивкою «девою» — «де, вою» виправданий чоловічий рід дієслова «вступилъ», бо стосується дієслово не «образи», а Ігоря, який вступив війною на землю Трояню.

Даж-Божий внук ображається на Ігоря. Це його образа «всплескала крыльями у Дона», тобто там, куди прийшов Ігор війною. Це його образа збудила часи «жирные». Автор немовби стає над сутичкою (вдаючись до сучасної формули) і, намагаючись зберегти об'єктивність, пояснює причину нападу половців на Русь у відповідь. Він виражає цей мотив словами ображеного Ігорем Даж-Божого внука, «вступилъ, де, вою», і не здається протиприродним, що в цьому контексті використаний термін з половецького словника.

⁸⁰ Щепкина М.В. К вопросу о неясных местах «Слова о полку Игореве». В сборнике статей под ред. Адриановой-Перетц. М.-Л., 1950, ст. 194.

...Знову ми, здається, зустрічаємося з випадком перетворення сполучення «кь» в «я» (тюркське «жирикь» — розрив, у переносному розумінні «розбрат» (каз.). Походження його прозоре: *жирт* — розірви; *жира* — місце розриву; *жирикь* — розрив, розкол, розбрат.

У рукописах часто плутаються «и» та «н» через графічну схожість. Палеографи могли б знайти багато прикладів буквеного чергування кь/я, особливо в написаннях лексем, значення яких переписувачам не було відоме.

У правильності здогаду переконують мене рядки, що йдуть за «жирними временами», рядки, смисл яких настільки прозорий, що спотворення його майже неможливе, хоча Перекладачі й доводять протилежне.

«Усобица Княземъ на поганья — погыбе, рекоста бо брать брату: «се — мое, а то — мое же» и начаша Князи про малое «се — великое» мльвити, а сами на себе крамолу ковати».

Переклад: «Войны князей с половцами — погибель, говорит брат брату: «это — мое, а то — мое же» и начали князья про мелочь говорить «это — великое», а тем самым навлекают на себя беду». Тут звинувачувана сторона — князі. Вони заміряються на чуже під виглядом захисту свого. Дрібні князьки, запалюючись честолюбством, вважають себе великими. Вони провокують половців на удари у відповідь: «А погании съ всехъ странъ прихождаху съ победами на земли Русскую». Іронією і печалю проникнуті узагальнюючі слова уривка:

«О, далече зайде соколь, птиць бья — кь морю. А Игорева храбраго пльку не кресити».

Автор продовжує викривати билинний стереотип: «сокол» звучить тут немовби в лапках.

Сокіл, який захищає своє гніздо, — ось позитивний образ князя. Таким постає досвідчений, перелинялий сокіл — Святослав Київський, який «не даст гнезда своего в обиду». Сокіл же, який летить до моря «бить птиць», викликає в Автора осуд, оскільки таке княже «полювання» призводить до загибелі простих людей, співчуттям до яких пронизана поема.

Половці приходили на Русь, як правило, на запрошення самих князів.

Навесні 1184 року навів Кончака на Київ, цілком імовірно, Ігор. Безглузде стояння Кончака на прикордонній Сулі з великим військом, спорядженим найсучаснішою зброєю «вогнестрілами», не можна пояснити нічим, окрім, хіба що одним — Кончак чекав початку виступу сіверських князів і чернігівського Ярослава. Не випадково Святослав одразу ж посилає людей до Ігоря і Ярослава. Ті піддаються на умовляння, відмовляються від своїх попередніх намірів, але й не пристають на пропозицію Святослава рушити своїми військами на Кончака. А той, доки відбуваються перемовини Ольговичів, чекає терпляче за Сулою сигналу своїх союзників.

У Кончака ніколи не було такої велетенської армії. Використавши фактор раптовості, він би міг самостійно взяти Київ, якби мав таке завдання. А він стоїть, не переходячи кордону.

Святослав «обдзвонює» князів, збирає сили. Саме він, як не парадоксально це звучить, використовує фактор раптовості. Його кіннота — берендеї й чорні клобуки — таємно перейшла Сулу і завдала раптового удару по розташуванню Кончака.

Ігор і Ярослав зрадили свого союзника, поставивши його, прямо скажемо, в незручне становище.

І через тиждень «сват» Ігор віроломно нападає з ковуями Ярослава на мирні кочів'я Кончака, залишені «без нагляду».

І постала *обида* у війську половецькому і розбудила часи розбрату. Під часами «жирик», ймовірно, малися на увазі перші роки сусідства, коли половці, витіснивши печенігів, почали неминуче зіштовхуватися з Руссю.

І тепер загарбницька політика удільних князів, що поширилася на «землі Трояна», привела до того, що порушилися «сватівські», «братерські» відносини зі Степом. У перше за багато років (за все XII ст.) половці «без за прошення» нападають на Русь. Причина цього, стверджує автор «Слова про Ігорів похід», — о б р а з а.

Чому *обида* половецька махає лебединими крильми?

Гуси і лебеді — негативні образи давньоруського фольклору і писемності. Якщо руських у поезії називають соколами, то степовики — гуси і лебеді. У «Задонщині»: «Когда гуси возгого- таша на речкы на Мечи, лебеди крылы вьсплескаша. Ни гуси

возгоготаша, но поганый Мамай на Русскую землю пришел, а выводы своя привел». (Список И-1). «Уже бо те соколы и кречеты за Дон борзо перелетели и ударили о многие стада лебединые. То ти наехали русские князи на силу татарскую» (У).

Автор «Слова», як ми бачили, наважується у деяких місцях на одномірність порівняння «князь — сокіл». Одного разу він навіть дозволяє Боянові назвати сіверських князів не соколами, а галицями. Паралель же «половці — лебеді» у нього не викликає заперечень. Усе, що має бодай якийсь стосунок до половців, часто несе в поемі чіткий знак лебеда. Дивовижні образи породжені поетом у розробленні лебединої теми! Навіть вози половецькі «кричать» у нього, немов «лебеді налякані». Таке пронизливе одухотворення важко зустріти і в сучасній, більш витонченій поезії.

Ночами у паніці тікають кочові аули від Ігорових військ, нужденні пожитки на колимагу, дітей — у козуб, кнутом — по чалому і — «Кричать вози опівночі, як лебеді налякані».

Щоб змалювати кількома словами втечу суздальських селян, Автор знайшов би інше порівняння для скрипу незмазаних коліс, і тоді, можливо, кричали б вози як кречети...

Мені здається, не останню роль у появі цього уподібнення відіграв тюркський етнонім «казак». У народній етимології він і донині розкладається на «каз ак» — гусак білий, тобто Лебідь⁸¹.

Завдяки такому розумінню народного імені Лебідь і Гусак стали своєрідними поетичними тотемами казахів. Народ Білих Гусей обожнював цих птахів. Убити гусака чи лебеда вважається великим гріхом і донині.

Дослідник естетичних поглядів давніх казахів не залишить поза увагою Білого Гусака: люди багато що брали від своїх тотемів. Ці пернаті стали одухотвореними ідеалами краси.

Європейського слухача, звиклого до іншої системи поетичних уподібнень, можуть шокувати, наприклад, такі рядки з епосу «Ер-Таргын», де донька Акша-хана знаходить найкраще для себе порівняння:

Атам менен апамнын асыранды еазы едім.

(У батька з матір'ю я зростала, як свійська гуска.)

⁸¹ У всіх тюркських мовах «каз» — гусак, «ак» — білий.

В одній із книг мені випало прочитати коментар до цих рядків, коментар, що ілюструє метод вульгарного соціологічного підходу до поезії: «Порівняння Ак-Жунус зі свійською гускою, очевидно, не випадкове. (!) Мабуть, вона була донькою кримського хана, який жив осідло і розводив свійських гусей⁸²».

Економічними причинами навряд чи можна пояснити велику кількість гусей у казахській народній поезії.

Ауеде ушып журген каз баласы...

(Гусеня, що літає у небі) —

співає казах про кохану.

Він порівнює її шию з гусячою («каз мойын»), її руки з крилами гусячими («каз канат»), її голос з гусячим («каз даусты»). Красномовство вважалося головним із мистецтв. («Гнер алды — сызыл тіл» тобто «начало всіх мистецтв — красномовство».) Кращим степовим ораторам присвоювалося звання — *каздаусты* (гусячоголосий).

Який казах не знає великого оратора давнини Каздаусты Казбека? Ні, не тому, що казахи утримували птахофабрики, вони оспівували гусей і наслідували їх, а тому, мабуть, що найшли Білого Гусака у своєму імені. Для давнього казах це означало, що Білий Гусак його предок. Культ предків лежить в основі степових релігій.

...Кожний народ прагне осмислити свою назву. Він освоює її, підганяючи, якщо можливо, форму етнонімів до знайомої лексики. «Казак» тлумачиться надто легко, і це підозріло. Але нас зараз цікавить навіть не праформа етноніма, а те, наскільки давно він став підніматися — Гусак Білий.

Мені здається, слов'яни знали термін у цьому значенні ще до епохи «Слова». Якщо значення етноніма, хоча б приблизне, було відоме, вони калькували його. Так каракалпак (чорний ковпак) став дуже популярним чорним клобуком.

Гадаю, та ж сама доля судилася і «казакь». Але калыці «лебідь» важко було існувати як самостійному етноніму в офіційних руських літописах.

У поетичній же мові «лебідь» залишився одним з основних билинних образів степовика.

⁸² Толыбеков С.Е. Кочевое общество казахов. Алма-Ата, 1971, ст. 209.

Самоусвідомивши степовиків у цьому символі, сказателі X—XI сторіч могли знайти поетичний протиобраз, похвальний для своїх богатирів. У природі немає для гусака-лебедя страшнішого ворога, ніж стрімкий хижий птах — сокіл. Поетичному народженню своєму Сокіл, вірогідно, зобов'язаний Гусаку-Лебедю.

...Руська *обуга* не могла бити лебединими крилами. Крилами соколиними — так. Закони билинної поезики.

На Алтаї у місцях кочів'я роду куман є декілька річок з назвою Куманди (тобто Куманська). Російські старожили Алтаю називають ці ріки Лебединими, а тюркомовних поселенців цих місць — лебединцями. Очевидно, термін «Куман» етимологізувався як «Куман». *Ку* — у багатьох тюркських мовах означає лебедя. *Ман* — бере участь у складних лексемах південнотюркських мов у значенні «людина». (Порівняйте: туркман = тюркська людина та ін.) Найімовірніше, формант запозичений з індоєвропейських мов.

Можливо, описовий термін «казак» і привів до появи етноніма «куман», який став однією із самоназв племен, що входили до кипчацької федерації. Візантія знала половців під цим іменем. Та й руські літописці інколи ставили знак рівності між цими етнонімами — «кумане рекше половы».

Таким чином, метафора «половці — гуси-лебеді», мені здається, не випадкова. Русичі знали народний переклад самоназв «казак» і «куман».

Чому степовиків називають потомками Даждь-бога? У «Слові» це ім'я згадується ще раз: «Тогда при Олге Гориславличи сеяшеться и рястяшеть усобицами погибашеть жизнь Даждь-Божа внука. Въ княжихъ крамолахъ вещи человекомъ скратишась».

Автор розслідує історію усобиць Руси з половцями. Не випадково згадується Олег Святославович, названий досить прозоро «Гориславlichem». Дід Ігоря і Всеволода, він одним із перших став приваблювати половців. Завдяки одруженню на половчанці він здобуває право родича на захист і, вправно користуючись цим, отримує княжіння в Тмуторокані, а потім захоплює Чернігів: «Се — мое, а то мое же».

У цих битвах Олега за престולי гинули і його союзники, половці — Даждь-божі внуки.

Хто ж такий Даждь-бог? У літописі під 1114 роком у витязі з візантійської хроніки Малали розповідається про вірування

египтян, які шанували сина Сварога «именем Солнце, его же наричють Даждь-бог». Книжники за християнською традицією виводили слов'ян від Яфета, Ноевого сина, а степові народи — від решти синів благословенного праотця — Сима і Хама. Від останнього походять, за християнською генеалогією, і египтяни. Таким чином, на думку книжника, якщо египтяни колись поклонялися Даждь-богу, то й половці мають у коренях стосунк до нього. Сприяти цьому здогадові книжника могла й «офіційна» мусульманська назва південноруських степів «Дашти-кипчақ» (тобто країна кипчаків). І половці, і руські не розуміли слова «Дашти». Книжники співвіднесли його з іменем єгипетського бога Даждь і побачили близькість. Саме так жителі Дашти-кипчака могли перетворитися на потомків Даждь-бога.

...Чернець, що переписував Псковський Апостол 1307 року, використав формулювання із «Слова» в такому вигляді: «гыняша жизнь наша, в княжьих крамолах веци скоротишася человеком».

Незрозуміле «Даждь-божі внуки» замінив займенником «наша». Зміст уривка «Слова», на перший погляд, підказує саме таке рішення. Спираючись на «переклад» Апостола, дослідники зміцнилися у думці, що Автор мав на увазі під Даждь-божими внуками руських. Хоча, повторюю, значення цього недвозначного звороту читається в самому «Слові» без допомоги досить підозрілої вставки у список Апостола.

Названа головна причина *обиди* половецької: «вступил, де, войною на землю Трояню».

Хто він, бідолашний Троян? Він згадується у «Слові» чотири рази.

Чи був Троян?

Більшість дослідників під іменем Трояна побачили римського імператора Траяна (98—117 рр. н.е.). Лише П.П. В'яземський був переконаний, що Троян — це, скоріш за все, цар гомерівської Трої.

Автор «Слова», мабуть, був людиною досить начитаною в давньоримських хроніках та «Іліаді».

Наївні лінгвістичні вправи коментаторів «Слова» базувалися на знанні імен і фактів, що стали доступними завдяки розвиткові європейської історіографії у XVIII—XIX сторіччях.

Тієї доби на дитячому ґрунті історичних знань з'явилося багато штучних сходів. Факти світового минулого квапливо пересаджувалися на слов'янський ґрунт, аби домалювати картину загальноєвропейської давнини, що витала в умах. Співзвучності імен урартських царів Рус I і Рус II з великим етнонімом ще не так давно здавалося досить, щоб оголосити правителів допотопної держави руськими.

Але в ситуації, що склалася в науковій думці XIX ст., таким дрібницям найчастіше не надавали значення. Здавалося природним, що давньоруський книжник так просто знав наукову історію Риму. Але бог його знає, чому він згадує чотири рази ім'я пересічного імператора Траяна, і притому в незвичайних поетичних обставинах.

«На седьмомъ веце Трояна врьже Всеслав жребий о девице себе любу» — що це означає? Очевидно, на сьомому сторіччі від Трояна. Вираховуємо — $2 + 7 = 9$ сторіччя за християнським літочисленням. Але Всеслав жив і творив «жребии» в XI ст. за тим же календарем.

Были вечи Трояне, (II ст.)
минула лета Ярославля, (XI ст.)
были плъци Олговы,
Ольга Святъславича (XI ст.).

Віки Трояна, скоріш за все, були розташовані не так далеко від літ Ярослава і походів Олега.

Боян жив в XI ст. I, подумки звертаючись до нього, Автор вигукує: «О, Боян, соловей старого времени!» (XI ст. для поета — вже «давні часи»). «Если бы ты воспел нынешние походы... стремясь в т р о п у Т р о я н ь ю через поля на горы, то пел бы ты такую песнь Игорю, того внуку (тобто внуку Олега): не буря соколов несет через поля широкие, то галочки стаи летят к Дону Великому». (Переклад.)

Стежина Троянова справді функціонує в XII ст., Боянові пропонується подумки пройти цей шлях, шлях, яким ідуть Ігореві

полки до Дону. Десь там і розташовані землі Троянові.

Ключ до розуміння терміну Троян, по-моєму, міститься в цьому уривку.

У копії, зробленій для Катерини, на місці «Трояна» написано «Зоян».

Припустили, що писар переплутав лігатуру «тр» і букву «з». У цьому сміливому здогаді є раціональне зерно, яке, на жаль, не розвинулося у пагін. Якби і далі пішли цим шляхом, можливо, постало б питання: якщо Трояна не можна пояснити ні історичними, ні літературними, ні культурними причинами, чому б не спробувати шлях палеографічного дослідження?

...З міркувань економії дорогого паперу для писання книгописці відмовилися від інтервалів між словами в рядку, ба більше, стали скорочувати в деяких випадках найуживаніші слова, значення яких було б зрозуміле читачеві і в абрєвіатурах. Часто, щоб уникнути переносу, скорочували термін, який опинився в кінці рядка. Усталених правил абрєвіатур не існувало. Якщо можна вивести бодай якусь закономірність із способів скорочення церковних термінів (\tilde{x} с — Христос, \tilde{c} тая \tilde{b} ца — свята Богородиця тощо), то світські терміни, особливо імена, скорочувалися авторами довільно.

Історик завжди пише для сучасників: така природа психології будь-якої творчості.

Минає час, термін уже не такий популярний, читач змінюється, він не знає багато того, що необхідно для правильного розшифрування абрєвіатури, а вона — непізнана.

У походженні «Трояна», я гадаю, винні Переписувач-16 і Мусін-Пушкін.

Пропоную для обговорення таку версію:

1. «Троян» — абрєвіатура.
2. У списку XVI ст. вона була під титлом \tilde{t} роян.

3. Титло було неясним, і писар катерининської копії зрозумів його як надрядкову букву s (зело), тому що помилки в рукописах часто виправлялися надрядковою буквою, причому помилкове написання не закреслювалося. Писар Катерини вносить правку в рядок і отримує — «Зоян».

4. Мусін-Пушкін — людина освічена. Комбінація «Троян» йому здається цілком милозвучною. Він легко викликає історичні асоціації. І він ігнорує надрядковий знак. Можливо, і вгадав у ньому титло, але зовсім ціле «Троян», на його думку, не могло бути абрєвіатурою: у скороченнях найчастіше страждають голосні, а тут вокал достатньо повний. І, навіки утверджуючи своє тлумачення цього написання, він вносить у список ім'я «Троян» без титла.

...Я гадаю, скорочення зазнало слово «Тьмуторокань». Щоразу, коли воно опинялося наприкінці рядка, воно набуває в Автора вигляду **трокънь**.

Переписувач XVI ст., натрапляючи на «КЪ» у незрозумілому слові (як уже згадувалося), отримує «Я».

Припускаю, що Тьмуторокань згадувалась у «Слові» не три рази, а всі сім.

1. «И тебе тьмутороканьский бльван».
2. Рица в тропу **трокъню** (Трояню).
3. «Были веци **трокъни** (Трояни).
4. «На землю **тркъню** (Трояню).
5. «На седьмом веце **трокъни** (Трояни).
6. «Дорискаша до кур Тьмутороканя».
7. «В граде Тьмуторокане».

Це назва міста-князівства, яким у XI ст. правив дід Ігоря Олег-когань.

Лаврентіївський літопис називає однією з головних цілей Ігорового походу — «поискати града Тьмутороканя». Офіційна версія — Ольговичі хочуть повернути втрачену вотчину. Кінцевий пункт їхнього походу — «торпа⁸³ Тьмуторокана».

Скажемо, що змінюється від заміни «тропа» на «торпа»? А Мазон багато уваги приділив деким лексичним особливостям пам'ятки, що свідчать, на його думку, про невміння фальсифікатора підробитися під давню мову і викривають його несправжні архаїзми.

Слово «тропа», як зазначає А. Мазон, за пам'ятками не засвідчено раніше XVI ст. Отже, в оригіналі, якби він справді творився в XII ст., «тропи» не могло бути. На цю претензію відповідає М.К. Гудзій: «Зовсім не всі слова живої руської мови

⁸³ «Торпа» — земля (тюрк.). Ця форма зберігається в західнотюркському ареалі.

знайшли собі відображення в давньоруських письмових пам'ятках (а в «Слові» наявність більшою мірою живої, не книжної мови незаперечна⁸⁴).

Але в цьому конкретному випадку я згоден з А. Мазоном. «Тропи», очевидно, не було в оригіналі. Вона з'явилася під пером Переписувача XVI ст. внаслідок хибної етимологізації форми «торпа» оригіналу. В одному випадку «торпа» освоєна Переписувачем у вигляді близького «тропа», а в другому — автором вжитий руський синонім «земля».

Отже, пропонується нове смислове прочитання: «Встала обида в войсках **половецких**: **вступил, де, войною на землю Тьмотороканью**», **всплескала лебедиными крыльями на синем море у Дона; плещущи, разбудила времена раздоров**».

«Не по замыслению Бояна»

Ігор тікає з полону.

... не сорокы втроскоташа — на следу Игореве
ездить Гзакъ съ Кончакомъ...

Мльвить Кзакъ Кончакови:

«Аже соколъ къ гнезду летить,
соколича ростреляевъ своими злачеными стрелами».

Рече Кончакъ ко Гзе:

«Аже соколъ къ гнезду летить а ве соколца опутаеве красною
девицею».

И рече Гзакъ Кончакови:

«Аще его опутаеве красною девицею,
ни нама будетъ сокольца,
ни нама — красны девице,
то почнуть наю птици бити въ поле **половецкомъ**».

Рекъ Боянъ и ходы на Святъслава,

Пестворца старого времени

Ярослава, Ольгава коганя хоти...

⁸⁴ Гудзий Н.К. По поводу ревизии подлинности «Слова о полку Игореве». В кн.: «Слово о полку Игореве» — памятник XII века. М.-Л., 1961, ст.112.

Млѣвнѣ Гзакѣ Конуаковн:

«Аже соколѣ къ гнѣздау летитѣ,—
соколнѣа рострѣлаевѣ сконмн
здауенѣимн стрѣламн».

Рече Конуакѣ ко Гзѣ:

«Аже соколѣ къ гнѣздау летитѣ,
а вѣ соколца опутаевѣ красною дѣвнцєю».

И рече Гзакѣ къ Конуаковн:

«Аще его опутаевѣ красною дѣвнцєю,
ни нама бѣдетѣ соколца,
ни нама краснѣи дѣвнцѣ,
то поунутѣ наю птницн бнтн
въ полѣ Половецкомѣ».

Рекѣ Боянѣ и ходѣ на Святѣславла
пѣснотворца стараго временн

Ярославла, Ольгова когана хотн:

«Тажко ти головѣи кромѣ плечю,
здо ти телу кромѣ головѣи,—
Рускон землан бѣздѣ Игоря».

На цих словах, по-моєму, й уривається авторський текст «Слова». Тому винятково важливо дізнатися, який же зміст крився у виділеному виразі.

Мусін-Пушкін розумів його так: «Сказал сие Боян и о походах воспетых имъ в прежнее времена князей Святослава, Ярославла и Ольга сим кончил...»

Усю історію тлумачення цього місця навести не вдасться. Ось деякі відомі поправки: «Рекѣ Боянѣ исходѣ на Святославля (Бут-

ков, Дубенський, Міллер) — «Сказал Боян про Святославля...»

Перекладачі не врахували граматичної форми імені Святослава: суфікс «ля» в цьому випадку вказує на належність предмета або суб'єкта, позначеного словом «ходына», Святославу. Крім того, підтверджує жіночий рід цього предмета (або суб'єкта) й однина. Ось приклади з давньоруської мови: «град Святославль», але «деревня Святославля», «грады Святослави».

Про інші тлумачення акад. О.С. Орлов каже: «Читання «ходына» пояснили як «година» або як ім'я піснетворця «Рек Боян и Ходына...», але співця Ходини ніде у «Слові» не згадано, складно пояснити несподіваність його появи. Ходину винайшов І.Є. Забелін і підтримав його В.М. Перетц⁸⁵».

О.І. Лященко 1928 року запропонував читати: «Рекъ Боянъ на ходы на Святъславля — песнотворецъ⁸⁶...»

Це штучне утворення підтримує нині В.І. Стеллецький. Останній перекладає його так: «Молвил Боян о походах Святославовых⁸⁷».

Мусін-Пушкін домагався такого ж значення без заміни «ина», яка, до речі, нічого не додає фразі, крім зайвої граматичної незграбності.

І вийшло: «Молвил Боян о походах Святославовых, песнотворца старого времени Ярославова, коганя Олега жены...»

Жодне з тлумачень, жодна з кон'єктур не надає смислу цьому уривкові. До чого тут походи Святославові, і хто цей Святослав? О.І. Лященко вважав, що мається на увазі Святослав ІІ. В.І. Стеллецький рішуче заперечує проти другого і невпевнено пропонує першого (Святослава І Ігоровича, батька Володимира І). Єдиний аргумент на користь цієї кандидатури — «провів більшу частину часу свого князювання в походах⁸⁸».

Святославів, які ходили у походи, в історії Руси Х—ХІ—ХІІ сторіч можна знайти не один десяток.

До чого тоді «хоти» Олега, і чому він названий коганем? Про якого піснетворця давнього часу говорить Боян? Ці питання не

⁸⁵ Орлов А.С. Слово о полку Игореве. М.-Л., 1946, ст. 134.

⁸⁶ Пояснення одного місця в «Слові о полку Игореве». Ювіл. збірн. На пошану акад. М.С. Грушевського, ч.ІІ, Київ, 1928, ст. 187-189.

⁸⁷ Слово о полку Игореве. Под. редакцией В.И. Стеллецкого. М., 1967, ст. 210.

⁸⁸ Там само, ст. 211.

зняті дослідниками. Мені здається, в авторський текст втрутила ся пояснювальна фраза Переписувача, саме вона і спричинила плутанину. Він, безперечно, попрацював над цим уривком, в якому були, очевидно, терміни, недоступні його розумінню. Він їх «освоїв», підігнав до свого словника.

Поміркуйте самі, чи повинен був П-16 втрутитися, щоб у читача не залишалося сумнівів щодо особи Бояна.

Мълвить Гзакъ Кончакови...

Рече Кончакъ ко Гзе...

И рече гзакъ Кончакови...

Рекъ Боянь...

Структура всього шматка підводить до переконання, що такий собі Боян бере участь у діалозі половецьких ханів. Боян замішаний у контексті, який змальовує його негативними фарбами і зближує з половцями. Боян чомусь «ходив» на когось із Святославовичів і дружину Олега.

Зустрівшись знову після великої перерви з персонажем на ім'я Боян, який до того ж перебував у кепському товаристві з Кончаком і Гзаком, П-16 визнав за необхідне виокремити його з їхнього середовища і пояснити читачеві, що Боян зовсім не співучасник ханів, а той самий співець XI ст., про якого мовиться у початковій частині поеми. І він підписує під іменем «Боян» пояснюючу фразу — піснетворець давнього часу» і уточнює, якого саме часу — «Ярославля».

У списку XVI ст. уривок, що розглядається, міг виглядати приблизно так⁸⁹:

Рекъ Боянь и ходына Святъславля

пестворецъ старого времени, Ярославля.

Ольгова коганя хоти...

Міжрядкова приписка показала, що П-16 намагався тлумачити смысл переписаної ним фрази і бодай чимось допомогти

⁸⁹ Для зручності читання, розкладемо, розставимо розділові знаки, виділимо імена.

майбутньому читачеві. Ймовірно, вставка була виконана дрібнішими буквами, щоб можна було відрізнити її від авторського тексту. Мусін-Пушкін не зрозумів значення «дрібного» запису і під час переписування включив його в основний текст, тим самим остаточно затемнивши і так темне місце.

Розібравшись у цій механіці, ми можемо спробувати дізнатися те, чого не зрозуміли ні псковський чернець, ні вчений граф, тобто значення авторських слів — «и ходына Святослава, Ольгова коганя хоти...»

Про що говорять Гзак з Кончаком, читачеві XII ст. відомо. Метафоричний діалог «приховує» популярний факт з історії Ольговичів. Володимир Ігорович у полоні, після втечі батька одружується з донькою Кончака. Іпатіївський літопис під 1187 роком повідомляє:

«Приде Володимеръ изъ половцевъ съ Кончаковой и створи сватбу Игорьъ сынови своему и венчаша и съ детятемъ».

...Отже, Кончак пропонує облутати Володимира «красной девицей» і тим самим зв'язати Ігоря кривими вузами, позбавивши його права на помсту і подальші «покушения».

Гзак — прихильник інших заходів, він категоричний: убити Володимира («соколича»), покаравши Ігоря за втечу.

Гзак переконує Кончака, що вірить у договори. Не той час, не ті звичаї. Шлюбні союзи уже втрачають колишній політичний смисл. Облузавши соколича красунею, і її втратимо, і соколич не стане своїм, і будуть соколи «наших птахів» бити в нашому полі.

Тема «одруження» продовжується, якщо «ходына» зв'язати з тюркським словом «ходын» — 1) баба, 2) пані, 3) дружина⁹⁰.

Боян говорить про «бабу» Святослава та про дружину Олега-кагана. (У «Слові» вже вживалася лексема «хоти» в значенні «жінка», «дружина». Так називає автор дружину буй-тура Всеволода.) Форма «ходына» — ще один із гапаксів «Слова». У відомих пам'ятках давньоруської літератури вживається ординська форма «катунъ», наприклад у «Задонщині» в мові татар: «уже намъ, брате, в земли своей не бывати, а детей своихъ

⁹⁰ Фонетичні варіанти в тюркських говірках: хотин, хатин, катун, катин тощо.

не видети, а катунъ своих не трепати» (Список И-2).

Чим же були «цікаві» дружини Святослава і Олега, якщо про них йшлося у «Слові» у зв'язку з одруженням Володимира Ігоровича? І хто вони — Святослав і Олег?

Я припускаю, що Автор мав на увазі батька Ігоря — Святослава і діда (Олега). Обое вони були одружені з половчанками: Святослав на доньці хана Аспи, а Олег — на доньці Тутра-кана.

Князь Олег Чернігівський і Тьмутороканський мав великий вплив у степу. Жоден з відомих нам Олегів XI—XII сторіч не міг величатися тюркським титулом «каган», тобто старший хан⁹¹.

Якщо наше припущення правильне, то смисл обірваної фрази буде таким: «Сказал Боян: и баба Святослава и Олега-кагана жена»... були половчанками. Але ж прийшов війною у степ син і внук їхній Ігор. Хіба надасть він тепер освячене традицією значення шлюбу сина, якщо зневажив він колишніми вузами кривності?

У досить несподіваній ролі виступає піснетворець давнього часу. Переписувач не здивувався з того, що Боян, який уже відспівав своє в XI ст., висловлюється з приводу подій кінця XII ст. А чи був Боян у цьому місці протографа?

Аналізуючи лексику «Слова», я неодноразово стикався з тим, що П-16 під час переписування плував авторське написання «къ» з «я», але тільки у тих випадках, коли «къ» зустрічалось в лексемах, значення яких йому вже було незрозуміле. Так, на мій погляд, з'явилися темні слова «повелея» (з «повелекъ»), «жирня» (з «жирикъ»), «троян» (з абрєвіатури «трокънь»).

Так само могло з'явитися в останньому випадку «боянь» з «бокънь⁹²».

Пропоную читати: «Рекъ бо кънь: «и ходына Святъславля, Ольгова коганя хоти...»

Це авторське розшифрування метафоричної мови Гзака.

Бо — частка, яка вживається при таких оголеннях метафор.

Кънь — очевидно, написання титулу кон (кан). У російській мові утвердилася вимова «хан».

⁹¹ У XI—XII сторіччях кілька великих князів Руси «офіційно» носили цей титул.

⁹² Боян згадується у «Слові» кілька разів. Цілком можливо, що для передачі звуку «я» автор вживає букву «__». Переписувач же тільки букву «__».

Не Бояну, а хану Гзаку, скоріш за все, і належали слова — і «баба Святослава и Олега кагана жена...»

Не Боян, а хан Гзак переконував Кончака, що батько і дід Ігоря перебували у кривих стосунках зі Степом, і новий шлюб Ольговича нічого хорошого половцям не обіцяє. Уже не метафорою, а прямим текстом викладається суть подій, що відбуваються, дуже важливих для історії стосунків Руси і Поля.

...Читаючи «Слово», я неодноразово переконувався — Автор знав одну з тюркських мов і розбирався у говірках. Він не стенографує мови персонажів, але досить точно стилізує їх: бусоврамне у нього говорять на західнокипчацькому дзвінкому діалекті, Гзак «окає», як середньоазійський тюрк: «ходин» замість «хадин», «когань» замість «каган».

Половецька конфедерація племен не була багатомовною, як, наприклад, казахська після XVI—XVII сторіч. Мови половців ще не втратили племінної специфіки, і тому ми можемо очікувати в тюркських елементах «Слова» діалектичного розмаїття.

«Ординська» мова XV—XVI сторіч була вже одноманітнішою. І навіть якщо П-16 знав її на побутовому рівні, то не всі авторські тюркізми були доступні його розумінню. Залишилися незрозумілими і «дебрь кисань» з діалекту бусоврамнів, і «ходина» з мови Гзака.

Автор, будуючи мову Гзака, в першому випадку називає дружину князя тюркським словом, далі — руським синонімом «хоти» з міркувань стилістичних. Він часто вдається до синонімів, аби уникнути лексичної одноманітності.

Він пародіює вимову Гзака не випадково: киянам важливо знати позицію племені, що «окає», у конфлікті 1185 року.

У загублених сторінках Гзак, очевидно, висловлював свою позицію: пропонував Кончакові іншу, агресивнішу систему відносин з Руссю. Події, що відбулися після розгрому Ігоря, характеризують Гзака різко негативно з погляду воїнської моралі. Кончак пропонує: «Пойдемъ на киевскую сторону, где суть избита братья наша и великий князь наш Бонякъ» (Іпатіївський літопис). Кончак хоче мстити Святославу за літо 1184 року і за те, що послав на нього Ігоря. Цей жест ще якось узгоджується зі середньовічним кодексом лицарської честі. Як і те, що він по-

ручився на полі битви за пораненого Ігоря, не дав його добити.

«А Кза молвляшетъ: пойдемъ на Семь, где ся остале жены и дети, готовъ намъ полонъ собранъ, емлемъ же города без опаса».

Слова неблагородної «галиці», яка збирається полетіти на «уедие». Гзак, по суті, пропонував вчинити так само, як Ігор 1184 року.

«И тако разделишася надвое. Кончакъ пойдя к Переяславлю и оступи городъ и бишася ту всю день...

А друзии половце идоша по оной стороне къ Путивлю, Кза у силахъ тяжкихъ, — и повоевавши волости ихъ и села ихъ по жогша же острогъ у Путивля...» (Іпатіївський літопис).

Текст уривався, очевидно, на слові «хоти»... Переписувача підвело відкрите ним речення «Рекъ Боянъ...»

Дієслово «Рекъ» передбачає затим пряму мову. В авторському тексті П-16 слідів мови Бояна не знайшов. Він припустив, що вона залишилась на втрачених сторінках. Що ж мовив піснетворець? Вірогідно, якусь узагальнюючу мудрість у фомі приказки. Вона, мабуть, підводила ризику під історією полону князя і втечі його з полону і передбачала фінальну частину — зустріч Ігоря на Русі. І П-16 підбирає відповідну приказку, що якнайкраще описує становище народу без князя і князя без народу.

...Тяжко ти головы кроме плечю,
зло ти телу кроме головы.

І додає від себе конкретний висновок:

Русской земле безъ Игоря!

Автор, якщо вірити змісту всього «Слова», не міг змусити Бояна дійти такого вражаючого підсумку.

На цій, на жаль, незграбній «мудрості» штучно введеного Бояна багато дослідників будували своє ставлення до Ігоря. І доходили у своїх узагальненнях до таких, наприклад, гіпербол: «Князь Ігор вирізнявся серед інших князів, тим паче що він не ставив перед собою егоїстичних завдань щодо збільшення свого уділу, а думав про всю Руську землю⁹³!».

⁹³ Позднеев А.В. «Слово о полку Игореве» и летописи. В кн.: «Пробле-

І це сказано істориком, який професійно займався темою Ігоря. Жодного факту, який свідчив би на користь відповідально-го твердження (крім «мудрості Бояна»), у джерелах, що викликають довіру, знайти неможливо. Не можна ж серйозно сприймати слова Татищева про «тихість» Ігоря.

Академік Б.О. Рибаків, який вивчав рукописні матеріали, де згадується цей князь, повинен був зробити невтішний висновок із своїх спостережень: «Ігор не був борцем за Руську землю і діяв переважно у своїх інтересах⁹⁴».

Такого висновку можна було дійти уже у XVIII ст., коли історики вперше зацікавилися цим новгород-сіверським князьком. Тоді б легше було зрозуміти і авторське ставлення до Ігоря, і зміст «Слова», і відділити дописки П-16 від авторського тексту.

Аміль!

Отже, ми припустили, що пергаментний список «Слова» дійшов до Переписувача XVI ст. без останніх сторінок. І йому довелося дописувати закінчення.

Він не володіє всією сумою історичних знань і видатним літературним хистом, які необхідні для закінчення такого непростого твору. Та йому це і не потрібно. Завдання його просте — зробити переписану ним повість зрозумілою читачеві XVI ст.

В останній вцілілій частині «Слова» описується втеча Ігоря, і цей епізод, на думку мимовільного співавтора, закінчився на загублених сторінках картиною повернення князя на батьківщину, всенародної радості з приводу його порятунку.

Воїнські повісті, яких у ті дні писалося немало, зазвичай закінчуються заздоровницею на честь героїв. І порушувати таку популярну традицію Переписувач не став.

Таким чином, на мою думку, склалася фабула Дописки. Стилїстично весь фінал — абсолюто цїльний, самостійний шма-

мы истории литературы», труды Московского государственного заочного педагогического института, выпуск I, М., 1961, ст. 31.

⁹⁴ Рыбаков Б.А. «Слово о полку Игореве» и его современники. М., 1971, ст. 228.

ток, що дуже різниться від решти тексту. Здається, що всі слова фіналу зображені великими літерами. Чи це передчуття завершення важкої праці сповнює радістю останні рядки? Чи це можливість самостійної творчості дає емоційний розгін перу копіїста? Але очевидно одне — неймовірно гучна нота руйнує тонку, пластичну конструкцію поеми. Недоречно, як фанфара у фіналі «Коцерту для струнного оркестру». Як туш і чемпіонські призи марафонцю, що прийшов останнім.

Не міг сам Автор дійти такого висновку на користь Ігоря. Адже він знає його справжню ціну.

Переписувач же переконаний, що літературні твори давнини присвячувалися найвидатнішим діячам Руси. Хід його думок цілком прочитується — у київського письменника була вагома причина звернутися до життя Ігоря. І, очевидно, крилася вона у загублених сторінках. Можливо, там Ігор став великим київським князем і уславив своє ім'я перемогами над поганями. А ось попередній текст — лише вступ до справжньої повісті про голову руської землі. Після втечі Ігор, вірогідно, зібрав нове військо і завдав поганям нищівного удару. І це логічно, бо хіба ж варто було братися за перо, щоб відзначити невдачу якогось князя! — вважає П-16.

Так, по-моєму, Ігор став головою руської землі.

Увесь подальший текст розвиває тему голови.

Солнце светится на небесе —

Игорь князь въ Руской земли.

Девици поют на Дунаи,

вьются голоси черезъ море до Києва.

Игорь идетъ по Боричеву къ Святой Богородици Пирогощей.

Дослідники давно намагаються зрозуміти, чому Ігор, всупереч літописним відомостям, їде з полону в Київ, а не в Новгород-Сіверський. Але якщо врахувати, що з тексту «Слова» не випливає його новгород-сіверська «прописка» і Святослав Київський називає Ігоря і Всеволода «о моя сыновчя», терміном, що до XVI ст. вийшов з ужитку (синовець — небіж, двоюрідний брат), і по батькові Ігоря — Святославович, то неважко з'ясувати, в яких стосунках перебуває «юний» Ігор з великим князем і де його дім отчий. У Києві. І після втечі

куди вирушить блудний син? У Київ, «к отню злату столу». А інших джерел щодо Ігоря, як я припускаю, Переписувач просто не знав, орієнтувався винятково на ті дані, які зумів почерпнути із «Слова». Перевіряти свою версію аналізом літописної літератури він не визнав за потрібне: ставлення до «Слова» у нього було не таке, як у нас. Він виконував роботу не дослідницьку. Для нього — аби було доладно. Але, вказавши шлях прямування Ігоря до Києва, він припустився дуже цікавої неточності. Боричевим узвозом проходить дорога, що веде не з Поля, а з глибин Руси.

Пішому Ігорю треба було обійти Київ, зробивши величезне коло, щоб вступити на Боричів узвіз.

«Страны ради, гради весели»

Формально рядок досконалий. Гуркітлива алітерація з відкритим голосним (ра-ра-ра), маршовий ритм створюють музичний підтекст, який відповідає святковому смислові лексичної композиції. Чудова стилізація.

...Вияв радості, як уже мовилося, — традиційна деталь сюжету літописної повісті, якщо йдеться про перемогу чи порятунок. В Іпатіївському літописі: «Се же избавление створи господь въ пятокъ въ вечерь. И иде пеш 11 день до города Донця, и оттоле иде во свой Новъгородъ и **обрадовашася ему**. Изъ Новъгорода иде ко брату Ярославу къ Чернигову, помощи прося на Посемье. Ярославъ же **обрадовался ему** и помощь ему да(ти) обеща... Игорь же оттоле еха ко Киеву къ великому князю Святославу и **радъ бысть ему** Святослав, такъ же и Рюрикъ, свать его».

Цими словами закінчується літописна повість.

Зазначимо, що про жодне моління не згадано: Ігор заклопотаний нагальними справами.

Фактичний бік літописної інформації сумнівів не викликає. Маршрут його логічний і виправданий: Поле — Донець — Новгород — Сіверськ — Чернігів — Київ.

Єдине, що може закинути літописцеві строгий історик, — християнська жалісливість. Хроніст-чернець за подіями не бачить того ідейного смислу, який очевидний Авторіві. Він по-

християнському засуджує Ігоря за розбій у Переяславському князівстві більше, ніж за необачний похід його у Степ. Недаром у гіркому монолозі біля Каяли Ігор згадує своє побиття «християн». І ось тепер бог покарав його. Половці, на думку літописця, бич божий, що карає Ігоря за гріхи його колишні.

Але в муках грішник очистив душу і зціленим повертається на батьківщину.

І раді йому мешканці Новгород-Сіверського за те, що повернувся сам, покинувши на чужині тисячі їхніх синів, братів і батьків. І радий двоюрідний брат Ярослав Чернігівський (загинув воєвода Ольстин Олексич та весь його полк).

І радий Святослав Всеволодович і сват його Рюрик (їм довелося з вини Ігоря ще раз зустрітися з Кончаком біля Переяслава і рахувати полонених і страчених половцями людей руських, не кажучи вже про те, що Ігор зірвав їхні далекосяжні наміри).

Коли Святослав дізнався від купців про розгром і полон Ігоря, він нібито сказав: «Да како золь ми бьшеть на Игоря, тако ныне жалую болми по Игоре, брате моемъ».

Святослав, зустрівши знеславленого, безталанного князя, міг виявити жалісливу радість сильного. На інше невдаха Ігор не заслуговує. Останню спробу вибитися у «великі» він використав, і другої можливості йому більше не випаде. І при всій доброті, виявленій до Ігоря, літописець не може змусити радіти всю Русь з приводу повернення Ігоря («голова Руси» б'ється біля чужих порогів, благаючи про крихти допомоги).

Почуття, описані в літописі, не загальнонародні, а **окремішні, родинні**. «Страны ради, гради весели» — могла стверджувати людина, не знайома зі всією цією історією.

Лаврентіївський літопис уже геть «безрадісний». Його повідомлення закінчується сухо і по-діловому: «И по малыхъ днехъ ускочи Игорьъ князь у половець. Не оставить господь праведного въ руку грешничу, очи бо господни на боящаяся его, а уши въ молитву ихъ. Гонища бо немъ и не обертоша».

Постскриптум:

Радість, узагальнена, загальнохристиянська, була вже знайома книжникові XVI ст. Цього піднесеного почуття зазнала Русь, скинувши трьохсотрічне ярмо. І вираження в літературі такої

радості стає настільки звичним, що, описуючи поему, в якій йдеться про поразку, книжник закінчує її бравурними фразами, що більше пасують до переможних зведень.

«Слово» починалося славою князям XI ст., старому Ярославу, хороброму Мстиславу та іншим. Тим, хто об'єднував, згуртовував Русь. Їм автор протиставляє деяких старих і нинішніх князів, які сіють розбрат на рідній землі.

І цим князям не пісня його, а огуда. Призвідником чварів Автор вважає Володимира Мономаха. Він проводить лінію «від старого Володимира до нинішнього Ігоря».

Дослідники побачили у такому сусідстві опозицію. Переписувач же і зовсім вирішив, що Автор хоче оспівати нинішніх князів, як Боян — колишніх. Він використав зачин як привід для кільцевої композиції, і з'являються у фінальній частині узагальнюючі формули:

Певше песнь старымъ княземъ, а по томъ молодымъ пети —

Слава Игорю Святъславлича, буй-гур Всеволоде

(Владиміру Игоревичу!)

Здрави князя и дружина: побарая за христьяны на поганья пльки!

Боян співав славу старому Ярославу, хороброму Мстиславу, красному Роману Мстиславовичу зрозуміло чому. Але чому тепер повинна підноситися слава цим «молодим»? Недоречність такої заздоровниці очевидна.

...Уперше в тексті з'являються «християни», причому в написанні пізньому, не раніше XV—XVI сторіч. У добу «Слова» побутувала інша форма — «крестьяне» («кристиане»). І тільки коли стара вимова наповнилася іншим змістом — землероб, утверджується єдина — християни.

І насамкінець, останній акорд фіналу.

Відблиск дивного світла, що на мить вирвав із пітьми справжнє обличчя письменника-Переписувача.

Рядок виказує його щире ставлення до ідеї князівської слави, яка здобувалася дорогою ціною. Він міг лише здогадуватися про майбутні перемоги Ігоря, але він уже твердо знав, що один захід закінчився трагічно.

У князівських чварах гинули люди і в часи Переписувача. Він давно розмножує рукописи, в яких князі здобувають собі честь і хвалу, жертвуючи багатьма тисячами християнських життів. І хай би як він пнувся навшпиньки, вигукуючи славу невідомим князям — Ігорю і Всеволоду, забути щойно переписані ним рядки, які змальовують криваву долю дружини, він не міг.

...Чърна земля погъ копыты костьми была посеяна, а кровію поляна...

...ту кровавого вина недоста, ту пиръ закончаша храбріи Русичи — сваты попоиша, а сами легоша за землю Рускую...

...а Игорева храбраго плъку не кресити...

«Слово» переписувалося для продажу якійсь вельможній особі. Можливо, князеві. І Переписувач був обмежений у вираженні своїх почуттів. Він приховує під купою барвистих пелюсток блискучу, гостру колючку.

Термін «амінь», яким закінчується кожна молитва, кожний церковний текст і багато творів героїчного жанру, набуває в народній мові предметного значення — **кінець**⁹⁵.

Народна семантика тонко обіграна Переписувачем.

Мусін-Пушкін розчленував останню фразу «Слова про Ігорів похід» так:

«Княземъ слава а дружине! Аминь».

І переклав: «Князьям слава и дружине! Конец». Ця розбивка і переклад були прийняті всіма наступними перекладачами.

У передмові до свого видання Мусін-Пушкін писав: «Остались еще некоторые места невразумительными, то и просит (Переводчик) всех благонамеренных читателей сообщить ему свои примечания для объяснения сего древнего отрывка Российской словесности».

Досі «благонамеренные читатели» визнають, що протиставний сполучник «а» вжитий тут автором у значенні сполучника сурядності «и».

⁹⁵ Значення давньоєврейського слова «амінь» — істинно, правильно, віруйте!

У «Слові» чітко розрізняються ці два сполучники.

...А Игорьъ Князь поскочи горностаемъ къ тростию и белымъ големъ на воду. Вьврѣжесе на брѣзь комонь и скочи съ него босымъ влькомъ и потече къ луцу Донца и полете соколомъ погь мьглами, избивая гуси и лебеди завтроку и обегу и ужине... і т. д.

Немає жодного випадку вживання «а» в значенні сполучника «и», та й навіщо, якщо обидва сполучники повноправно беруть участь у граматиці «Слова».

...не мало ти величия, а Кончаку нелюбия, а Руской земли веселиа...

...Всеславъ князь людемъ судяше, княземъ грады рядяще, а самъ въ ночь влькомъ рыскаше...

Але ми домовилися, що закінчення написано іншою людиною, в інший час. Можливо, у мові Переписувача «а» вживалося замість «и»?

Ось приклади з фіналу:

...Певше песнь старымъ Княземъ, а по томъ молодымъ пети...

...Зграви князи и дружина...

Як бачимо, і тут обидва сполучники виступають у традиційних для руської мови значеннях. Немає жодних граматичних та історичних підстав підрозривати, що письменник раптом вживає сполучник «а» як сполучник сурядності, що суперечить граматиці всього тексту.

У «Слові» сполучник «и» вживається у 88 випадках, «а» — в 55.

М.М. Дилевський цілком серйозно зазначає цей дивний факт: «В одному випадку сполучник «а» трапляється в єднальному значенні: «Княземъ слава а дружине⁹⁶».

Одне лише те, що він визнає можливість такого неймовірного, непоясненого порушення, робить несерйозною назву його статті. Він навіть не намагається знайти бодай якесь пояснення підозріло самотньому «а» або оголосити розшук прецедентів в історії давноруської писемності. Просто констатує наявність — і все. Чому ж не визнають знамените «а» протиставним сполучником? Тому що фраза виходить шокуюча:

⁹⁶ Дылевский Н.М. Лексические и грамматические свидетельства подлинности «Слова о полку Игореве». В кн.: «Слово о полку Игореве» — памятник XI века. М.-Л., 1961, ст. 241.

«Князьям слава, а дружине — аминь!»

Не вкладається це у свідомості мудрих вчених. Дозволити собі таке! Закінчити зухвальством великий твір, гордість слов'янської літератури. Неможливо. Нехай ліпше це триклятуще «а» перетвориться на «и».

...Феміді зав'язували очі, аби її погляд не відволікався на споглядання численних істин. Бо Істина — одна, в серці твоєму. І тільки вона підкаже тобі потрібне рішення. Цю Істину нині називають переконанням. Або точнішим терміном — упередженням.

Великий твір повинен бути у всьому строгим і послідовним. Жодних тобі відхилень: не до жартів. І знищують таким прочитанням один з найгеніальніших рядків світової поезії.

Блиснувши випадково з-під пера пересічного ченця, що й не мріяв про літературну славу, він заслужено став сумним діамантом у жорсткому вінці золотого слова слов'янської писемності.

Віками, тисячоліттями скакають хоробрі воїни «аки серые волки в поле, ищущи себе чти а князю славы».

Слава Игорю Святъславлича!

Буйтур Всеволоде!

(Владиміру Игоревичу!)

Здрави князи и дружина,

побарая за христьяны на поганья плъки!

Княземъ — слава, а дружине —

аминь...

Автор «Задонщини» мав перед собою повний примірник «Слова». І ми можемо припустити, що відблиск справжнього фіналу відбився у завершальних словах «Задонщини». «Слово о великом князе Дмитрии Ивановиче» присвячено славній перемозі об'єднаних сил східних слов'ян та їхніх союзників литовців над ханом Мамаєм. Ця перемога вдихнула впевненість у Русь: вперше відчула вона, що подолати силу татарську можна.

Здавалось би, тут місце заздоровниці й славі великому Дмитрію Донському та його сподвижникам, справді «побаравшим за христиан» поганські полки.

Дмитрій Донський, великий князь, заслужив право називати-ся головою руської землі, сонцем на небесах її, право бути

оспіваним країнами і народами. І вже таким литим рядком — «страны рады, грады весели», якби він містився у «Слові», автор «Задонщини», слід гадати, неодмінно скористався б.

У всьому слухняно наслідуючи поетику великого взірця, Софоній, очевидно, надав би належного значення у своїй праці й апофеозному фіналу, який більше пасує «Задонщині», ніж «Слову». Але цього не сталося, найімовірніше з тієї причини, що в тому примірнику «Слова» заключні рядки мали інший, незрівнянно сумніший зміст. **Закінчувалося «Слово» не заздоровницею, а монологом Ігоря**, в якому він підбиває сумний підсумок своєї діяльності. І його єдиним слухачем був Овлур. Маршрут утечі пролягав повз поля нещасливої битви, і гіркі спогади змусили князя схвильовано вимовити ті слова, заради яких і писалося, мабуть, «Слово про Ігорів похід».

Кращі рядки поеми. І їхній емоційний вплив настільки сильний, що автор «Задонщини», перекладаючи на свій матеріал, створює найхудожнішу, найбільш хвилюючу частину «Задонщини», в якій живе світло істинної, драматичної правди.

Дивовижно — повість про велику перемогу руського народу закінчується не заздоровницею, не славою, а сумом.

Монолог Дмитрія Донського після битви:

«И князь великий Дмитрий Иванович говорит:

«Братья и бояре, князья молодые! Вам, братья, место суда между Доном и Днепром на поле Куликовом, на речке Непрядве, положили вы головы за русскую землю и за веру христианскую. Простите меня, братья, и благословите в этом веке и в будущем

Пойдем брат, князь Владимир Андреевич в свою залесскую землю и сядем, брат, на своем княжении. Чести мы, брат, добыли и славного имени. Богу нашему слава». (Переклад).

Скільки гідності й скромності у словах визволителя Батьківщини! М'яко, ненав'язливо відтінено думку про безкорисливість його служіння: не за великий престол, не за право бути самодержцем — ця битва.

Я припускаю, що в покутному монолозі Ігоря говорилося все те, що раніше приховувалося у натяках Бояна. І, мабуть, були там слова: «Простите мя, братья...»

ЗУМИСНІ СВДЧЕННЯ

Догатки, історичні говідки

Тут Геродот із Фурій висловлює те, що йому вдалося дізнатися, аби справи людські не були скинуті часом у забуття і щоб великі гивні діяння, вчинені як елінами, так і варварами, не втратили своєї слави.

Геродот

Шлюб

У 626 році Візантія укладає з хозарами союз проти арабів. У це і наступні сторіччя (аж до XII) політичне життя Візантії не мислиться без участі кочових тюрків.

У VII—VIII сторіччях з'язки з хозарами розширюються і зміцнюються. Візантія потрапляє в певну залежність від сильної Хозарської держави, яка служить Візантії міцним щитом від арабської експансії.

Візантійські імператори беруть шлюби з хозарськими принцесами.

Юстиніан II одружується на дочці кагана, яка, охрестившись, отримала ім'я Теодора.

Тиберій II теж одружується на дочці кагана і повертається із Хозарії в Константинополь 708 року з хозарським військом. Дружиною Константина V (741—775) теж була дочка кагана, в християнстві Ірина. Її син, імператор Лев IV, відомий в історії під іменем Хозар.

У IX ст. візантійські імператори створюють при дворі хозарську гвардію. Багато із хозарських воїнів вивищилися й отримували високі чини в імператорській армії і в адміністрації. Так, Варданіос Туркос із Криму став стратегом Анатолії. Дружини імператорів, очевидно, сприяли підвищенню своїх одноплемінників, котрі перебували на візантійській службі.

...Династійні шлюби тюрків мають давню традицію. Уйсунський гуньо, васал Піднебесної, був одружений на дочці імпера-

тора (III ст.). Не кожен тюркський володар удостоювався такої честі. У 630 році Сибі-хан, претендуючи на велику владу, просить китайського імператора видати за нього дочку. Суперечачи йому, останній відповів: «Дім тюкуський (тюркський — О.С.) тепер у стані розбрату, і хто буде царем — ще не вирішено. Навіщо турбуватися про шлюб? Нехай кожен керує своїм аймаком і не нападає один на одного» (О. Бічурін). Судячи з відповіді, імператор не був зацікавлений у підвищенні Сибі-хана і в об'єднанні неспокійних сусідів під однією рукою. Шлюб із дочкою імператора давав би Сибі-хану гарантію підтримки.

У Середній Азії в ту ж добу тюркські хани уособлюють сильну сторону. І тому сгодійські правителі одружуються на тюркських принцесах.

У 618 році каган Гун-шеху підпорядковує середньоазіатських вождів. Підкоривши їх, він видає за найсильнішого самаркандського правителя свою дочку. Дещо раніше у такий же спосіб каган Датон (правив із 575 по 603 рік) «приручає» правителя Согда на ймення Тайжені.

У цій формулі дипломатичного шлюбу (дочка сильного видається заміж за васала) виявилися пережитки ідеології матриархату: жінка вважалася главою сім'ї, а діти від неї належали по крові її роду. Тюркське прислів'я «сини — материні діти» виражає ту ж саму думку. Сини її успадкували престол у підкореному народі. Династійні шлюби ставили перед собою далекосяжні цілі. Спадкоємець престолу — син і вихованець матері.

У тюркській спільноті жінка користувалася широкими правами. Вона брала активну участь у керівництві племенем і державою.

...Іслам, який прийшов у Середню Азію з арабами, порушив формулу династійного шлюбу. Іслам опускає жінку до рівня рабині. Жінка — це одна із наложниць у гаремі. Мусульманські правителі не видають своїх дочок заміж за невірних. Проте самі охоче включають іновірок до своїх гаремів, не придаючи цьому жодного політичного значення. Жінка — це здобич сильного. Данина переможеного.

Ісламізовані тюрки накладають нову ідеологію на стару, традиційну, не закреслюючи її. Хани-мусульмани женяться на дочках слабких ворогів, приймаючи на себе політичні обов'язки.

У XIV ст. Трапезунд (володіння Візантії у Малій Азії) переживає час останньої кризи. Це агонія решток великої держави. Єдине, чим може пишатися Трапезунд, — своїми красунями, уславленими на всьому Сході. Він відкупається ними від можливих «насильників».

Туркалі-бей — глава туркменської держави Аккойнлу, найнебезпечнішого сусіда Трапезунда, 1351 року одружується на Марії, сестрі молодого імператора Олексія III Комніна. Друга сестра, Федора, була видана 1358 року за Хаджі-Омара, еміра провінції Хальбін. Одна дочка Олексія III вийшла заміж за сина Хаджі-Омара Сулеймен-бея, друга — за еміра Ерзерума Арсіні, третя, Євдокія, за Таджі-Еддіна, еміра Лімнії, четверта — за внука Туралі Кара Юлука... Такою ціною продовжувалися дні Трапезунда.

...Але тюрки, що не прийняли мусульманства, продовжують давню традицію династійного шлюбу за формулою — дочка сильного видається за слабкого.

У 1124 році грузинський цар Давид IV, який втратив царство (Грузію захоплено арабами і сельджуками), просить руки дочки кипчацького хана Артика. Руські літописи називають його — Отрок, Отрак, грузинські — Атраха. Це про нього — літописна легенда, за якою Майков написав свою знамениту баладу «Ємшан». Справжнє ім'я дочки Артика не збереглося, грузинський літопис називає її — Гурандохта. Швидше за все, це перекручення традиційного перського визначення тюркських принцес — Турандохта — «Туранська дівчина», або «Туранова дочка⁹⁷». Дівчина, котра врятувала Грузію і Вірменію у XII ст., була рідною сестрою Кончака. Невідомо, що спонукало Артика видати дочку за «царя без царства». Письменник К. Гамсахурдія в романі «Давид IV Будівничий» вважає, що Артик спокусився на гроші, став найманцем Давида. Але навряд чи у Давида залишалося бодай щось, крім титулу і скорботи за споневаженою землею своєю. Загарбники піддали поголовній мусульманізації населення Кутаїсі й Тбілісі. Непокірних знищували, наповнювали християнською кров'ю басейни і плавали в них.

Мусульманський геноцид поставив під загрозу саме існування християнських культур і народів Кавказу. Ні, не жага до наживи спонукала хана Артика з 45 тисячами кипчацьких воїнів виступити супроти 300-тисячного війська арабо-сельджукської коаліції в один із ранків 1125 року на полі Дідгорі, поблизу Тбілісі.

⁹⁷ «Тураном» іранські і кавказькі джерела називали країну, населену тюрками. Середню Азію, зокрема.

Кочівники і Русь. Торкини, торки

Схема відносин християнської Русі з кочівниками у багатьох випадках повторює візантійську: аглютинативний зв'язок (військові союзи, тюркські дружини в окремих правителів, тюркські колонії в руських містах). Відмінність — Русь була роздріблена на удільні князівства. Візантія — єдина. Тому окремі руські князівства знаходилися щодо Поля немовби у васальній залежності. Про це свідчать і князівські шлюби. Удільні князі одружуються на принцесах Турандот і, скріпивши союз зі степовими володарями, розширяють свої землі в Русі. Ці шлюби означали довгостроковий воїнський союз. Рід, який видав дівчину, зобов'язаний був ставитися до князя як до родича, не нападав на його князівство, а при нагоді захищав. Ті ж самі обов'язки брав на себе і руський «зять». Торкини, тобто родичі по жіночій лінії, користуються у тюрків особливими привілеями і правами. Вони вважалися ближчими, ніж родичі по чоловічій лінії. І ця традиція збереглася до найпізніших часів. За свідченням Гродекова, казахи кочували спільнотами одного роду, допускаючи в свої аули з інших родів лише родичів по жіночій лінії, тобто торкинів або бідняків-наймитів.

Народ, до якого належить дружина, по-тюркському — «торкин». Слово, залучене в руську граматичну еволюцію, перерозклялося — *торки*, так називають літописи кочове плем'я, самоназва якого була — *узи*. Ймовірно, одне з огузьких племен. У джерелах прийняті написи етноніма — «огуз», «оуз», «уз».

Перші торки згадуються в «Повісті врем'яних літ», під 985 роком, коли Володимир Святославович зі своїм дядьком Добринею пішов проти волзьких болгар. «А торки берегомъ приведе на конихъ». Тут не йдеться, що руські князі та їхні торки беруть участь у спільних діях уперше.

Далі за літописом торки допомагають відбивати печенігів, потім половців.

Наприкінці XII ст. літопис згадує «Торцького князя Кунтувди⁹⁸», якого арештував Святослав Всеволодович (двоюрідний брат князя Ігоря) за брехливим доносом. За нього заступилися інші князі як за людину хоробру і віддану Русі. Заступилися і степові родичі, які, щоб відомстити за образу Кунтувди, роблять набіг на

⁹⁸ Кунтувди — буквально «Сонце зійшло». Порівняйте ім'я половецького хана — Куначук — буквально «Ясне сонце».

Київське князівство. Кунтувди переходить на службу до Рюрика, і той дає йому місто Древень, по ріці Рось, — «руській землі для».

Безліч є доказів того, що кочівники міцно осідали на території Київської держави. Про це чітко свідчить і топоніміка: Торчинове городище, село Торське — Харківщина, урочище Торч, Торчин, річка Торчанка (притока Уші), село Торчиця на річці Торчиці, село Торчеський степак, річка Торча, Торчицьке узгір'я (Київщина), місто Торчин на Волині, село Торчиці — в Чорній Русі, місто Торчин, місто Торків (на Поділлі), в Галицькій землі — Торки (Пермишлянський повіт), Торки (Сокальський повіт), Торчиновичі (Самбірський повіт).

Місто Торчеськ на Пороссі в історії військових зіткнень князів удільного періоду відіграє роль центру, до якого тягнулися інші торкські поселення. Торки жили не лише в тих містах, які зберігають їхнє ім'я у своїх назвах. Вони, ймовірно, становили значний елемент у змішаному населенні багатьох південноруських міст і поселень.

Шлюбні свідчення у мові

Характерно, що літопис уже не згадує випадків одруження князів XI—XII сторіч на дочках торків. Вони вже «свої». Тут, можливо, був би зворотний зв'язок — руські княжни виходять за васалів. Але, на жаль, хроніки не приділяють уваги шлюбом вождів підлеглих тюрків.

Зате поява в руських дворах XII ст. половецьких «красних дів» часто зазначається. Союзу з ватажками кипчацьких племен, які захопили простори південноруських степів після розгрому печенігів, князі добивалися.

Саме історія XII ст. найбільш насичена повідомленнями про династійні шлюби з Подем.

Без перебільшення можна сказати, що майже всі впливові князівські роди в Київській Русі перебували в кровних стосунках із Степом. Укажемо родовідну лінію Ольговичів, героїв «Слова».

Олег, завдяки одруженню на дочці Тутра-Хана, став князем чернігівським. Син від цього шлюбу, Святослав, продовжує батькову політику і, одружившись на дочці Аєпи повторним шлюбом, добивається титулу «великий князь київський».

У жилах синів його Ігоря і Всеволода тече добрячий струмінь кипчацької крові. На кому вони одружені, літописи не повідомляють, але Ігорів син Володимир у полоні справляє весілля з дочкою Кончака.

В.О. Пархоменко в статті «Сліди половецького епосу в літописах⁹⁹» відзначає: «Навіть уславлений «добрий страждалець за Руську землю» Володимир Мономах одружив двох своїх синів — Юрія 1107 року і Андрія 1117 року на половчанках. Тут уже не доводиться говорити про якийсь расовий чи культурний антагонізм. Очевидно, вищі суспільні класи і Руси і половців мали дещо спільне, і притягувалися один до одного певними спільними інтересами».

Інтереси ці, на мій погляд, очевидні — політичний союз, у якому зацікавлені руські князі. Шлюб з Полем означає мир і підтримку. В літописах під 1107 роком: «Иде Владимир и Давыд и Олег к Аепе и ко другому Аепе и створиши мир, и поя Владимир за Юргя Аепину дщерь, Осеневу внуку, а Олег поя за сына Аепину дщерь, Гиргенеу внуку, месяца генваря 12 день».

У XI—XII сторіччях половці воюють проти окремих князівств, що входили в систему Київської Руси, як союзники, заступаючись за своїх «сватів».

Можливо, історики поставилися б до степовиків прихильніше, якби Русь і її союзники вели в цей період війни із зовнішніми ворогами. Але лихо в тому, що князівства сперечалися в переважній більшості лише один з одним і затягували у міжусобні чвари своїх степових родичів.

Аби правильно зрозуміти добу «Слова», треба врахувати таку обставину — Русь XI—XIII сторіч не вела ні релігійних, ні загальнонародних, ні расових війн, тільки — феодалні.

Князь, як правило, — патріот лише своєї вотчини. Великий, славний, шанований літописами й академіками дбайливець Руси Володимир Мономах перший навів половців на землі руські, щоб завоювати Полоцьке князівство. Лише один Мономах приводив їх 19 разів, а всі Ольговичі (включно з дідом і внуком) — 15¹⁰⁰.

...Біографічні свідчення в літописах вельми скупі: далеко не всі шлюби руських князів «zareєстровані». А з тих, що фіксувались, не всі збережені в процесі численних пізніших переписувань.

Шлюби X ст. зовсім не вказані. Як складалися стосунки слов'ян із кочовими сусідами у часи дохристиянізації, нам, по суті, майже нічого не відомо, крім окремих згадок візантійських істориків (союз з аварами проти Візантії) і факту асиміляції булгар.

Залишається одне джерело історичних свідчень — мова. Найоб'єктивніший, безсторонній документ минулих епох. Він позбав-

⁹⁹ Проблемы источниковедения. М.-Л., 1940, т.111, ст. 391.

¹⁰⁰ Соловьев С.М. История России. М., т.1 ст. 347 і 379.

лений упередженості літописців. Він поза часовими забобонами, не підвладний ідеологічним коливанням. Найдостеменніше джерело. В українській, російській, болгарській, сербохорватській мовах побутує книжне слово «брак» — шлюб, одруження. У давньоруській мові «брак» — союз («Быть же брак велик»). Пропонували (Траутман) виводити від дієслова «братъ, брати». Таким чином, «брак» мало б означати — взяття. О.Г. Преображенський і М. Фасмер (автори найвідоміших етимологічних словників російської мови) погоджуються, однак, із сумнівом. Але така етимологія не пояснює оригінальності морфологічного і семантичного процесу.

Судячи з того, що термін не отримує загальнослов'янського поширення і не став простонародним у зазначених мовах, утворений (або запозичений) він порівняно недавно і скоріш за все в південнослов'янських мовах (на кшталт неповноголосних — *врата*, *злато*, *вран*, *враг* тощо). У східнослов'янських мовах він не встиг перетворитися на одноголосну форму «борок». Така метаморфоза відбулася б, якби слово отримало загальнонародне поширення. (Так у російській мові майже кожному «болгаризму» відповідає давньоруський фонетичний варіант. *Злато* — золото, *врата* — ворота, *вран* — ворон, *славий* — соловей тощо.) До низів слово «брак» не дійшло, хоча з'явилося вже в давньослов'янській мові.

Я пропоную взяти за початкову форму кипчацьку «бірак» — союз (буквально «сполучення, поєднання», від числівника *бір* — один).

Оскільки найчастіше союз скріплювався одруженням князя, слово набуло нового конкретного значення. Те, що термін не став народним, свідчить на користь цієї версії. Тільки князівські шлюби називалися *браком*, оскільки лише вони виражали ідею об'єднання, політичного союзу. (В монгольській мові поняття «союз», «примирення» тотожні і виражаються терміном «эвлэх», яке походить від давньотюркського *еблек* — одруження, від *ебле* — одружуюся, букв. «заводь дім».)

Під час спілкування з булгаро-аварськими племенами в південнослов'янські мови могло ввійти те саме слово, але у формі болгарській — *пірак* — з'єднання (*пірагу* — з'єднати). Воно стало загальнонародним, оскільки виражало не політичне поняття, конкретизувалося в термінах ремесла. Завдяки тісному народному спілкуванню слов'ян з дружніми тюрками запозичене слово зберігає оригінальні фонетичні риси — м'якість голосних. Чого не відбулося у випадку попередньому. Навіть коливання к/г тюркських зразків

відбивається у слов'янських дублях. (У тюркських кінцеве «к» перед будь-яким голосним перетворюється в «г».) У слов'янських ці голосні палаталізуються лише під впливом м'яких голосних к/ч.

Лексема ця стала слов'янам вельми у пригоді. Від неї утворено ціле гніздо слів, об'єднаних поняттям — з'єднати.

Порівняйте: *пряжа, пряжка, упряжь, спряжение, прясть, прягу, прясло, натяг, запряг (але запрячь, натячь)*.

Чергування я/у в цьому випадку я пояснюю можливу заміну: *пірагу — піруга*.

Порівняйте: 1) *сопруга, сопруг* (голосний префікса асимілюється наголошеним кореневим голосним — *супруга, супруг*); 2) *погпруга*; 3) *упруг, пружина*.

У церковнослов'янській мові деформується не лише форма, але й смисл. Книжники, взявши із народного словника термін «распряг», тобто роз'єднав, надають йому політичного забарвлення і виділяють неправильний іменник — *распря* — роз'єднання, розділення не дуже точно визначивши значення префікса *рас* — (раз), вони виокремлюють нове слово «пря» в значенні «ссора» (масштабно ославлена *распря*). Але сам префікс надавав негативного зворотного значення кореню *п्राг, пря*. Калькою «распряг» можна вважати російське новоутворення — «раз'єдинил», де «єдинил» займає місце «пряг».

Слов'яни зустрічалися з багатьма тюркськими племенами, і тому такі часті запозичення, що зберігають діалектні особливості тюркських мов. Числівник «один» представлено в сучасних тюркських мовах такими формами: *мир* (шорське), *пір* (хакасько-тувинське), *пер, перре* (чувашське), *бир* (азербайджанське, кумикське, туркменське, алтайське), *бір* (ногайське, каракалпацьке, киргизьке, узбецьке, казахське, уйгурське, турецьке), *бер* (татарське, башкирське), *биир* (якутське).

У мовах орхоно-єнісейських написів (VIII ст.) — *бір*. Праслов'яському «прягу» найімовірніш передувало — *пірагу*, де і — ослаблений м'який напівголосний звук, який може у слов'янській передачі редукуватися чи просто впливати на якість попереднього приголосного.

У слові *бьраты* — єднати (*собьрати, собирати* -з'єднувати). Порівняйте: розбирати — роз'єднувати) бере участь швидше всього форма «бір». Корінь повноголосний — «бир» з'явився у слов'янській літературі пізніше.

Болгарська форма «пер», яка збереглася тільки в чуваській мові (вона і вплинула на татарську і башкирську, перетворивши

«бір» — на «бер»), відбилася у слов'янських варіантах порядкового числівника «первь», «перший». У займенниках — «перед», «предь», «прежде». У префіксах — пре-; пере-; при-.

(Давно лінгвісти звернули увагу на суплітивність форм кількісного і порядкового числівників «один» і «первий» в індоєвропейських мовах. Ця риса констатована, але не пояснена. Оскільки тлумаченню не піддається і не піддається, якщо й далі не будуть враховуватися дані тюркських мов для з'ясування деяких «темних» сторінок біографії індоєвропейських мов.)

У тюркських мовах є кілька видів числівників: кількісні, порядкові, вибірні. Наприклад, казахське: *бір* — один, *бірінші* — перший, *біреу* — один з багатьох (у російській транскрипції — *брев*).

Слов'яни нині знають лише два види: кількісні й порядкові. Яку з моделей вони могли взяти за основу, щоб отримати «первь» і «перший»? Мені здається, із булгаризмів: «перів» — один з багатьох і «періші» — перший.

У процесі визначання напрямку, в якому відбувалося запозичення, я дотримуюся морфологічного принципу. Якщо аналіз вхідних лексем, узятих з різних мов, свідчить, що етимології (насамперед — граматичній схематизації) піддається одна з них, то її і треба визнати первинною.

Наприклад, слов'янське «перший» не етимологізується засобами індоєвропейських мов. Тюркське «перінші» легко розкладається на корінь *пер* — один і суфікс порядкового числівника *-інші*, що йде від тюркського *-інті*. Випадіння приголосного «н» пояснюється фонетичним законом («падіння носових»), дії якого на ранньому етапі зазнали всі слов'янські мови. Таким чином, я доходжу висновку про первинність тюркської лексики щодо слов'янської.

Зв'язок тюркських числівників з індоєвропейськими — тема обширна і багатозначна. Вона давно повинна була стати об'єктом спеціальних лінгвістичних досліджень, результати яких можуть виявитися несподіваними для істориків.

Моє завдання значно вужче — обґрунтувати можливість проникнення у слов'янські мови тюркських лексем, пов'язаних з ідеєю об'єднання.

У «1001 слові» виокремлені в самостійне семантичне гніздо всі тюркізми, які несуть значення сукупності, зв'язку, множення. До цієї групи включено і слово «брак».

«Браки» тимчасово посилювали удільних князів, і це об'єктивно прискорювало процес об'єднання Русі.

Форма васальних союзів зі Степом, ще продуктивна на початку XII ст., за сторіччя виявила свою історичну непридатність. Русь міцніла і все частіше завдавала ударів Степу. Родинні комунікації до того часу настільки ускладнилися, що шлюби зі Степом втрачали головний сенс. Майже всі роди мали у Степу впливових свояків.

Тутрахан видає своїх доньок за руських князів. Усіх зятів за шлюбним договором він зобов'язаний підтримувати в їхніх удільних прагненнях. Але навіть одруження на сестрах не примирило їх. Вони продовжують ворогувати. Тесть опиняється у скрутному становищі. Беручи сторону одного зятя, він вимушений ставати ворогом іншого. Так і сталося.

Великий Тутрахан, який захистив візантійську імперію від нашествия печенігів, гине у дрібній битві від стріл воїнів свого зятя Святополка.

Ця смерть символічна. Вона ознаменовує собою крах династійного шлюбу зі Степом в умовах Русі початку XII ст. Усе менше князів їде в степ за нареченими.

І поступово забувається перше значення терміна «брак» — «одруження князя на доньці хана з метою встановлення тісних політичних відносин».

Уже будь-яке весілля (правда, поки що тільки у вищому боярському стані) називається *браком*. І залишається зрештою лише спрощення значення — «вступ у подружнє життя». Вимушене одруження сина Ігоря на Кончаківні — мабуть, одна з останніх ланок у ланцюгові династійних союзів з Подем, що бере свій початок з часів дохристиянської Русі. Доба ярма степових наречених закінчилася.

КОЛЬОРУ ПОЛОВИ

(Узагальнюючі імена степовиків до XIII століття)

Берендеї

За прикладом торкинів, ішли на службу до руських князів також інші тюркські роди, навіть не пов'язані князівським шлюбом. Найчастіше це були ображені печенігами, а пізніше половцями дрібні кочові роди, які не витримували конкуренції в Дикому полі й ставали федератами сильних північних сусідів. Цих кочівників, що відхилилися, віддалися Русі, печеніги і половці, очевидно, прозвали «берінді», в асиміляції — *беренді*. І в руській вимові «и» збіглося із закінченням множини. У таких випадках в однині з'являвся рефлекс «й». Порівняйте: «зодчи» — «зодчий», «казначи» — «казначей». Такого походження «й» у закінченнях польських прізвищ. Берендеї відрізнялися від звичайних найманців жорстокістю щодо своїх степових одноплемінників.

У 1155 році берендеї, які були на службі у Юрія Долгорукого, захопили у полон багато половців. Уцілілі тікали в степ за «помочью», підійшли до Києва і просили Юрія, щоб він наказав найманцям повернути полонених. Долгорукий тільки руками розвів, бо берендеї відмовилися: «Ми помираємо за руську землю з твоїм сином і головами своїми накладаємо за твою честь». Вони відстояли своє право федератів на воєнну здобич і право ізгоїв на помсту.

Берендеї, як і більшість торкинів, жили на Русі постійно, «з родом своїм». Вони хочуть за службу не грошей, як того вимагали варяги у новгородців, а міста для проживання (бенефіцію).

У 1159 році ватажки берендеїв Дудар Сатмазович, Каракоз Міюзович і Кораз Кокей вирішили для себе вигіднішим перейти від князя Ізяслава до Мстислава. Вони послали Мстиславу сказати: «Якщо нас хочеш любити, як нас любив батько твій, і

по місту кращому (ліпшому) нам дати, то ми на тому від Ізяслава відступимо».

Мстислав погодився і виділив для них міста.

Не всі міста руські, в яких жили берендеї, зберегли у назвах пам'ять про них. На Житомирщині, наприклад, відоме місто Бердичів (у XVIII ст. — ще Берендичів).

Ковуй

Роди ковуїв прийшли на Русь незвичайним шляхом. За літописною легендою XI ст. хан Редедя (Ер-дада), який правив народом косоґ, запропонував Мстиславу хороброму замість бою поєдинок на умовах: переміг — усе моє переходить до тебе. І військо, і весь народ стає рицарською здобиччю.

Мстиславові бог допоміг, і він «зарізав» Редедю. І повів косоґів до Чернігова. Їхні потомки служили вірою і правдою Ярославу Чернігівському, який відпустив частину своєї тюркської дружини з Ігорем, і вони полягли до єдиного на берегах Каяли. Половці їх у полон не брали. Потомки мстиславських косоґів у XII ст. виступають уже під іменем — ковуї.

...Тюркські самоназви в різні епохи створюються за різними схематичними схемами. Літописи і «Повчання Володимира Мономаха» називають низку імен половецьких вождів, які під час розгляду виявляються назвами родів: Арслан-оба («дім Арслана»), Китан-оба («дім Китана»), Алтун-оба («дім Алтуна»), Аєпа («дім Аїа») тощо¹⁰¹.

В Іпатіївському літописі під 1185 роком перераховуються половецькі роди, які брали участь у битві проти Ігора: «И токсобичи, и етебичи, и тертробичи, и колобичи».

Я відновлюю: токсоба («дев'ять домів»), етіоба («сім домів»), тертоба («чотири доми»), колоба («п'ять домів»).

В етнонімах лексика часом зберігається в досить давньому стані. Так, форма «терт» — чотири — у всіх говірках змінюва-

¹⁰¹ Давньотюркське *еб*, *аб* — дім, юрта. В огузьких і кипчацьких говірках форми розвивалися: *оба* (турецьке, кримське, ногайське, туркменське), *уй* (казахське, татарське, башкирське та ін.).

лася на «торт» (*gort, gurt, турт*). «Кол» — збереглася лише в значенні «рука», а як числівник уже не вживається. Витіснено індоєвропейським *пес* (*бес*) — п'ять.

Етнонім «токсоба» ще у XIX ст. відзначався у Середній Азії як одна з родових назв кипчаків.

...В орхоно-єнісейських пам'ятках (VIII ст.) і в огузькому епосі поширені етноніми «он ок» (дев'ять стріл), «уч ок» (три стріли), «бес ок» (п'ять стріл).

Слово «ок» у більшості тюркських говірок виступає в одному значенні — «стріла».

У мовах Алтаю зберігається «Ок» — дім, рід. Випадково, беручи участь у складі етнонімів, «ок» — стріла стала означати — дім, рід. До цього семантичного ряду я відношу і відзначений літописом термін «косок» (*косоги*) — буквально: «об'єднані роди».

Це вже назва союзу родів. Редедя керував, вірогідно, одним із родів косогів.

Переселившись до Чернігова, цей рід став називати себе — *кобуй* («багато домів») — ослаблена калька «косога¹⁰²». У «Слові» перераховуються «доми» (сім'ї), що входять до складу ковуїв — *могути*, *татрани*, *шельбіри*, *ольбери*, *топчаки*, *ревуги*.

С. Малов бачив тут імена батирів — вождів загону ковуїв. З деякими його етимологіями можна погодитися. Реконструкції «Ер-буга» (*ревуга*), «Алп-ер» (*ольбер*) вірогідні, бо такі імена трапляються в тюркській (зокрема казахській) ономастиці. Як і «Ер-дада» (*Редедя*), «Челебир» (*шельбир*).

Чорні клобуки

Ще одним, дуже поширеним іменем «своїх» тюрків стало — «чорні клобуки» (історики вважають букввальним перекладом відомого донині тюркського етноніму — Каракалпак). Якщо ковуї — гвардія чернігівських князів, то чорні клобуки —

¹⁰² У Західному Казахстані і досі зберігаються етноніми цього типу: *жетіру* — «сім родів», *бесуй* — «п'ять домів», *кобей* (очевидно, з *кобуй*) — «багато домів» тощо. У Башкирії є рід — *тюртуй* — «чотири дома», ім'я стало назвою міста.

київських. Чорні клобуки дуже впливові у Києві XII ст. Беручи участь у київському вічі, нарівні з руським населенням обирають князя. Їхня думка у виборі князя постійно підкреслюється літописом.

Син Юрія Долгорукого звертається до свого батька 1149 року зі словами: «Чув я в Києві, що хоче тебе вся Руська земля і Чорні клобуки».

Смерть київського князя Ізяслава оплакувала «вся Руська земля і всі чорні клобуки».

А коли на київський стіл прибув Ростислав Мстиславович (син Володимира Мономаха), то «були всі йому раді: і вся Руська земля і всі чорні клобуки зраділи».

Після смерті Ростислава кияни і «чорні клобуки» запрошують Мстислава. Це характерна формула «вся руська земля і чорні клобуки» показує, яку активну участь у політичному житті Києва брало плем'я Кара-калпак.

Нехристи

Психологічно необхідність негативного імені — псевдоетноніма виправдана. Етнічно і расово відмінні світи знаходять один одному універсальні визначення, в основу яких часом лягають дуже загальні характеристики.

1. У дохристиянській Русі функцію узагальнюючого імені кочівників несли слова — язики, язичники, тобто степовики (від давньотюркського *йазык* — степ, рівнина).

Церква надала цьому псевдоетноніму нового значення — нехристияни, нехристи. У зв'язку з цим він втрачає конкретну спрямованість, ним називають уже не тільки степовиків, але й литовців, і руських, які не прийняли істинної віри. Потрібне було нове ім'я для кочівників.

2. У греків запозичується «немас» — пастух. Проходить стадію «народної етимології», перетворюється на «немес», «немец» (корінь збігається з «нем» — тобто дикомовний, німий, нерозуміючий). Приклалося до західних народів, мов яких слов'яни не розуміли.

3. Відомо слово «паган», але церковники і йому з часом дода-

ють значення — нехрист (давньослов'янське «погань» — язичник, варвар, болгарське «поганец» — язичник, слов'янське «похан», давньопольське — «поган», сучасне польське «поганин», литовське «пагонас», латиське «паганс»). Зараз виводять від латинського «паганус» — сільський, новогрецьке «паганос» — мужицький (Фасмер та ін.).

Навряд чи слов'яни йшли від значень. Не всі слов'яни були міськими жителями і не всі мешканці сіл нехристами. І в давнину, наскільки нам відомо, таких психологічних ножиць між містом і селом ще не було.

Джерелом для слов'янського терміна (і для грецького, латинського, болгарського), мені здається, могло стати тюркське паган — «пастух» (*паган, пакган, баккан, бакган*) — дієприкметник минулого часу від *пак (бак)* — паси.

У дохристиянські часи «паган», швидше за все, було звичайним, рядовим землеробським терміном у слов'янських мовах. У будь-якому разі корінь «пак» їм відомий. Від нього походили дієслова «паси», «паши». Терміном же, що виражав значення «обробляй землю», у всіх слов'янських мовах було — «ори» (орати). (Порівняйте чеське «пахать» — 1) пасти худобу, 2) робити роботу.) Тільки в російській мові «орать» замінюється дієсловом «пахать».

4. Ще однією узагальнюючою назвою степовиків стало кощей, кощій. У билинах — кощей, кощеїще.

Термін зустрічається і в «Слові про Ігорів похід»: «пересел Игорь из седла злата в седло кощиево».

В «Этимологическом словаре» М. Фасмера: «кощей, кощій — отрок, мальчик, пленник, раб («Слово о полку Игореве» из тюрк. кошчи — невольник от кош — лагерь, стоянка». Со ссылкой на Мелиоранского, Беркнера). Не згоден Фасмер з етимологією С.О. Соболевського (1866 р.), який виводив від «костить» — лаяти.

Значення слова визначено неправильно, як і семантика «прототипів». Меліоранський і слідом за ним Фасмер визначають значення «кощея» лише з одного прикладу із «Слова». Ігор після розгрому потрапив у полон, отже, напрошується — пересів у сідло раба.

Але тоді авторові зраджує почуття реальності, якщо він і переможця, хана Кончака, називає кощеєм. Князь Святослав Київський

звертається до Ярослава Галицького із закликом помститися за землю Руську, на яку зробив нашестя у відповідь Кончак — «стреляй, господине, Кончака, поганого кощея». Кончак не був ані полоненим, ані рабом. Меліоранський (1902 р.), на мій погляд, неправильно визначив прототип — киргизьке «кошчи» (яке, до речі, означає «напарник», «ординарець», а зовсім не «невільник»). І походить від «кош» — «поєднуй», а не «табір», «стоянка»).

О. Попов і зовсім запропонував: «кошчи — пахарь».

Гадаю, що правильнішим було б порівняння з казахським **кощ** — кочів'я, **кощци** — кочівник.

В усній традиції довгий приголосний зберігся в імені міфічного героя, злого демона російських казок: Кощій Безсмертний — уособлення злої, безперервної, незнищеної агресії степу в добу Іга. А не Раб Безсмертний, і не «Пахарь».

Ігор пересів у сідло кочівника. Кончак — поганій кочівник.

У самому терміні «кочівник» (діалектична форма — «кощівник») чується корінь *кощ* (*коч*). І у слові «кощун» — богохульник також лунає знайомий відгомін: слова і вчинки нехриста — кощунство.

Так казахське «кощци» перетворилося на писемні давньоруські форми — кощій, кощей і на усні — Кощій Безсмертний. (Рефлекс «й», «ей», як у «беренді» — «берендей», «казначи» — «казначей», «зодчи» — «зодчий» тощо.)

...У жодній іншій мові так точно не зберігаються тюркізми, як у російській. Мені в цьому доводилося переконуватися, працюючи над «1001». Навіть монгольська, на загальну думку тюркологів, найбільш споріднена (з неспоріднених), спотворює тюркізм до невпізнання. У російській же мові зберігаються часом найдрібніші діалектні відтінки тюркського слова.

Я не візьмуся так одразу визначати чинники, які сприяють настільки високому ступеневі збереження лексем, які часто зникають, не доходять до сучасних тюркських мов. Зазначу лише, що лінгвістам-тюркологам, які займаються складанням національних етимологічних словників, корисно, бодай на цей період, стати славістами.

Половець

Існує тільки одне тлумачення, що утвердилося в науці. Від руського *половый (половъ)* — світло-жовтий, бляклий. Таким чином, уже не етнічне, а расове визначення. Слов'яни спілкувалися з десятками інших тюрко-монгольських народів, які належали до тієї ж раси, що й кипчаки. Чому ж колір шкіри саме цих останніх настільки вразив уяву літописців XI ст., що вони закріплюють враження в етнонімі. (Спроби привести і синонімічне «куман» до значення «жовтий» вражає своєю штучністю.)

До того ж, *половый (плав* — у південнослов'янській) не завжди позначає колір полови, але й «блакитний» (сербо-хорватське і словацьке).

Методологічною помилкою етимологів я вважаю спробу розглядати історію слова поза його історичним контекстом, у відриві від семантичного гнізда, яке становлять інші узагальнюючі назви степовиків X—XI сторіч (торки, берендеї, печеніги, кумани, кощеї, погані, язиги, толковини). Типологічно «половець» належить до цього ряду. І та обставина, що термін не встиг отримати церковного забарвлення, як «язиги», «погані», може свідчити на користь його порівняно пізнього походження. «Язиги» і «погані» перетворилися на нехристів у перші часи християнізації, коли церква запекло відділяла новонавернених від Поля, прагнула порушити вікові зв'язки, надаючи популярним у язичницькому слов'янському середовищі термінам негативного значення відповідно до нової ідеології. Соціальна структура східнослов'янського суспільства «скотар — осідлий землероб» перетворилася на різку опозицію «нехрист — християнин», і у постійні боротьбі ідейне протиставлення набувало все емоційнішого характеру: варвар — цивілізований, чужий — свій, ворог — друг тощо.

Сила і письмо були в руках церкви, і постійно вживаючись у негативному контексті, слова «поганій», «язичник», «кощій» набули значень, що нам відомі. Справжні їхні значення були притлумлені християнською оцінкою.

Церква популяризувала землеробство, насаджувала цей новий для проторусичів спосіб виробництва, щоб прикріпити їх до землі, оскільки кочівництво і християнство — поняття не-

сумісні. Де накажете звести храм, якщо народ блукає? (Ще в XIII ст. згадуються руські кочівники «бродники» з керманичем на ім'я Плоския. Швидше всього, це потомки давньоруських скотарів, що заховалися від переслідування християн у степу. У XV ст. «бродники» стали називатися козаками, поповнюючись за рахунок селян-утікачів, вони об'єднались у самостійну руську формацію, що зберегла у своєму складному етносі і давній спосіб виробництва.)

Свідченням затятої боротьби церкви з руським кочівництвом може слугувати і лінгвістичний факт. У слові «крестьянин» поєднані поняття «християнин» і «землероб». Оскільки тільки землероб міг стати християнином. У жодній європейській мові ці значення не контамінуються в одному терміні.

Лише наприкінці XIV ст. утверджується сучасний зміст, офіційно знаменуючи остаточну перемогу землеробського способу виробництва в Русі. До цього семантики «християнин» і «землероб» виражалися окремо («крестьянин» і «оратай»). Боротьба ще триває.

Із церковнослов'янської мови входить у російську спеціальна термінологія: *ори, орать, оратарь, (оратай)*. Втім вона не стала народною.

Позиції скотарів слабшали. Русичі осідають у містах і селах. Терміни скотарства переосмислюються і стають народними термінами землеробства. Діалектне «пахать» — пасти худобу отримує нове значення й утверджується повсюдно. Але й донині недалеко відійшли один від одного «паси» і «паши», позаяк беруть початок з діалектних різновидів одного й того самого кореня — *пак (пах)*.

...Протиставляючи осілих русичів кочовим (поганим), церква створює для перших назву «поляни» від грецького поліс — місто, поселення. (Слов'янізований грецизм бере участь у назвах міст сучасних: Севастополь, Сімферополь, Тирасполь, Чистополь, Каргополь, Янополь тощо.)

Поляни — не племенний етнонім, а становий. Цього не розуміли наступні покоління давньоруських історіографів, що і «древлян» (як узагальнено називалися предки східних слов'ян, тобто древні) тлумачили від «древно» (з ними згідні й сучасні нам

дослідники). Вияснивши таким чином «типовий проект» етнонімів, утворених до них, ці книжники творять і «дреговичів» від дрегва — болото. Тобто якщо поляни — мешканці полів, древляни — насельники лісів, то людей, котрі живуть у болотистих місцях між Прип'яттю і Західною Двіною, природно називати дреговляни, або, за морфологічною схемою, притаманною вже добі цих неологістів, — дреговичі.

...Поляни — улюблене «плем'я» літописів, вони протиставляються колишнім «древлянам», що перебували в язичницькому невігластві. Штучне книжне утворення «поляни» — осідлі, містяни — не було прийнято як загальний термін. Причина цього, на мою думку, в тому, що корінь збігся з народним словом «поль» — рівнина, пустинь. Але насаджувана церковниками опозиція «полис — поль» вплине на долю проторуської лексики. Доволі рано (в XI ст.) з'являється компромісний термін — «поле» — рівнина, де зміст зберігається традиційний, але форма грецизова. Він витісняє із загальноруської мови діалектне старе «поль». Ці історичні обставини (космос слова) треба враховувати при етимології — «половець».

...Декілька років тому я висловив у статті «Невидимі слова» обережну думку про походження «половець» від «поле». Сьогодні хочу уточнити свою версію, запропонувавши інший корінь — «поль». Суфікс належності «-ов», суфікс особи — «ець».

...Форма «половець» побудована за тією ж морфологічною схемою, що й «степовець» і означає — «людина, що належить полу», тобто степу. Книжники XI—XII сторіч уже не знали етимології цього слова, бо «поль» було витіснене «подем».

Таким чином, «половець» — бездоганна калька слова «язичник» у першому значенні.

Калька була потрібна тому, що «язичник», набуваючи нової розширеної функції, перестав бути етнонімом.

Отже, узагальнюючі назви тюркського населення південноруських степів з X по XII сторіччя становлять, по-моєму, дві семантичні групи.

I. Етноніми, утворені від термінів спорідненості:

1) **Торки** — «родичі дружини» (*торкін*).

2) **Печеніги** — «свояки», (*паджанак*)

II. Етноніми, утворені від «господарських» і географічних термінів:

1) **Кощей** — «кочівник» (*кощці*).

2) **Паган** — «пастух» (*паган*).

3) **Язичник** — «степовик» (*йазык — нікі*).

4) **Толковин** — невдала калька попереднього слова. Тільки в «Слові про Ігорів похід».

5) **Половець** — «степовик» — калька «язичника».

Окремо стоїть «**берендей**» — «віддані» або «піддані». Це вже кличка, дана кипчаками кочівникам, які пішли на службу до руських князів (*берінгі*).

«**Чорні клобуки**» — калька тюркської самоназви «Каракалпак».

Ковуї — передача казахського родового терміну «кобуй». Етноніми показують складну картину взаємин християнської Руси з кочовими племенами, що мінялися в південноруських степах упродовж принаймні трьох сторіч.

Кипчак

...Багато тюркських етнонімів є мовби назвою племінної тамги (герба).

Особливо помітно це в казахській етноніміці, оскільки більшість казахських родів і племен окрім імені зберегли й тамгу. Причому, як правило, знак давніший за назву. Форма знака тлумачилася неодноразово, і це відбилося в етнонімах.

Так, тамгою роду «ойтьк» є коло. А ця геометрична фігура в казахській мові називається — «ойтьк». Назва тамги стала назвою роду.

Проста риска є тамгою роду «тілік», і риска по-казахському — *тілік*.

Рід балтали вельми пишається своїм гербом «балта» (сокира), а зображається він простим хрестом.

Рід найзали — не менш відважний. Його тамга — схематич-

не зображення списа (*найза* — спис, каз.).

У книжці В.В. Вострова і М.С. Муканова «*Родоплеменной состав и расселение казахов*» (Алма-Ата, 1968 р.) наводиться багато прикладів, які показують, що етноніми часто походять від назви родового герба.

«Деякі роди племені найман також отримали свою назву за значенням тамг. Рід баганали мав тамгу *бакан* (від слова «бакан» — жердина, яка підпирає купол юрти)».

Тризуб був гербом кількох казахських родів і племен. І тлумачили його значення по-різному. Одне з них ми вже навели — *бакан*. Інше «тарак» — гребінь — лягло в основу назви роду Таракли (гребінні).

У назві одного з найбільших казахських племен Жалайыр відбилися два етапи осмислення племінного герба: *жал* — грива, *айыр* — вила-трійчаки, тризуб. Хоча пізніша назва тамги «тарак». Як бачимо, перша назва тамги ставала назвою роду (племені) і часто вже не усвідомлювалася. Остання назва тамги могла різнитися від етноніма.

Тамга кипчаків — дві вертикальні риски. Сучасна назва «косалип» описова — «два алипи» (перша літера арабської абетки, альфа, зображується вертикальною рисою).

Безперечно, до прийняття арабського письма існувала якась інша назва тамги. Чи не зберігається вона в етнонімі «кипчак»?

У «Глиняній книзі» я запропонував можливий архетип «ікі — пчак» (*екі-пшак*) — тобто «два ножі», *пчак (пшак)* — дуже вузький ніж, стилет.

Цілком вірогідно, що тамга «дві вертикальні риски» колись була названа *ікі — пчак (еки — пшак)*, і це слово-речення у процесі злиття в одну конструкцію перетворювалося на кипчак (кыпшак). «Два ножі» — дивовижний етнонім, якби поряд не було таких як «списові» (*найзалы*), «сокирні» (*балталы*), «округлий виріз» (*ойык*), «риска» (*тілік*), «грива-вили» (*жалайыр*), «гребінні» (*тараклы*), «стовпові» (*баганлы*); якби починаючи з VIII ст. не відбилися на письмі племена «Десять стріл» (*он ок*), «Три стріли» (*учок*). До цього ряду я приєдную і «дві стріли» (*косок*).

Тюркським самоназвам узагалі не пощастло в літописній традиції. Племена «уз» (*огуз, гуз*) руські книжники величають тор-

ками, племена «кангар» (можливо, кангли) — печенігами, кипчаків — куманами, половцями. А тих, і других, і третіх разом — термінами, які пройшли церковну обробку, — язичники, погані...

Книжна термінологія в таких випадках рідко відбиває народну.

Народ «кипчак» згадується в тюркській писемності дуже рано. На кам'яній стелі, знайденій на Єнісеї, написана хроніка царювання кагана Союн-чурра (VIII). Четвертий рядок починається: «турк кыбчак еліг йыл олурмис» — тюрки-кипчаки 50 років жили (біля річки Орхон)».

У словнику Махмуда Кашкарського (XI ст.) говориться, що кипчаки («кыфчак») поширили свої землі на заході до Русі і Руми (Візантії). Тоді країна від Іртиша до Чорного моря і стала називатися в арабо-іранських джерелах «Дашти-кипчак» — Країна Кипчаків. Ця назва зберігається до XVI ст. (Під кипчаками вже у ранньому середньовіччі малися на увазі всі північнотюркські кочові племена.)

Кипчаки живуть по сусідству з Руссю і Візантією майже два сторіччя, до взяття Києва Батиєм (1240 рік). У цій історичній ситуації вони виявилися реальною силою, що може протистояти арабам і сельджукам.

...Роль, яку об'єктивно відіграли тюрки-тенгріанці в доли Східної Європи у VII—XI сторіччях, ще гідно не оцінена істориками. Із VII ст. починається арабська експансія. Оголошена Священна війна — газават, кінцева мета якої, за грандіозним задумом автора ісламу, — ісламізація світу, навернення чи знищення невірних.

У союзі з Візантією проти арабів у Малій Азії воюють хозари та інші тюркські народи. Кавказ підкорений мусульманами.

Хвилі агресії розбиваються об Хозарію, де знаходять прихисток християни та іудеї — втікачі від мусульманського геноциду. Якщо в XI і XII сторіччях Візантія у вогні газавату, то до Русі не долетіла жодна головешка з цього величезного вогнища. Полум'я священної війни гасло, нашттовхуючись на обвуглені південні окраїни країни кипчаків.

Літописи, дуже уважні до будь-якої сутички зі Сходом, не наводять до XIII ст. жодного випадку нашестя мусульманських за-

гонів на межі Київської Русі. Поле перегороджувало шлях ісламу до Східної Європи. Навряд чи вожді кочівників до кінця усвідомлювали свою місію, але боротьба за південноруські степи велася, очевидно, не тільки з метою захоплення нових пасовищ, як домовилися вважати історики. Тюрки могли б кочувати і по меридіану — кращі пасовиська залишалися північніше, по Волзі і Уралу. З часів тюркського каганату землями тюрків проходить Шовковий Шлях — найвідоміша торговельна артерія, що з'єднувала Схід з Європою. Високе мито товарами (десята частина з кожного в'юка) отримують володарі Степу, які гарантували безпечний шлях караванам. Кожна тамга отримує свою частку (тамгою — племінним гербом — позначаються межі розселення).

Війни між тюркськими кланами викликані ще й прагненням подовжити в широтному напрямку межі тамги. Південноруські степи здавна вважалися ключовим відтинком караванного шляху. І боротьба за них була особливо жорстокою. З X по XI сторіччя тут змінюється влада двох тюркських народів: огузів і печенігів. Останніх витіснили кипчаки.

...Варта уваги деталь збереглася в літописі. Торговельні каравани могли спокійно проходити через степ, незважаючи на воєнні дії. (Лаврентіївський літопис, 1186 рік.)

Відомості про розгром військ Ігоря приніс Святославу Київському руський купець Біловод Просович, який проходив з караваном полем битви. І половці не завдають йому жодної шкоди. Половці, яких історик О.І. Попов характеризує коротко і категорично — «кочове населення розбійницького складу».

Ці «розбійники» принесли із собою нову мораль. У 1054 році відбулася нарада Ярославовичів, на якій ухвалили внести поправку в карне уложення Ярослава. Читаємо в «Пространной правде»: «отложища убиение за голову, но кунам ся выкупати, а ино все яко же Ярославъ судиль, тако же и сынове его установиша».

Вказане найважливіше завдання наради: скасування на Русі інституту кривної помсти і перехід на кунову систему — речову плату на кров. «Кун» — плата за злочин (давньотюркське¹⁰³).

¹⁰³ Серед інших юридичних термінів, запозичених у ті часи, вважаю слово «улика» — «речовий доказ злочину, від тат. *ülük* — «труп».

Запозичення назви предмета може відбутися і в разі випадкових контактів, але сприйняття закону морального свідчить про високий ступінь державних і культурних відносин.

Упродовж двох сторіч половці прикривали Русь з Півдня і Сходу, але поєдинку з монголами вони не витримали. Меч війни, піднятий Чінгісханом, упав передовсім на голови кипчаків.

Мої юнацькі вірші:

Города возникали как вызов плоской природе. И гибли в одиночку.
Старики, я хочу знать, как погибли мои города!
...Сыр-Дарья погоняет ленивые, желтые
волны.

Белый город Отрар,
где высокие стены твои?
Эти стены полгода горели от масляных молний.
Двести дней и ночей здесь осадные
длились бои.

Перекрыты каналы — ни хлеба,
ни мяса,
ни сена.

Люди ели погибших
И пили их теплую кровь.

Счет осадных ночей
майским утром прервала измена,
и наполнился трупами длинный
извилистый ров.

Только женщин щадили
великих, измученных,
горьких,
их валяли в кровавой грязи
возле трупов детей,
и они, извиваясь, вонзали
в монгольские горла,
иступленные жала
изогнутых тонких ножей.

Книги, книги горели,
большие лохматые книги,

по которым потом затоскует спаленный

Восток,

Не по ним раздавались

протяжные женские крики.

В обожженных корнях затаился

горбатый росток...

Отрар був знищений дотла (1218 рік). Із цієї зловісної перемоги і почалося нашестя Чингісхана на світ. Отрар уже не підвівся.

Зараз — це обширний глиняний пагорб, перекопаний траншеями археологів. Доля Отрара мені нагадує історію кипчацького народу.

...Чернече ставлення до степовиків передалося і сучасним історикам. Так римляни всіх неримлян (навіть еллінів) нарекли варварами. Китайські хроністи не визнавали за людей ані індійців, ані іранців.

Араби, що дали світові алгебру, хімію і астрономію, фігурували на сторінках європейської хроніки лише як сарацини, тобто язичники, і не більше.

Кипчаки були напівосілим народом. Вони становили значний відсоток населення середньоазійських міст Сигнака, Туркестану, Мерке, Тараза і, головним чином, Отрара.

Отрарська бібліотека вважалася другою після знаменитої Александрійської. Із середовища кипчаків вийшли видатні діячі науки і культури Сходу — Ісхак аль-Отрарі, Ісмаїл аль-Жаухарі, Жемал аль-Туркестані, аль-Сигнакі, аль-Кипчакі та інші.

Сонцем у цій плеяді зірок був, безсумнівно, Абу Наср аль-Фарабі (870—950 рр.), кипчак із міста Отрара, засновник арабської філософії, Другий Учитель світу, як називали його за життя. Дуже рано він домігся можливості познайомитися в оригіналах з творами Арістотеля, Платона та інших давньогрецьких філософів. Він зробив музикознавство галуззю математики. Залишив праці в різних сферах науки. Писав вірші, як багато вчених-енциклопедистів того часу.

У Європі X ст. не було жодної фігури, рівної за значенням для світової культури «поганому половцю» аль-Фарабі.

...Монгольська небезпека об'єднала на полі Калки кипчаків, руських і їхніх васалів — ковуїв, берендеїв, чорних клобуків...

Строкатий образ народу південноруських степів. Калка стала останнім щитом Руси. І цей щит не витримав удару туменів Субудей-багатура. (Я не втримався і використав значення тюркських слів *калка* — щит, *калк* — народ.)

13 — нещасливе число у християн. XIII сторіччя стало трагічно нещасливим і для кипчаків.

Монгольський буран розкидав їх по землі. Частина занесло в Угорщину, інші заховалися в горах Кавказу, декотрі опинилися в арабських країнах.

Упродовж наступних сторіч кипчаки так і не змогли піднятися і знову здобути самостійність. Вони асимілювалися в середовищі племен, захоплених чингізідами, і після розвалу імперії ввійшли до складу казахського, узбецького, татарського, каракалпацького і башкирського народів. У Криму їхні потомки — степові ногайці, на Кавказі — балкарці, карачаєвці, кумики, кавказькі ногайці.

...У метафоричній фабулі казахського епосу «*Кара Кыпчак Кобланды*» («Великий Кипчак Кобланди») змальована доля кипчаків. Богатир Кобланди могутній і щедрий. Він нікому не відмовляє в допомозі. Він вирушає у далекі походи виручати народи, які потребують підтримки. Єдиного себе він не зміг захистити. Повернувшись із останнього походу, Кобланди застав свою землю пограбованою. Дружину і дітей його забрали невідомі вороги.

...У сучасній історіографії й художній літературі кипчакам пощастило ще менше, ніж на Калці. Ранених мечами добивають пір'ям.

К. Гамсахурдія не може пробачити їм участі у визволенні Грузії. (Див. роман «Давид IV Будівничий»). У битві біля Дідгорі на боці Давида було 60 тисяч воїнів. Із них 45 тисяч кіннотників хана Артика. Решта — грузини, вірмени, осетини.

Щоб підкреслити роль лицарів Картлі, письменник-патріот перетворює союзників у недолудей. Вірмени й осетини, на його думку, боягузи. Кипчакам же дістається більше за всіх. Вони, насамперед, варвари, грабіжники, а не воїни. До їхнього меню входить людська кров і «собаче м'ясо, зварене в кумисі». Їхні намети вкриті шкурами білих медведів. (Хоча білих медведів кипчаки вперше побачили в XX ст., в Алма-Атинському зоопарку). Їхні імена в романі вельми характерні — «Абай», наприклад.

М. Блок писав про декотрих французьких ерудитів, що люто повстали вже у наші дні проти реформи Великої французької революції. Зокрема, проти конфіскації земельних володінь. Тон їхньої критики був настільки образливий для революції, що М. Блок вимушений був зауважити: «Яка була б сміливість, якби вони засідали в конвенті і там відважилися говорити таким тоном! Але вдалині від гільйотини така абсолютна хоробрість лише кумедна! Було б ліпше з'ясувати, чого ж насправді хотіли люди¹⁰⁴...»

Роман К. Гамсахурдії, який вийшов 1945 року (теж символічно!), викликав дві дуже різкі рецензії — В. Шкловського («Знамя», №5-6) і А. Антоновської, автора роману «Великий мураві» про Георгія Саакадзе («Новый мир», №10). Основна думка цих виступів — форми патріотизму К. Гамсахурдії, м'яко кажучи, несучасні.

Автор не прийняв жодного зауваження, і пізніше роман виходив без правок.

(До речі, декілька років тому опублікований переклад «Алексіади» Анни Комнін. Більшість «візантійських» епізодів було перенесено в роман із дореволюційного видання «Алексіади». Автор вільно використав відомості візантійського джерела. Анна Комнін, описуючи діяння свого батька, імператора Алексія Комніна, показує зразок вкрай правдивого відображення історичного факту в літературі. Чого вартий хоча б такий зворушливий епізод із описання битви Алексія з печенігами: «Сильний вітер і атаки печенігів не дозволяли імператорові прямо тримати знамено. Якийсь скіф, схопивши обома руками спис, завдав Алексію удару в сідницю, і хоча спис не подряпав шкіри, завдав Алексію нестерпного болю, який не залишав його протягом багатьох років. Все це змусило імператора згорнути знамено і заховати його від людських очей у кущиках чебрецю. За ніч він щасливо дістався до Голоң...» (ст.212).

Не кожний сучасний письменник наважиться в таких неепічних деталях зобразити подвиги свого національного героя.

У візантійській армії служили представники багатьох народів. Відомі імена воєначальників тюркського, вірменського, гру-

¹⁰⁴ Блок М. Апология истории. М., 1968, ст. 78.

зинського походження. Одного з них, Бакуріані, К. Гамсахурдія вводить в число головних героїв свого роману. Попри те, що в «Алексіаді» йому присвячено всього лише кілька рядків, К. Гамсахурдія вкидає його у всі справи Візантії, в битви, в яких він не брав участі.

Так, у романі яскраво описано битву греків у союзі з кипчаками проти печенігів. Ця битва справді відбулася 1091 року і завершила шестирічну війну Візантійської імперії з печенігами. Кипчаками в тому бою керував Тугра-хан і Боняк, відомі й руським літописам. Греками — Алексій Комнін. І Бакуріані (додає автор роману). Хоча останній, за повідомленням тієї ж Анни Комнін, загинув у битві з печенігами 1086 року на самому початку війни, у першій же сутичці. Його смерть описана в «Алексіаді»: «Доместік (Бакуріані) люто бився, з усієї сили кидався на ворога, але вдарився об дуба й одразу ж випустив дух» (ст. 202).

Хан Артик — батько Кончака і Турандохти (дружини Давида IV). Його повернення у степ змальовано в літописній легенді. Сирджан, його брат, прискакав на Кавказ, де Артик живе уже тривалий час. Він не здається на вмовляння повернутися на батьківщину. І тоді розгніваний брат вихоплює з-за пазухи жмут степової трави. Запах сухого стебла полину кидає Артика на коня... Літопис приписує йому слова «да лучше есть на своей земле костью лечи нели на чуже славну быти».

Ця сама думка висловлена у казахській приказці: «Ботен ельде султан болганша озь еліде улан бол» — «Ніж бути султаном у чужій країні, краще — злидарем на своїй землі».

Син Артика, Кончак, допомагав кільком руським князям сходити на київський престол. Його найактивніша участь у політичному житті Русі висвітлена літописами. Він удостоївся честі стати героєм «Слова».

Син же його Юрій Кончакович керував кипчацькими воїнами в битві з монголами на Калці. Там же і наклав головою.

...Про кипчаків немає жодного наукового дослідження.

З гіркою гордістю повинен констатувати той факт, що тема «кипчаки» стала з'являтися у казахській літературі лише в останні десять років, після моїх історичних циклів «Дикое поле» і статей про «Слово» (1961—1965 рр.). На моє «замовлення»

Моріс Симашко написав повість «*Емшан*» про мамелюка Бій-Барса і Юрій Плащевський — роман «*Кипчакская стезя*».

Учених же поки що сколихнути не вдалося. Наші історики досі перебувають у стані летаргічного сну. Ніколи не забуду січень 1964 року. В каталозі бібліотеки Академії наук Казахської РСР я знайшов російське видання «*Хроники Вриенния*» (1890 р.).

Врієнній — чоловік Анни Комнін, і зіставлення його хроніки з «Алексіадою» (дореволюційне видання якої мені було відоме) могло й уточнити деякі моменти в історії союзних відносин кипчаків з Візантією, і дати нові відомості, пропущені Анною. Пославши замовлення, з нетерпінням чекав...

Я розрізував аркуші хроніки Врієннія гребінцем.

Тепер, вирушаючи в бібліотеку академії, я запасають кістяним ножом для розрізання паперів. Багато дореволюційних джерел з питань кипчаків у нашій бібліотеці розкриті мною.

...Якось Сергій Миколайович Марков, поет-історіограф, приїхавши до Казахстану, побував на одному письменницькому банкеті.

Він розповів мені про цю подію, хитаючи головою від здивування: «Як можна не знати елементарних речей!..» Контакти людини переповненої з порожнечою завжди закінчуються здивуванням з обох боків.

...а я одинок за столом —
кипчаков живые потомки
забыли о славном былом,
но русская муза готова,
склоняясь на пыльный гранит,
прочешь половецкое слово
на жаркой груди пирамид...

написав він після того застілля.

У 1929 році надруковано оповідання С.М. Маркова «Сині вершники», уривки з якого можуть дати хоча б конспективне уявлення про останній етап біографії історичних кипчаків:

«Мені довелося два дні ділити хліб і тютюн з двома кавалеристами з національного ескадрону. Вони носили товсті, як кучугури,

білі фуфайки, начищені чоботи зі шпорами і сині мундири та шта-ни. На чорних гачках вагонних полиць висіли дві фуражки, відмічені червоними зірками... Поряд з фуражками як маятники гойдалися шаблі у чорних піхвах. На убогій станції Тонкерис у двері вагона втиснувся неспокійний старий у величезній баранячій шубі. Він розшукував місце і тягав по вагону, тримаючи в руках, нове сидло зі зв'язаними на луці стременами. Один із кавалеристів увічливо звільнив новому подорожньому частину наших нар.

— Добре, добре, воїни, — заверещав старий, скидаючи шапку з упрілої голови. — Ваші мечі не впадуть з гачків на мою недостойну голову? Слухаю покірно ваші мудрі відповіді. Я із племені Джетиру, із роду Тама...»

Нам цікаве закінчення оповідання. «У вагоні тамінець знову почав розмову про предків:

— Воїни, — запитав він, — я забув запитати у вас, із якого роду вийшли ви і ваші батьки?

— Ми кипчаки, — відповів Кабир-жан, — наша тамга — дві короткі чорні риски, як два прямі списи.

— Як же ви потрапили на Кургальджин? Адже ваш рід кочує по Тургаю. І вас дуже мало зараз на землі...»

Автор, здивований зустріччю з живими потомками кипчаків, не втримався і навів довідку відомостей про останній важливий період історії середньовічних кочівників: «Кипчаки пройшли світ від Арала до Чорного моря й угорських степів. Вони були найдавнішим казахським родом. Можливо, вони споруджували місто Азак на узбережжі Азовського моря. Вони валялися в кам'яній пилюзі Південного півострова біля підніжжя Генуезьких веж, і захисники розбійницьких твердинь скидали на голову азіатів гранітні брили.

Поранених і полонених кипчаків генуезці сковували попарно ланцюгами, кидали в трюми кораблів і везли в Африку на невільницький ринок.

Азійські невільники, головним чином кипчаки і черкеські раби, були названі в Країні пірамід іменем мамелюків. Вони становили касту рабів і згодом — воїнів. Один з єгипетських султанів ополудні XIII сторіччя склав з мамелюків свою особисту гвардію. Розкосі гвардійці, отримавши в руки зброю, вирішили

знищити навіки сліди рабських кнурів. Вони дочекалися знаменного 1250 року, коли, за свідченням історії, мамелюки скинули тих, кому вони служили, і посадили на султанський трон потомка рабів, кипчака Убака. У часи царювання мамелюцьких султанів похмурі палаци весь час освітлювалися змовами, двірцевими переворотами і вбивствами.

У 1381 році, за рік після того як руський князь Дмитрій Іванович, відомий під іменем Донського, вкрив береги Дону біля Куликового поля трупами татар, мамелюки змінили першу і звели на трон другу династію.

Мамелюки поступово отримували у свої руки зброю, владу і, насамкінець, землю. Наділені родючою нільською землею, колишні раби перетворилися на феодалів. Їм належали рисові поля і довга єгипетська пшениця. Вони командували військами і зуміли втриматися навіть після завоювання Єгипту турками. Турецький престол оточувала місцева знать, представлена тими ж колишніми невольниками.

Першими, хто підірвав панування мамелюків, був молодий довговолосий французький полководець. Він зумів нацькувати на мамелюків безземельних феллахів, прищепивши їм страшну ненависть голодних. Мамелюки спочатку не пробачили Бонапартові цього вчинку.

«Маленький капрал» повернувся до Франції, залишивши в Єгипті свого намісника генерала Клебера. Цей генерал урочисто визнав мамелюка Мурад-бея всеєгипетським султаном і васалом Франції. Але Мурад-бей вирішив своєрідно віддячити французького генерала і, не відкладаючи в довгий ящик свого наміру, вбив Клебера.

У 1811 році якийсь Махмед-Алі, намісник Туреччини, жорстко розправився з мамелюками. Вони були надто неспокійними людьми і, звичайно, заважали кожному свіжому завойовникові. І покоління рабів було знищене солдатами Махмед-Алі.

Але цим не завершилася вся історія лютих воїнів, рабів, царедворців і знову рабів великого воєначальника, який бачив пожежу Москви.

Наполеон Бонапарт вивів із Єгипту екзотичний «кінногвардійський ескадрон» для своєї особистої охорони, і неспокійним і хоробрим серцем цього загону були мамелюки. Во-

ни супроводжували імператора у всіх його походах.

І я сам бачив останній болісний знак їхнього існування і кінця під золотими орлами корсиканця.

...Я повертаюся в яблуневі сади Підмосков'я, туди, де запилюжені Кунцево і Філі лежать на високій гряді Сетунського стану. Один із повільних днів Сетунського стану був прикрашений казковою подією. Робітники, які копалися в землі, неподалік від дороги, по якій колись ішов на Москву Наполеон, вирили і поставили на укис три почорнілі невідомі домовини. Коли відлетіли почорнілі поточені часом віка домовин, жителі Сетунського стану побачили прямі, як рушничні дула, трупи в яскравих мундирах.

Сухий пісок чудово зберіг тіла; вони були нетлінні; в темних ротах мерців білили міцні зуби. П'яти гвардійців були приставлені одна до одної, носики розсунуті, як у людей у шерензі, а шпори зігнуті, очевидно, тому, що вони заважали покласти на тіла віка домовини. В них, ймовірно, впиралися підняті шпори носики високих ботфортів.

Почорнілі обличчя зберігали на собі спокійну широку усмішку. Її псували лише облізли вії й брови. У мерців були розкосі очі і широкі вилиці.

Це були, судячи з форми, солдати мамелюцького загону. Він оточував Наполеона при його вступі на Поклонну гору.

Мамелюки завершили коло неймовірного життя своїх поколінь біля підніжжя гори, за головою якої стоїть Москва.

І в час, коли теплий вітер бавився клоччям ненадійних, як минулорічне листя, мундирів і веселі люди-землекопи, льотчики і водії автомобілів, проходячи повз домовини, заглядали в обличчя мумій, музейна людина, що приїхала з міста звернула увагу на один із трупів, найбільш рослий і пишний за своїм одягом.

На зігнутому чорному пальці мерця голубів широкий перстень предків із зображенням кипчацької тамги. Можливо, його робили похмурі майстри на вулицях давньої кипчацької столиці — Отрара, від якої залишились тільки цегла й чудові пісні.

Скільки міцних жовтих пальців знало цей перстень безсмертного народу на своєму шляху від пустель, угорських степів, генуезьких твердинь до пірамід Єгипту, вологого каміння Венеції і, нарешті, до чорної землі Сетунського стану».

ІСТОРИКИ ТА ІСТОРІЯ

*Обличчя звернене до тебе,
але очі дивляться мимо...*

Академік Греков у капітальній праці «*Киевская Русь*» (1953 р.) узагальнював обширний матеріал, накопичений літописами. У передмові він писав: «І писемні і неписемні джерела до наших послуг. Але джерело, хай би яке, може бути корисне лише тоді, коли дослідник сам добре знає, чого він від нього хоче¹⁰⁵».

У цих словах викладена суть методу, що приніс багато лиха історіографічній науці. Історія, підкоряючись йому, слухняно відкривала лише те, чого від неї чекали. Факту минулого відводилася пасивна роль доказу сучасної ідеї.

І, на жаль, головний фахівець з питань Київської Русі у згаданій праці підтвердив продуктивність такого підходу. Прагнувши довести, що Київська Русь була державою цивілізованою, автор на догоду європейським зв'язкам рішуче обриває нитки, що з'єднують її зі Сходом. Розділу «Давньоруська держава і кочівники південноруських степів» у томі із 600 сторінок відведено три сторінки. З них дві присвячено конфліктам Візантії з печенігами. Картина ця потрібна тільки для того, щоб зробити дуже важливий висновок: «Як ми легко можемо переконатися, печеніги не викликали на Русі жодної паніки¹⁰⁶».

Півсторінки відведено половцям. А всі три разом узяті повинні ілюструвати основну думку автора — Русь часто воювала з кочівниками, інколи купувала (або захоплювала) в них худобу, але **ніколи** не вступала в культурні взаємини.

Куций образ кочівника представлений в одній іпостасі — варвар.

¹⁰⁵ Греков Б.Д. Киевская Русь, М., 1945, ст.21.

¹⁰⁶ Там само, ст. 470.

...Наукова історіографія зародилася в Росії, яка вже прийняла статут імперії. Офіційна наука, природно, не дозволяла собі навіть натяку на можливість інших взаємостосунків у минулому народів метрополії та колоній.

Середньовічні літописці виконували замовлення князів, виражаючи думку сюзерена і церкви. Історики офіційного спрямування підтверджували на прикладах минулого правоту самодержавної країни.

На жаль, учені забобони ніде такі не живучі, як в історії й лінгвістиці.

Можна зрозуміти вченого XVIII ст.: культурна відсталість, бідність підневільних тюркських насельників околиць Російського імперії могли викликати в нього всілякі почуття, крім поваги.

Але сучасні знання дозволяють уявити діалектичну картину розвитку суспільства, злету і деградації культур, відрізнити зерно фактів від полови чернечо-князівської констатації і не приймати оцінні міркування за образ істини.

Об'єктивні свідчення про матеріальну і духовну культуру тюркських народів середньовіччя, які не існували ізольовано від передових цивілізацій того часу, тих народів, з якими довелося їм найтіснішим чином спілкуватися, можна було б зібрати і в минулому сторіччі, і в теперішньому. Джерела ті самі.

Об'єктивними я називаю ці свідчення тому, що зберігаються вони в хроніках мусульманських, буддійських і християнських держав, чиїх авторів не можна запідозрити в приязному ставленні до кочівників, і тому, що останні, з погляду всіх новітніх релігій, були не більш ніж язичники, і тому, що найчастіше всього необхідність писати про них виникала в моменти драматичні для тих народів.

У російській історичній науці XIX ст. виділялися окремі праці, в яких проглядалися ознаки новаторського ставлення до тюркської проблеми.

Перші спроби огляду політичного життя хозарів і аналізу їхнього своєрідного соціального устрою були зроблені в праці чудового сходознавця В.В. Григор'єва (1816—1881 рр.). Його блискучі статті «Про двоїстість верховної влади у хозарів» і «Огляд політичної історії хозарів», попри вади теоретичного ха-

рактеру, загальні для більшості тогочасних історичних досліджень, зберігають більшу об'єктивність у доборі й оцінці фактів тюркської історії, аніж багато робіт, написаних на цю ж тему значно пізніше.

«Коли найбільше безвладдя, фанатизм і глибоке нецтво сперечалися між собою за панування над Західною Європою, держава хозарівська славилися правосуддям і віротерпимістю, і гнані вітром сходилися до неї звідусіль. Як світлий метеор сяла вона яскраво на похмурому обрії Європи і погасла, не залишивши жодних слідів».

Непересічність цієї заяви була зумовлена необхідністю повернути увагу вчених до питання взаємовідносин Руси зі степовими сусідами.

Через сторіччя висновки В.В. Григор'єва викликали заперечення у невеликій за обсягом і грізній за наслідками для хозарської теми статті П.І. Іванова, яка мала характерну назву: «*Об одной ошибочной концепции*¹⁰⁷».

Після цього виступу з'явилися праці, які спотворювали справжню історію хозарів, аби, хай там що, принизити історичне значення цього народу і створеної ними держави¹⁰⁸.

У 1962 році опублікована велика праця М.І. Артамонова «*История хазар*», яка узагальнювала майже всю світову літературу з хозарської проблеми. Щоб зрозуміти результати цієї гігантської роботи та її мету, складності, які стояли перед небуденним істориком, достатньо порівняти Передмову і Висновки.

У передмові: «Хозари створили величезну державу, протягом тривалого часу вели жорстоку боротьбу з арабами і зупинили їхнє просування на північ. За їхньої допомоги Візантія вистояла у боротьбі з арабським халіфатом. Одного цього достатньо, щоб забезпечити хозарам надійне місце на сторінках всесвітньої історії й історії нашої країни та повернути до них увагу історичної науки.

Не варто також забувати, що хозарська держава була першим, хоча й примітивним феодальним утворенням Східної Європи, що склалося на місцевій варварській основі... Хозарія разом з тим бу-

¹⁰⁷ «Правда», 25 грудня 1951 р.

¹⁰⁸ Рыбаков Б.А. Русь и Хазария. Академику Грекову ко дню семидесятилетия. Сб. статей, 1952 г.

ла першою державою, з якою довелося зіштовхнутися Русі під час її виходу на історичну арену. Це історичний факт, який неможливо заперечити і який необхідно враховувати повною мірою для того, щоб правильно зрозуміти хід історичного розвитку не лише Русі, але й усїєї Східної Європи. **Три сторіччя існування не могли минути безслідно...**» (Виділено мною — О.С., ст.38).

Ці слова узгоджуються і з фактами, і з основними засадами праць батька російської хозарології В.В. Григор'єва.

Тепер почитаємо висновки:

«Руські ніколи не цуралися культурних досягнень Сходу. Від тюрків вони успадкували титул кагана, який приймали перші руські князі, від печенігів була запозичена удільно-сходова система — знаменитий «ряд ярославль», від половців вигнуті шаблі і багато іншого, а **від ітильських хозарів руси не взяли нічого!**» (Виділено мною — О.С., ст. 458).

Ось вам і три сторіччя існування і взаємодії, які «не могли минути безслідно»!

Чомусь у книжці не знайшлося місця бодай для такої довідки з руських літописів, які повідомляли б, що Київ, який став центром руської держави, заснували хозари.

У висновках своїх закінчення бездоганно збігається з категоричними твердженнями автора давньої замітки П.І. Іванова, який, за зізнанням самого М.І. Артамонова, не був фахівцем-хозарологом...

О.І. Попов 1946 року виступив з великою статтею «*Кипчаки и Русь*», яка досі користується попитом у фахівців зі «Слова».

Лінгвіст нині без історика ні на крок. Історик формує його погляди, і він сам підходить до лексичного матеріалу з закасаними рукавами. О.І. Попов виступав одразу в двох якостях — як фахівець-фактограф і як мовознавець.

Історик О.І. Попов починає просто і рішуче: «Варто одразу ж сказати, що вплив половців на руських був мізерний. Відповідно до цього кількість половецьких слів, що потрапили в руську мову, мізерна» (ст.114).

Дивні висновки історика О.І. Попова приводять лінгвіста О.І. Попова до таких самих результатів.

Він наважується назвати точну кількість слів, запозичених руськими у тюрків — 10 (десять). Наприклад — *сайгат, кочь, кощей, чага, ватага, евшан, кумыз, курган, ортьма, япончица*. Але тут же робить застереження: «З упевненістю не можна назвати саме половецькими майже жодне з цих слів, тому що з не меншою вірогідністю можна приписати їх торкам і берендеям. Із усього домонгольського запасу тюркських включень у розмовній російській мові пережили до наших днів два-три слова (*курган, ватага, кумыс*), причому не можна бути впевненим, що тут є спадковість від половецьких часів, оскільки ці слова могли багато разів бути переданими зі сходу і пізніше — при монголах, що набагато вірогідніше.

Це показує слабкість культурного впливу половців на Русь, що, певна річ, є цілком природним. **Якщо хозарські і булгарські відносини зі слов'янами не залишили майже ніяких слідів у слов'янських мовах і фольклорі, то що могли залишити половці!**» (ст.117).

Уся праця написана з метою обґрунтувати (не фактами порівнюваних словників, а гучними заявами) підкреслений мною висновок.

Історики, що зачіпають питання тюрко-слов'янських стосунків, полюбляють, як я зауважив, характеристику — «мізерні».

Ф.П. Сороколетов, автор солідної праці «*История военной лексики в русском языке*», натрапляючи на тюркізм, немов вибачається перед читачем, попереджуючи пояснення такими, наприклад, скоромовками: «*Ертаул (ертоуль, ертуль)*. Татаро-монгольський вплив на форми організації руського війська і методи ведення війни, як зазначалося багатьма воєнними істориками, був мізерним¹⁰⁹».

Невже ці слова необхідні лише для того, щоб послабити вплив рядовго повідомлення, що наведено нижче?

«*Ертаул* означає один із військових загонів, що складають бойові порядки руського війська. До зустрічі з татаро-монголами в руських військах такого загону не було, не було, природно, і терміна».

¹⁰⁹ Сорокалетов Ф.И. История военной лексики в русском языке. Л., 1970, ст.194.

В іншому місці, перш ніж повідомити, що — «безсумнівними тюркізмами в системі позначення воїнів є *баскакъ, уланъ, есауль, сеунчь, калга, улбий, чеушь*», — автор інформує, що «тюркський внесок у руську військову термінологію залишається, загалом, незначним. Як тюркська військова організація і воєнна тактика не зачепили основ руського війська, так і лексичні запозичення з тюркських мов не залишили якогось помітного сліду в руській військовій термінології¹¹⁰».

Наполегливо й одноманітно наголошується думка, що «незначні вкраплення іншомовних слів у систему позначення зброї (*сабля і саадак* та деякі інші) нічого не змінюють. Не залишило помітного сліду у військовій лексиці, як і в самому військовому мистецтві, татаро-монгольське панування. До половини XVI ст. російська військова лексика була в основному вільна від іншомовних (читай тюрко-монгольських — О.С.) впливів».

І зовсім інша справа з питанням західноєвропейських впливів.

...Було б правильнішим робити висновки після порівняльного вивчення давньоруських і давньотюркських матеріалів. Порівняння виявило б значні збіги у структурі військ, тактиці, термінології. І це природно: тюркські підрозділи здавна і традиційно входили до складу князівських військ до XIII ст. і були основною ударною силою воїнства багатьох «уділів» Руси.

Корені давньослов'янської військової лексики належать до епохи **слов'яно-тюркської** єдності. Цей незвичайний поки що термін можна довести: джерела дають для цього підстави. І на-самперед — словник. Ціла низка позначень найзагальніших понять військової справи отримана від давньотюркських мов. Такі як — *воин, боярин, полк, труг* (у значенні «війна»), *охота, об-лава, чугун, железо, булат, алебарга, топор, молот, сулиця, рать, хоругвь, сабля, кметь, колчан, тьма* (десятитисячне військо), *ура, айда*. Вони вже не виділяються із словника, ці обкатані у віках невидимі тюркізми. Лінгвісти помічають лише пізніші, очевидно «народні» включення: *саадак, орда, бунчук, караул, есаул, ер-таул, атаман, кош, курень, богатырь, бирюч, жалав* (прапор), *снuzник, колымага, алпаут, сурначь* тощо.

¹¹⁰ Там само, ст. 252—253.

Простудіювавши цю невелику (навіть кількісно) літературу, присвячену проблемі слов'яно-тюркських культурних взаємовідносин, я із сумом переконався в тому, що більшість авторів за цю важку працю бралися заради того, аби довести заздалегідь їм очевидне — жодних культурних відносин з дикими кочівниками не було і бути не могло.

Позиція, активно заявлена академіком Грековим, і метод обробки історичного матеріалу, описаний і продемонстрований у «Київській Русі», на превеликий жаль, не втрачають актуальності і в багатьох сучасних дослідженнях.

...Я вибрав для демонстрації вульгарного позаісторичного підходу до історичних проблем праці різні за масштабами досліджень і за стилем викладу.

...Як важко було ламати в європейській науці кригу недовір'я до кочівників, свідчить сумна доля книжки видатного сходознавця Григорія Потаніна. Книжки незаслужено забутої — «*Восточные мотивы в средневековом европейском эпосе*». Вона вийшла в Москві 1899 року «на кошти, пожертвовані Ю.І. Базановою».

Порівняємо і тут передмову і висновки.

«У цій передмові я хочу обмежитися двома-трьома словами стосовно тих недоречностей, які можуть виникнути при першому побіжному погляді на книжку. Панівна ідея книжки, ідея про єдність середньовічного західного і східноординського епосу, поширюється і на епос західної Європи, може з перших же рядків книжки викликати деякі заперечення.

По-перше, з першого ж разу може видатися неймовірним обмін епосами на такій далекій відстані як центральна Монголія і центральна Франція, як береги Орхона і Керулена на сході, і береги Сени на заході.

Друге заперечення — можуть сказати, що важко припустити можливість впливу некультурних варварських орд Середньої Азії на культурне європейське середовище...

Епоху, коли відбувається обмін епічними матеріалами, можна вважати дуже ранньою, можна не приурочувати її до пізніших переселень середньоазійських орд; цей обмін відбувався в той віддалений час, коли не було тієї відмінності в культурі між центральною Європою і степами Середньої Азії, яка з'являється

пізніше. У ті віддалені часи могли бути й такі випадки, коли ординці, що прийшли в південно-східну чи середню Європу, виявлялися людьми вищої культури порівняно з туземцями» (ст. 1-2).

І у «Висновках»: «Зневага вчених до степових народів затримує розвиток науки. Встановленню правильних поглядів на роль цих варварів і на історію духовно-культурних запозичень заважає наша арійська зверхність, хибна історична перспектива, внаслідок якої все, що нагадувало християнські апокрифи, визнавалося за похристиянське, і несміливість мислення, поневоленого рутинними поглядами і рутинними віруваннями.

Був час, коли історія середньовічної літератури у Західній Європі не користувалася слов'янськими пам'ятками, вважаючи їх незначними: тепер важливість слов'янської писемності оцінена: деякі факти середньовічної літератури висвітлені тільки за допомогою слов'янських пам'яток. Можливо, такого самого повороту слід очікувати і щодо степових переказів. Можливо, буде визнано так само невивідним для науки подальше нехтування степовими переказами» (ст.856).

Цим криком надії закінчується книжка, випущена останнього року XIX ст. Але, як ми бачили, сторіччя це в історичній науці триває. Безцінні праці, на кшталт потанінських, забуто.

І через пів сторіччя славіст В.О. Пархоменко змушений статтю *«Следы половецкого эпоса в летописях»* починати зі слів: «Наші літописи не залишають сумнівів у тісних, близьких з'язках, що існували в XII ст. між соціальними верхівками Русі і половцями. Ідея одвічної, принципової боротьби Русі зі степом **вочевидь штучного, надуманого походження»**.

І закінчує статтю словами: «Взагалі варто було б уважніше придивитися до половців і пошукати слідів їхнього впливу як у давньоруській літературі, так і в пам'ятках літературної культури».

Пошукати слідів!.. Не набагато ж просунулася наука, якщо й сьогодні, за кілька десятиріч після В.О. Пархоменка, ми змушені закликати «уважніше придивитися...»

Повернімося до «Киевской Русі» Б.Д. Грекова¹¹¹.

¹¹¹ Греков Б.Д. Киевская Русь. М., 1945.

Уперто і погордливо говорив він про шлюби руських князів роду Ярославового з німецькими нареченими. Святослав Ярославович одружився на сестрі трирського єпископа Бургарта, два інші князі (імена невідомі) одружилися — один на доньці саксонського маркграфа, другий на доньці графа штадського. Онучка Ярослава вийшла заміж за німецького імператора Генріха IV.

Висновок: «Ці фрагментарні відомості говорять про тісні зв'язки Києва з Німеччиною» (ст. 488).

Про зв'язки Руси з Францією говорить шлюб короля Генріха I з донькою Ярослава Анною.

«Про зносини Руси з Чехією свідчать шлюбні зв'язки між чеськими і київськими князівськими домами: одна дружина Володимира була чешка» (ст.487).

Про численні династійні шлюби Руси з Полем у величезному томі немає жодного слова. Але ж і Ярославовичі одружувалися на принцесах Турандот, отже, встановлювали політичні зв'язки з тюрками на вищому рівні.

Важко припустити, що досвідчений історик не помітив у літописній літературі цих фактів. Відновив же він титули й імена німецьких і французьких зятів Ярославових, які не збереглися в літописі. Це йому потрібно було для доведення версії, що завдяки таким зв'язкам у Київську Русь проникали європейські мови. «Не дивно, що за таких обставин діти Ярослава навчилися говорити багатьма мовами», — заявляється уже в авторській передмові до «*Киевской Руси*» (ст.17). Теоретично висновок, можливо, й правильний. Але практична база орієнтована хибно.

...Династійні шлюби, безперечно, важливий чинник, що сприяє не лише політичному, але й культурному зближенню народів, тим паче, якщо вони тісно сусідять упродовж тривалого часу. З нареченою приходять її почесна охорона на вічне поселення. А ці дружини склалися із сотень воїнів із сім'ями. Вони селилися довкола князівських палаців і поступово ставали одним з основних компонентів змішаного населення міст Київської Руси. Саме їх і називали торками, печенігами, куманами, а потім переносили ці імена на їхніх степових родичів.

І наступні покоління князів приводили наречених і дружини, придані їм, у ті ж міста. Тюркомовний елемент посилювався.

У середовищі, насиченому поезією тюркської мови, мені здається, і творив невідомий автор «Слово про Ігорів похід», твору, присвяченого одному з нерядових епізодів слов'яно-тюркської історії.

Він, син свого часу і стану, вільно і природно вживав у тексті не тільки невидимі вже тюркізми, але й живі тюркські терміни і лексичні формули без остраху бути незрозумілим своїм чатачем. **Він розраховував на двомовного читача XII сторіччя.**

Через кілька сторіч, коли значення тюркської мови в Русі вже не було таким нагальним і вона забулася, багато іншомовних включень «Слова» стали різко помітними; вони випирали з тексту, впадали у вічі (горезвісні *чага*, *ортъма*, *япончица* та інші, що не ввійшли в загальноруську мову).

Мовна ситуація, яка склалася в містах Київської Русі в XII ст., нагадує мені ситуацію часів Пушкіна і Толстого, коли вищий російський стан був практично двомовним.

У XX ст. багато виразів Пушкіна і цілі сторінки з романів Толстого довелося перекладати на російську. Приклад того, як швидко може змінитися мовна ситуація. Відмінність, безперечно, є. Насамперед у тому, що тюркська мова у XII ст. поширилася не тільки при князівських дворах, але й охоплювала і торговий стан, і воїнський.

В армії російських імператорів не було французьких частин.

У військах київських князів, як ми бачили, воїни-тюрки становили значний відсоток. І керувати ними можна було, знаючи їхню мову.

Якби до нас дійшли протографи літописів X—XI—XII сторіч, ми, можливо, переконались би, наскільки сильний був тюркський елемент у літературній південноруській мові в добу раннього середньовіччя.

Якби «Слово про Ігорів похід» не переписувалося в XVI сторіччі!.. Збереглися Переписувачем у тексті лише ті тюркські слова, які ще були у вжитку в північноруській говірці.

Але навіть уцілілі при переписуванні тюркські включення надають мові «Слова» особливого колориту і смаку, як дрібка баскунчацької солі, що розчинилася в чашці дніпровської води. Або крапля крові. Чи сльоза.

Війна і мир

Працю над цим розділом я перервав, щоб злітати в Дубулти на чотиристоронню зустріч письменників. З 13 по 16 травня 1974 року в залі Будинку письменників тривали обговорення літературних справ за участі чотирьох делегацій — Індії, Бангладеш, Пакистану і Радянського Союзу. Головною темою дискусії, так само як і на першій зустрічі в Ташкенті, і на конференції в Алма-Аті, постало питання: ставлення до культурної спадщини. Промовці не виділяли його із загальної проблеми — сучасність і історія. Делегати говорили про те, що науково-технічна революція збільшила психологічну дистанцію між минулим і сьогоденням. Чи є необхідність вникати в ідеї старого Вольты про гальванізацію, аби ввімкнути запалювання в автомобілі?

Шалене заперечення класичної історії — одна з характерних рис світогляду молодшої інтелігенції Азії.

Недовір'я до історії і на Сході, і на Заході викликано тим, що історія, як вважав Поль Валері, дискредитувала себе в останні сторіччя. Надто довго вона була служкою політики, джерелом шовінізму і націоналізму.

Навіть закоханий в історію Марк Блок вимушений був, кажучи про вплив істориків на історію, колись завважити: «І правда, у людини, яка, сидючи за письмовим столом, нездатна захистити свій мозок від вірусу сучасності, токсини цього вірусу чого доброго профільтруються навіть у коментарі до «Іліади» або «Рамаяни»¹¹²».

Історія бере участь у формуванні сучасного світогляду. Вчені, котрі перебувають на службі в імперіалізмі і колоніалізмі, своїми авторитетними працями, прищеплювали народам комплекс расової і національної неповноцінності.

Проти цього рішуче виступила радянська історична наука...

На нараді добре думається. Як на концерті симфонічної музики. Промови і музичне тло стимулюють процес. Асоціації безперервні.

...Затята віра в незмінність речей робить науку ненауковою. Дійсність може бути зрозуміла з її причин, — шукав вихід

¹¹² Блок М. Апология истории. М., 1968, ст. 25.

Ляйбніц. Але причини часто постулювалися на практиці, оскільки вони повинні були слугувати переконливим виправданням необхідного наслідку.

Сплутування послідовного з'язку з поясненням — не завжди помилка, але нерідко метод дослідження. Сила персональної оцінки переважає історичну істину, і, хочеш ти чи ні, факт набуває рис сатанинських і приречених на зневагу вченого, оскільки ідеї божій факт слугувати вже не може. Отже, не потрібен.

Однією з причин ненауковості історіографії можна назвати і сліпе довір'я до писемних джерел. Вони окремо і разом спростовують побутуючу приповідку — «История права». Приймаючи будь-яке свідчення давніх хроністів на віру, ми отримуємо хибне уявлення про минувшину. Історичну подію найчастіше описано з одного боку, і неупередженість його ще вимагає доказів. У свідомості наших предків були свої внутрішні перегодки, в кожній місцевості й епосі — свої.

Але що об'єднує письменників усього світу, так це любов до драми. Війна і мир. Ця опозиція побачена письменником у ХІХ ст. Але формула давніх історичних творів простіша — Війна.

Кожна мить війни осяяна гучним словом літописця. Сторіччя миру не знайшли відображення у хроніках.

Мир — не історичний. Його описати важче. Коли міста не горять, не чути криків ранених і полонених, не плачуть діти, яких відривають від «породіль», — літописець мовчить.

І в європейських, і в азійських хроніках минуле людства постає в образі безконечних воєн, кривавих палацових переворотів, і лише епізодично, мимохідь у тканину розповіді потрапляють факти з історії культури.

На тлі яскравих кольорів катастрофи — чорного і червоного — інколи забілюють бані і шпилі храмів. Сянуть червоні від крові хрести і півмісяці.

Імена і життєписи царів, воєначальників (навіть сотників) відомі. Але майже не збереглися в хроніках імена великих музикантів, поетів, будівничих, учених.

Крики, хрипи і лайка мчать зі сторінок літописів. Страх і ненависть — їхній зміст. А мільярди великих і малих Любовей, тисячоріччя людського Щастя, Радості й Надії, велетенські епохи

мирної праці, яка перетворила землю, не відобразилися в літописах. Не зафіксовані й тому забуті найгеніальніші винаходи. Археологи знаходять вироби з алюмінію в похованнях Китаю, вік яких перевищує дві тисячі років. Але це неможливо, ми твердо знаємо, що алюміній удалося отримати лише після того, як була винайдена гальванічна ванна!

І потім знаходять гальванічну ванну у Шумері. Вона діяла вже за п'ять тисячоріч до народження метра Гальвані.

...Атмосфера воєн під час переписування літописів ще більше згущувалася: копіїсти випускали все, що здавалося їм неважливим — живі деталі минулих епох.

І в результаті, якщо підсумувати повідомлення тільки руських літописів, історія Руси постає клубком драматичних, кровоточивих подій, часом постійних міжусобиць, боротьби за владу і війни з кочівниками. Улюблена антитеза Ж. Мішле — історіографія повинна бути все більш і більш відважною дослідницею минулих епох, а не вічною і такою, що не розвивається, вихованкою їхніх «хронік».

Але історик повірив зумисним свідченням. Гіперболічну метафору зрозуміли буквально.

...І за цих умов залишається визнати, що словник — єдине об'єктивне джерело історичних відомостей. Мова зберігає Літопис світу, який не відбився у писемності.

Зізнання мови несподівані. Вони свідчать, що з дохристиянських часів слов'яни мирно спілкувалися з тюрками. Разом пасли худобу й орали землю, ткали килими, шили одяг, торгували одні з одними, воювали проти спільних ворогів, писали одними буквами, співали і грали на одних інструментах, вірили в одне.

Тільки у часи миру і дружби могли увійти в слов'янські мови такі тюркські слова як *пшено* (пшеница, сено), *ткань*, *письмо*, *бумага*, *буква*, *карандаш*, *слово*, *язык*, *уют*, *сон*, *груг*, *товарищ*...

Ми звикли називати тюркізмами лише ті слова, що лежать на поверхні книжної мови і не пройшли обкатки в народних говірках. Тюркізм — це вже російське слово, походження якого не завжди усвідомлюється. Названі О.І. Поповим шершаві — *чага*, *евшан*, *ортма* — не тюркізми, а просто тюркські слова, вжиті у писемності й не засвоєні народом.

Церква з перших кроків своєї діяльності почала руйнувати комунікації зі Степом, відокремлюючи слов'яно-християнську свідомість. Церква відіграла прогресивну роль у долі слов'янських народів, насамперед піднісни роль активного землеробства, що сприяло повсюдному переходу слов'ян до осідлості.

У XIII—XIV—XV сторіччях духовна опозиція Русь — Поле украй загострилася. Культурні контакти, які вели до взаємопроникнення, набувають епізодичного характеру. Колишня фувивність змінилася аглюнативним зв'язком.

Усе важче проникає тюркізм у слов'янські мови. Доба Іга відклала терміни переважно одного класу (скотарські) і, як правило, тільки у східнослов'янські мови. До XII ст. мови слов'ян були достатньо розвинуті й повні засобами вираження. До того ж рівні цивілізації Руси і Поля вже не збігалися. Які нові явища могли принести кочівники Іга в культуру, гранично насичену ароматом степового етносу за минулі віки? Більшу частину того, що можна було запозичити у тюрків, слов'яни запозичили до XIII ст.

Комплекс меншовартості, зумовлений Ігом, заявив про себе у працях перших же російських істориків, починаючи з Татищева. Їхній запізнілий воєнний геній виявлявся часом у формах, що звеселяли читача. Несамовито виправляючи несправедливу правду, вони творили з її грубого живого тіла чудовий труп. Наукова істина чи просто Істина без епітетів? Такого питання в імперській історіографії не поставало.

Татищев вилучав з обігу правдиві факти, замінюючи їх своїми викладками. Рубав голови словами. А чи легко це? Рубонеш зі злістю, думаючи — чуже, а воно, покручене, розкосе, раптом закричить по-російському — мама!..

Погладиш по лев'ячій голівці своє, споконвічне з кінця в кінець, а воно розтане від ніжності, прихилиться до твого слуху і лопоче, хвилюючись, щось гортанне...

Смішні спроби деяких охоронців чистоти культури позбутися «варварських наносів» — вирубати всі частинки міді з бронзи.

Ми казали, що історія будь-якого народу є за суттю інтернаціональна. І розглядати її з псевдопатріотичних позицій — означає просто виявити некомпетентність. Порушуючи природні

зв'язки культури, позбавляючи її животворного космосу, ми прирікаємо її на затхлість і вимирання.

Іго проклятого минулого триває — каламутить душі, отруює свідомість. Історики не можуть пробачити далеким предкам фактів невігластва, довірливості й несміливості. Незнищенне прагнення подиватися на брата свого згори вниз. Але якщо співвідношення не дозволяє — завжди готова до послуг історія, яка допомагає їх змінити.

Світ людський заставлено старими вагами — від аптекарських до складських. І всі вони — суддівські. Коли бачиш, що десь порушено рівновагу, тебе тягне туди дізнатися, у чому річ.

Відтак помічаєш, що всі ваги перекошені. І життя твого на це не вистачить. Але й байдужості поки що не вистачає, аби нечуло спостерігати видовище тупого споневаження правди.

Літописи Війни живлять живим вогнем наші сьгоднішні почуття, обергаючи їх на ненависть.

Жалюгідний гнів сучасного копта на іранця за ахеманідське нашествя VI ст. до Різдва Христового. Але як оцінити почуття мого знайомого, який боляче переживав поразку Ігоря на річці Каялі?

Письменники відновлюють літопис Миру і Любові, щоб від різноманіття брехливих вірувань людство коли-небудь прийшло до єдності усвідомлень.

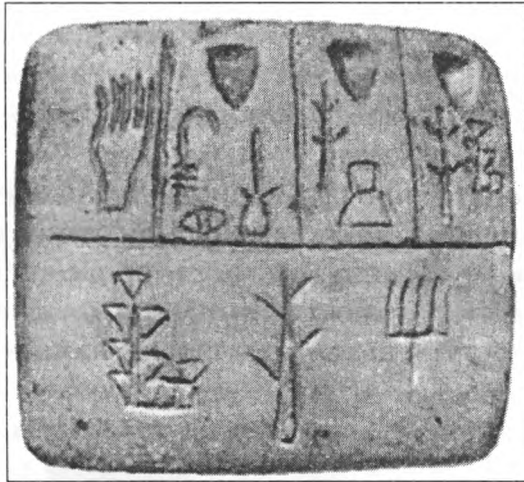
«Адже історія — це великий і різноманітний досвід людства, зустріч людей у віках. Неоціненна користь для життя і для науки, якщо зустріч ця буде братерською». Марк Блок, видатний теоретик історіографії. Герой опору фашизму. Розстріляний у березні 1944 року.

Багато з теоретичних положень великих мислителів — несучасні. Вони можуть належати навіть завтрашньому дню. Але вони закликали всіх сучасників думати категоріями майбутнього, інакше завтра не настане.

Поети Індостану говорили про народження нової єдиної цивілізації людства, заснованої на доброті. Одна лише війна допустима — війна поезії з псевдоісторією.

Частина II

ШУМЕР-НАМЕ

*Во всем мне хочется дойти
До самой сути.
В работе, в поисках пути,
В сердечной смуте.*

Б. Пастернак

...Коли я був студентом-геологом, то трохи пописував. Приніс щось чергове у молодіжну газету. У відділі нікого: перерва. Сиджу, чекаю. Людиною я вже був своєю, і мені можна було займати один зі столів, коли не було хазяїв.

Зазирнув чоловік у шапці, попросив дозволу увійти. Літній, сором'язливий, відчайдушний. Мене сприйняв за штатного. Я не став відпиратися, потис йому руку, холодну і довірливу. Мабуть, я був не першим, кому він показував свої твори — загальний зошит у брунатному ледерині: сторінки кольором нагадували обкладинку.

Вірші — розбірливо, великими шкільними буквами. В деяких словах різними чорнилами і почерками виправлені граматичні помилки. Вірші, як вірші, і рими є: «пішов» — «знайшов».

Класиком я вже тоді себе не вважав, і тому розпочав розмову, причому соромилися ми з ним наввипередки. Не вважаючи, що маю право відверто його повчати — людина літня (і досі ніяковію перед аксакалами), я намагався знайти в тексті позитивні приклади, і знаходив.

Моє зацікавлення його надихнуло, і він на очах збадьорювався. За півгодини вже не давав мені й слова мовити, розмахував руками, захлинаючись, пояснював історію кожного рядка, який я зауважував.

«А цього вірша я склав у 47-му, коли йшов з роботи. Розумієте, страшенна холодрига, а навколо — ніч, ну я, значить, і склав!..»

«Розумієте, гарні вірші у мене чомусь виходять, коли я мию голову. Чому так, га? Може, тому що голова нагрівається?» — і чекав відповіді. І, забиваючи відповідь, вивергався далі.

Зважаючи на його повне зібрання творів, голову він мив не часто. Щоб не сказати — зовсім не мив. І сподівання, що це коли-небудь станеться, відверто кажучи, були марні.

...Одну помилку в написанні колишні читачі все ж пропустили. Я пам'ятаю цей рядок: «темный лес шумер...»

Кажуть, що моряки й бабці забобонні. Мені більше до вподоби порівняння з моряком.

Я вмочив перо в чорнило і виправив, повернувши його тексту правильне «шумел», а собі, як потім виявилось, взяв його помилку — шумер. Можливо, і долю. (Ця помилка через роки стане моїми безсонними ночами, втілиться в тисячу нікому не потрібних сторінок, протягне через сотні книжок і словників, позбавить кохань, дружніх посиденьок і поем.

Помилка тягне мене, не розбираючи дороги, заштовхує в кабінети, де сидять випадкові люди, що прийшли на годину, поки наука на обіді, і правлять списками редакторських пер мій і без того поточений виразками Шумер. Це помилка, — кажуть вони, незабобонні, — даремно галасуєш. Це, у кращому випадку — сутінки. Ні, кажу я, це — Сибір. Що веде нас кривими стежками? Що тягне нас з бетонки на запылюжений путівець? Безлюдний острів в Аральській калюжі легше знайти, ніж в Атлантиці.)

Право на помилку

Лютневим вечором 64-го телефоную з готелю «Москва». За 20 хвилин входжу у під'їзд будинку 17, Лаврушинський провулок. В.В. провів у кабінет. Теплий, напівтемний кабінет вченого. Поговорили про погоду (очікувалися завірюхи). Він запитав, чим я зараз займаюся, і я вирішив, що іншої нагоди у розмові може й не бути. Поспішаючи, збиваючись, повідомив, що зараз мене цікавить проблема шумеро-тюркських мовних контактів. Навів декілька прикладів. В.В. слухав, схиливши велику лобасту голову.

— Шумери, — сказав В.В., — і тюрки. Не римується. Я думав, що ви розповісте про нову книжку віршів. Зізнаюся, засмутили. Хоча це похвально — цікавитися іншим. Знаєте, яке найдавніше слов'янське слово? Запам'ятайте його, це — «є». І який вік цьо-

го старого? Не більше двох тисяч років. Інші слова знищилися, видозмінилися настільки, що аби (пофантазуємо) відкрити пам'ятку праслов'янської літератури, скажімо, I-го сторіччя нашої ери, запевняю вас, ми б зустріли в ній лише одне знайоме слово — є. Наукою достеменно встановлено, що слово не витримує випробування часом. Воно розвивається, втрачаючи і набуваючи нових звуків, змінюючи значення. Час не стоїть на місці, і мова в постійному русі. Згодні? Шумерська мова виникла приблизно у четвертому тисячолітті до нашої ери. Останні пам'ятки письма, я маю на увазі шумерсько-вавилонські слабарії, належать до VI сторіччя до нашої ери. І їх зіставлення з першими пам'ятками показує, що лексика видозмінювалася протягом тисячоліть. Ви хочете стверджувати, що прототюрки, за вашими словами, «варилися в казані цивілізацій» давньої Передньої Азії, пішли, витіснені семітами, на початку першого тисячоліття до нашої ери і забрали й зберегли до пізніших часів деякі шумерські лексеми. Повторіть, будь ласка. *Дингир* — бог. А тюркські форми *Денгир*, *тенгир*, *тенгри*... Ні, неможливо. Не вірте надто очевидному збігу форм.

— І сенсу.

— Так, і сенсу. Це випадкові збіги. У мовах всього кілька десятків звуків, і кількість їхніх комбінацій дуже обмежена. У різних мовах можуть зустрічатися, на перший погляд, однакові слова. Але між ними немає жодного зв'язку. Вони виникли паралельно. Ви розумієте? І в різний час. Не засмучуйтеся, це типова помилка. Навіть спеціалістів інколи вводять в оману зовнішня подібність. Тюркська лексема, якщо припустити її залежність від шумерської, за минулі тисячоліття мала, повинна була невпізнано змінитися. І врешті-решт, погодьтеся, поки що немає жодних підстав припускати, що тюркські мови вже існували в тюркську епоху. Вони, як стверджують компетентні люди, виникли не більш ніж дві тисячі років тому. І, розвиваючись, створили ім'я бога — неба, яке випадково збіглося з назвою шумерського.

— Уже кілька разів ви називаєте цю страшну дату — 2 тисячі років. Невже цей християнський рубіж має аж таке значення в історії мов? Тюрки могли з'явитися незалежно від Різдва Христового. А якщо шумери називали б свого бога — Христос —

вчені так само наполягали б на випадковості збігу з іменем християнського бога?

— Думаю, так, — невпевнено сказав В.В.

— А якби до того ж вони ховали своїх покійників за християнським обрядом і встановлювали на могилах символ релігії — хрест, це теж би сприйняли за випадковий збіг? І порівняння символічної атрибутики тюркських курганів і шумерських виказує такі риси схожості, які неможливо назвати випадковими. Збіги надто системні.

— Я бачу, ви захопилися. І це мене непокоїть. Аргументів у вас недостатньо, щоб переконати мене у надмірності тюркського, як ви кажете, консервативного слова. Існує теорія, яка стверджує, що слово смертне. Щоб похитнути її, потрібні факти — слова, слово, слова безсмертні. Окремі, розрізнені приклади її не потривожать. Вашій ідеї консервативного слова протистоїть консерватизм усієї науки. Її ста доказам ви повинні протиставити сто один. Сотню — на заперечення існуючої теорії і один — на підтвердження вашої гіпотези. А ви починаєте відразу зі ствердження. А наука без тверезого, догматичного підходу до свіжих фактів, без консерватизму, може перетворитися на голу романтику. Зараз ви, шановний мій, вільні від страху і сумнівів, ви захоплені самим лише фактом і засліплені ним як поет. Але якщо ви поставили перед собою мету — стати вченим...

Гаразд, сформулюємо інакше. Якщо хочете серйозно зайнятися наукою, ви мусите виховати в собі консерватора, недовірливого і жовчного, внутрішнього редактора, який перевіряє сумніви вищою математикою, кожен, нехай навіть найгармонійніший факт. А він, цей внутрішній опонент, може приглушити у вас поета. Повірте, мене це справді хвилює. Ви прочитаєте цілу купу бездарних сірих висловлювань і поступово повірите в них. Вони кількісно вас переконують у своїй непохитності. І, кінець кінцем, дійдете до цілком щирого переконання, що для науки корисніше, якщо ви захищатимете теорію, на яку самі замахувалися в молодості. З її ворога ви перетворитеся на її апологета. Історія науки знає безліч таких доль. А тепер подумайте, чи варто? У вас чудова професія.

... Я повертався до готелю і продовжував розмову з В.В.

Чомусь так повелось: поезія — дурненька, наука — розумненька. Забули, що вірші дурня не стануть притчею. Забули, що значення «вчений» і «поет» розділилися недавно. Вони виражались одним словом, у Європі — артист, у Середній Азії — *чалябі* від пізньотурецького *чаляб* — бог.

Омар Хайям писав розлогі математичні трактати, можливо, тому йому так вдавались у кінці життя чотирирядкові рубаї — вірші стислі і всеосяжні, як формули. Аль-Фарабі, цей вузол поезії, філософії і математики? Ким вони були — поетами чи вченими? Чалябі. Ті, що вміють відгадувати символи, тому що створювали їх. Люди чуттєвого розуму. У середньовіччі в Середній Азії за науку не платили; єдиний привілей, якого домоглися Омар Хайям і аль-Фарабі, — щастя пізнання.

Якою тонкою є фонетична межа, що розділяє «чаляб» і «джаляб» — повія. І як важко зберегти рівновагу, не переступити за цю межу. Воістину, в рай проходять лезом меча. І хіба ти сам не звідував хвилин найвищого натхнення, коли все кориться стрімким порухам твого напоєного почуттями розуму. І відчуваєш прямий зв'язок з богом. І що поруч із цим тютюновий дим посмішок і приниження перед словом. Ти — *чалябі*, тобі все дано, і все повертається жестом і звуком!

Ти йшов, радісно кривавлячи босу душу, мов бритвою, лезом межі. І хитало тебе, і хотілося зійти з меча, вилікувати порізи. І сходив. І лікував.

Бог відступав, і ти поринав у веселе, нерадісне *джалябство*. Брехав собі та іншим, зраджував себе. Бився із ховрашками, ніби з орлами, намагаючись забути, затовкти побутом своє божественне походження. І обдертий, озлоблений повертався, спинався на лезо, ліз у літописи, забивався подалі від своїх очей у закинуті віки, у темні закутки пергаменту, блукав у вітровалі таємниць, і там, видихаючи перегар забобонів своєї епохи, очищався пилом і тліном мертвої мудрості, і забувався, і сподівався, і вірив, що коли-небудь, нехай хоч захмеліла *джаляб* зрозуміє твої метання і замислиться над твоїми віршами і, хвилюючись, скаже — мій *чалябі*! Моя ти людино!

А поки що історія, будь-яке абстрагування від дрібниць письменницького і просто людського побуту допомагали мені. Я

відпочивав, заспокоюючись, розбираючи напис на шведському камені. Тут я ні від кого не залежу, тут цікаво бути рабом.

«А чи варто?» Хіба можна спланувати життя і свято, холодно за пунктами дотримуючись програми? Утилізуються найпростіші поняття. Інтерес — це вже ставка у грі. Професіонал не вступить у гру «без інтересу». Загнати когось під стіл — також інтерес. А чи збереглася така гра, де процес цікавий не через результат? Є. І ми її постійно шукаємо, знаходимо і — граємо.

«Чи варто?»

...Ми сидимо на веранді степової дачі, розглядаємо у театральний бінокль крижану вершину Хан-Тенгри. Чому найвищі і найкрасивіші гори названі Яма-Лунгма і Фудзі-яма? Може, і верхівки наших будинків правильніше було б називати ямами?

— З точки зору найвищої?

— Можливо!

Формула надії «Можливо!» рухає нами. Ми любимо роздивлятися опромінені вершини: нам здається, що дивимося вгору.

Вони дивитимуться і нічого не почують.

Вони слухатимуть і нічого не побачать.

Це не про нас сказано:

— Можливо!

Почався етап підйому. Ми згадуємо себе Нами. І від того, чи будемо ми вибудовувати власні купини чи, травмуючись, здаючи шкіру з долоней, потягнемо важку, колючу, мов трос, лінію підйому вище себе, залежить амплітуда твого духовного злету, степ. Обманюй невігласів своєю плоскістю. Нехай тебе не обманює їхня плоскість. Під шаром рівної глини — вершини, ми ходимо по них.

Под круглой плоскостью степи
углами дыбятся породы,
над равнодушием степи
встают взволнованные руды,
как над поклоном —

голова,
как стих,
изломанный
углами,
так в горле горбятся слова
о самом главном.

Історія тюркських кочових племен нагадує пустелю. Бідну на крони, вщерть виповнену сухим коріняччям.

Альпініст, закладаючи, вкладає останню записку у кам'яний тур.

У театральний бінокль її з ганку Академії не прочитати. Вона написана для тих, хто, здираючи обличчя об кригу і порфір морен, заповзе на той п'ятачок. Моєму приятелеві не зрозуміти знаного хірурга, який розкопує курган, не зрозуміти диригента, що відморозив ноги на Хан-Тенгірі. «Куди вас несе!» — посміхаються ті, хто затишно влаштувався біля підніжжя, обгородив бескиди парканами і зробив споглядання блискучих істин-ям засобом для підтримування життя.

— Лізете у біноклі, шкідники! Затуляєте вершини!

Пиріжнику набридло ходити босим. Ми намагаємося згадати те, чого нам не розкажуть чоботарі, що моляться, немов буддисти нозі Будди, тісній колодці індоевропейського чобота.

Незламна аксіома «Волга впадає лише в Каспійське море» народилася у ХІХ сторіччі, коли географи ще не знали, що існує кілька волг. І катається лектор у човні по Волзі-матінці, яка впадає у Дніпро, і поблажливо посміхається:

— Неправда. Наукою твердо встановлено, що Волга впадає лише у Каспійське море, — і посилається на авторитетну заяву, а човна зносить у Чорне.

Коли маєш нагоду подивитися на послужний список великого роками і ступенями тюрколога і побачити кілька рівних статей, сірих, як асфальт, приурочених до дат і писаних у співавторстві, то мимоволі доходиш висновку — людина не виправдала свого призначення. Я вже не кажу про покликання, якого, можливо, і не було. Для неї наука була засобом, а не метою.

Вона була спритником, вертілася, як варене яйце на полірованому столі школи.

Я знаю таких світил і не збираюся приховувати до них свого ставлення, бо впевнений, що «слабким запереченням темряви, світло вірно слугує азійській ночі».

Мова і писемність — величезний, ніким не зачеплений матеріал культури, накопичений за багато тисячоліть, — чекають на нових дослідників.

Можливо, серед десятків моїх юних читачів знайдуться майбутні творці гуманітарних, але точних наук; люди нової форми, що позбулися забобонів християнських, мусульманських і буддійських знань, вільні від догм расових і національних філософій. Тоді слово не буде ані причиною, ані наслідком постійно змінюваних історичних уявлень, а буде — Словом, найоб'єктивнішим джерелом.

Постійна релігія, непорушний побут створюють той штучний режим, в якому не в'яне слово, яке має золоту структуру. Зотліває писемний матеріал,

но вечен знак над легким
пеплом букв,
над глинами,
над каменній плитой —
изогнутый лекалом мысли
Звук.

Температура, кисень і тиск руйнують фізичні предмети. Але в умовах із постійним режимом речовини не розкладаються. В одній єгипетській піраміді знайшли зворушливий вінок, який ще не втратив свого оригінального забарвлення. «Квітки найкраще свідчать про скороминущість тисячоліть», — вигукує Керам. Повіримо правді цих слів.

З чим порівняти нездоланне людське слово? З цим вінком чи золотим предметом, що не піддаються природному руйнуванню? Його можна погнути, зламати, переплавити, механічно порушити форму, але ерозія не владна над золотом.

Широкий мовчазний степ, як пеньок добіблейського древа

пізнання. Пенюк із розгалуженою підземною системою коріння, якої не бачать стовпи із гучномовцями. Сплять віки у закруті синкліналі. Йдеш голим степом, схиляєшся біля поодиноких виходів скельних порід, відколюєш зразки. Станеш навколішки перед джерелом і, перш ніж припасти губами, побачиш блиск райдужної півки у вирі води. Позначиш місце виходу нафти у маршрутному журналі. Може, випадковість? Проїжджав хтось і насмітив. Мив мазутні руки. Місце пустельне. Слідів машини немає. І день сидиш біля джерела, а вода не втрачає свого бакинського забарвлення. І помічаєш, що камені біля струмка чорні. Проведеш пальцем — вона. Тріщинами підіймається на поверхню з артезіанських глибин кочівниця-вода, зачіпаючи край нафтоносного пласта...

Шумер. Ускладнений, затуманений театральними біноклями, нереальний, блакитний, променистий у космосі закостеніння і — близький, шерехатий, як степовий валун, на якому висічені пам'ятні слова.

...Недавно вночі я спустився у комору. Роками у коробках з-під меблів, довгих, містких, як домовини, складався мій шумерський архів. Двері були відчинені, замок зірваний. Я посвітив ліхтарем. Чорний паперовий попіл вкривав підлогу. Валялися пляшки з-під вермуту, консервні бляшанки. Хтось гуляв і палив скрутні з рукописів. Мружачись, прикриваючись руками, вибиралася парубійки і їхні прим'яті, заспані подруги з архівних домовин.

Мене скорчила символіка факту. Твори, нарешті, світили живим ясним вогнем, розганяючи морок комори. Історія допомагала сучасності.

Там, у коморі, я зрозумів афоризм — життя б'є ключем.

Коли тебе за Шумер — по печінці, ти стоїш за нього, як за батьківщину. Як за батьківщину — відповідаєш.

...Я зібрав уцілілі сторінки. А ящики наповнив книжками, пухлими томами індоєвропеїстів. Нехай тепер на них виспляться. Їм необхідний тиск згори і з боків, може, виростуть, чинячи опір важким задницям дійсності. Ця ніч остаточно мене переконала в тому, що потрібно сісти й узагальнити почуття, думки, накопичені за роки зацікавленень Шумером.

Сумніви

Є точні науки, а є гуманітарні, тобто неточні — лінгвістика та історія. Вони виходили із забобонних установок євроцентризму. Сформувавшись у Європі ХІХ сторіччя на ідеологічному фундаменті аріїзму, вони не можуть позбутися його пережитків і донині. Давність людства розглядалася через призму політичної і культурної карти ХІХ сторіччя. І цей недіалектичний погляд не міг суттєво не викривити історичної перспективи і не вплинути на висновки, які стали відправною теорією, базисом названих наук.

Молода квітуча Європа, морщачи носика, роглядала з вікна вагона кульгаву, згорблену стару Азію. І це миттєве співвідношення обом здавалося вічним. Важко було юній егоїстичній особі повірити, що зморшкувата баба-яга колись була енергійною зухвалою красунею. І важкі коштовності, які вона винесла до потягу на продаж, колись приборкували її гнучку шию і бились, виблискуючи на скаку, на високих грудях. І її дзвінку мову слухала давня Греція і старці Єгипту.

Дісталось від науки кочівникам. Подрані юрти, бруд і злидні ХІХ сторіччя справили таке гнітюче враження на європейських учених, що сама думка про можливість найдавніших культурних контактів Степу і Європи здавалася блюзнірською.

Г. Потанін у книжці, присвяченій впливу тюрксько-монгольського епосу на західноєвропейський, намагався розглянути образ кочової культури у розвитку, натякаючи на хвилеподібність графіка історії будь-якого народу; графіка, який складався з епох культурного злету і падіння. Офіційна наука книжку просто замовчала. Навіть спростовувати не стали. Як можна порівняти «Пісню про Роланда» з монгольським епосом. Все одно, що Лувр із юртою.

Археологи шукали тільки те, що могло висвітлити історію європейської культури. Цим пояснюється інтерес до курганів Межиріччя (біблейських пагорбів).

Пам'ятки орхоно-єнісейського письма, випадково відкриті в Сибіру шведським офіцером, засланим до Сибіру після Полтави, два сторіччя чекали на дослідників, поки фінські вчені не вирішили, що сибірські руни можуть мати стосунок до минулого фінів.

Написи на каменях Єнісею та Орхону нагадували кам'яне письмо Скандинавії. З усіх скандинавських народів лише фіни вийшли з Азії, можливо, вони і принесли кам'яне письмо на північ? Фіни видали перші атласи пам'яток сибірського письма. Звернули на них увагу всіх палеографів Скандинавії. Поки донець В. Томсен 1893 року не знайшов ключ, за допомогою якого розшифрував відомі написи. Вони містили тюркський текст.

Європейські вчені, здавалося, після цього втратили інтерес до сибірського письма. І це повідомлення (кочові тюрки мали буквене письмо декількома сторіччями раніше багатьох європейських народів!) не похитнуло упередженого ставлення до тюркського минулого і позначилося, та й зараз позначається, на результатах вивчення давньотюркської руніки. Кочівник так і залишився в уявленнях офіційної науки в образі Вічного Варвара, що паразитував біля пипок китайської, іранської та арабської цивілізацій. Писемність тюрків без детального аналізу і зіставлення була оголошена запозиченою в іранців. Оголосили, як відмахнулися. Ця гіпотеза цілком вкладалася у систему наукових поглядів на кочову Азію, і тому не виникало необхідності в жодних додаткових дослідженнях для встановлення справжнього генезису цієї писемності. Гіпотеза, а насправді — безпідставна заява фінського вченого — з часом, кочуючи з одного підручника в інший, за вислугою років була возвеличена в ранг аксіоми.

...Навесні 1970 року в околицях міста Алма-Ати (Казахська РСР) поблизу селища Іссик було розкопане курганне поховання алтайського типу, попередньо датоване часом Пазирикського кургану V—VI сторіч до н. е.

Велика кількість прикрас (деталей одягу) вкривали останки юного вождя (понад 4-х тисяч одиниць), похованого у склепі, що був зрубаний із могутніх стовбурів тяньшанської ялини. Золотий пояс, золота зброя, золотий шолом...

Художні форми іссикських предметів аналогічні золоту курганів Алтаю, Причорномор'я і Північного Кавказу. Так званий «скіфський звіриний стиль» втілено в іссикських атрибутах з незвичайною чіткістю. Але алтайські шедеври мовчать. Мовчить і вся величезна за обсягом археологічних знахідок епоха номадів, що у першому тисячолітті до н. е. населяли велику те-

риторію Євро-Азії. Тюркологи знають повідомлення китайсько-го літопису III сторіччя до н. е., що народ кангюй (кангли¹¹³) писав «поперек» — горизонтальним рядком, на відміну від китайської традиції вертикального розташування таксту.

Ось і все, що ми знали про письмо середньоазійських кочівників тієї темної доби.

В іссикській гробниці було знайдено чашу з вирізаним по зовнішньому краю горизонтальним написом, який складається із 26 знаків, що нагадують орхоно-єнісейські.

...Після публікування перших статей про чашу¹¹⁴ я отримав листи, автори яких сприйняли наше повідомлення, прочитання і висновки як результат незнання «очевидних», «твердовстановлених» положень, таких як: орхоно-єнісейське письмо виникло не раніше V—VI сторіч нашої ери на основі одного з найпізніших іранських варіантів арамейського письма. Ця дата підтверджується непохитними в тюркології авторитетами; значить, іссикський напис ніяк не можна відносити до тюркських рун, швидше за все, чаша з написом занесена з країн, які застосовували арамейське письмо, ймовірно, з Ірану, і випадково потрапила серед предметів побуту у курганне захоронення. Таким чином, зміст напису не повинен відображати ситуацію, тобто не епітафія. Варто очікувати, що напис містить ірано-мовний, чи семітський текст.

Зауваження досить цікаві, отже обійти їх мовчанням ми не маємо права. Навіть навпаки, вважаємо за потрібне акцентувати на них увагу, бо вони, значною мірою будучи відображенням існуючої системи поглядів на історію давньотюркського рунічного письма, характеризують стан справ у палеонтологічній науці, та й у тюркській історіографії загалом.

Уперше і востаннє проблема походження орхоно-єнісейського письма розглядалася (і досить приблизно) у роботах датського вченого В. Томсена і фіна О. Донера у XIX сторіччі.

¹¹³ Кангли — одне з найдавніших тюркських племен.

¹¹⁴ Газета «Казах адабиети», 25 вересня 1970 р. — «Джетгысу кон жазба»; газета «Комсомольская правда», 31 жовтня 1970 р. — «Иссыкское письмо»; журнал «Техника молодежи», 1971 р., № 5 — «Серебряная чаша»; часопис «Узбек тили ва адабиети», 1971 р., № 5 — «Еттисувнинг эски езувлари».

О. Донеру належить гіпотеза про іранський родовід сибірських рун, яка ніким не була переглянута чи доповнена. Попри величезні суперечності, які виникають при елементарному механічному порівнянні всіх іранських алфавітів з давньо-тюркськими.

Причина настільки протиприродної спорідненості — сумісність у просторі й часі. Авестійське письмо виникло і проіснувало в Ірані до VII ст. н. е. Вважається, що саме в цей період і з'явилося орхоно-енісейське письмо.

У 1896—1897 роках поблизу міста Ауліе-Ата (нині місто Джамбул) В. Каллауром і фінським археологом Гейккелем разом із Мунком і О. Доннером було знайдено п'ять каменів із рунами. Форми декотрих букв значно різнилися від уже датованих орхонських, декільком буквам узагалі не знайшли відповідників. На цій підставі автори знахідки та інтерпретацій запропонували час більш ранній, ніж орхонський. Часовим еталоном стала знайдена у Монголії епітафія Куль-Тегіну, яку було датовано за іменами, що зустрічаються у китайському літописі, VIII ст. н. е. Відтоді прийнято маніпулювати хронологією тюркського письма, розміщуючи дати щодо встановленої.

Для талаських каменів бала запропонована обережна давність — V—VI ст. н. е. З тим самим успіхом можна запропонувати і десяте сторіччя, оскільки відмінність талаських букв могла пояснюватися також перекрученням вихідних орхонських. Так було датовано всі пам'ятки давньотюркського письма, знайдені від Монголії до Угорщини.

Чи можна, виходячи з нерішучого припущення Доннера, Каллаура і Гейккеля, зробленого на підставі широких етимологічних досліджень, без врахування даних світових алфавітних систем, сьогодні безапеляційно проводити чітку риску під V—VI сторіччями, оголошуючи цю дату початком історії тюрків?

Але можна з упевненістю сказати, що всі проблеми (радше — біди) тюркської палеографії пов'язані з цією штучною датою. Вона дозволяє ставитися до рун як до провінційної, пізньої, перезапозиченої писемності, яка не становить принципового інтересу для загальної палеографії.

У єдиній узагальнюючій праці з історії писемності, яка вийшла у нас в країні, тюркським рунам приділено менше слів, ніж у давньому китайському літописі. Сказано буквально таке: «На тій самій (перській) основі сформувалася і найдавніша тюркська писемність, яка не зовсім точно називається орхоно-єнісейською рунічною писемністю. Ця буквена писемність застосовувалася у Центральній Азії у VI—VII ст. н. е.»¹¹⁵».

Ні описів, ні алфавітної таблиці, ні історії, жодного прикладу.

У передмові до перекладу книжки І. Фрідріха «Дешифрування забутих писемностей і мов»¹¹⁶ І. М. Дунаєвська справедливо зауважує: «Недоліком роботи І. Фрідріха, з погляду нашого читача, є дуже побіжна вказівка на ті мови і писемності, які були поширені у давніх народів, що населяли сучасну радянську територію, деякі з них зовсім не згадуються». (Всі, крім давньотюркської мови, «згадуються» у післямові радянського редактора І. Дьяконова).

Не будемо нарікати на закордонних авторів (Т. Февріс, М. Коен, І. Дірінгера, Ч. Лоукотка, І. Гельба), оскільки їхня неухважність пояснюється нашою власною неухважністю.

...Наприкінці XIX ст. В. Томсен розшифрував руни і загалом прочитав за допомогою В. Радлова, Меліоранського та інших.

Далі, з початку XIX сторіччя і рівно півсотні років, історія вивчення рун виявилася далеко не динамічною картиною.

Ще 1959 року, у статті Є.І. Убрятова «О научной и общественной деятельности С.Е. Малова»¹¹⁷, Сергій Юхимович названий «єдиним» в СРСР спеціалістом з орхоно-єнісейської писемності і мови пам'яток.

Великого перебільшення у цьому не було. Хоча на той час С.Ю. Малов устиг опублікувати лише три статті, що торкалися окремих коротких написів, загальним обсягом декілька десятків сторінок¹¹⁸.

¹¹⁵ Истрин В. И. Возникновение и развитие письма. М., 1965, ст. 322.

¹¹⁶ Фридрих И. Дешифровка забытых письменностей и языков. М., 1961.

¹¹⁷ Тюркологический сборник. Т.І, М.-Л., 1951.

¹¹⁸ Болгарская золотая чаша с турецкой надписью. «Казанский музейный вестник», Казань, 1921 г., № 1-2, ст. 67-72. Древнетюркские надгробия с надписями бассейна реки Таласс. Изв. АПН СССР, Л., 1929 р., №10,

Інші назви пов'язані з іменем археологів-практиків, проф. С.В. Кісельова і Л.О. Євтюхової. Вони відкопали в алтайських курганах декілька срібних і золотих посудин з написами. Присвячують їхньому опису і прочитанню загалом півтора десятка сторінок¹¹⁹.

Ми поки що не говоримо про велику наукову цінність нових археологічних знахідок та про точність перекладів, ми поки оцінюємо наведену бібліографію кількісно. Та звертаємо увагу на те, що всі ці праці мають конкретну властивість, пов'язані з приватними знахідками; немає жодної, де були б поставлені питання теоретичного плану. Немає жодної сторінки, що рецензує досягнення основоположників етимологічного методу. Без критичного перегляду основ науки, закладеної століття тому, без твердої теоретичної бази, на одному етимологічному методі тлумачення текстів наука «тюркська палеографія» існувати не могла.

Після 50-го року з'явилися, нарешті, атласи С.Ю. Малова, з ними пов'язане деяке поживлення у вивченні епіграфії. Але більшість робіт — лінгвістичного характеру, що ґрунтуються на перекладах Томсена — Радлова — Малова.

До власних проблем палеографії вони мають Віддалене відношення.

...Я мимоволі порівнюю цю невтішну картину з іншою, всім знайомою. За десять років систематичного читання наукової літератури з питань «Слова про Ігорів похід» мені вдалося перегорнути лише кілька сторінок бібліографії праць, присвячених одному цьому твору слов'янської давнини, який, на жаль, дійшов не протографом. Лише тюркізми «Слова» вивчаються у десятках статей, загальна кількість яких перевищує кількість праць до усієї тюркської палеографії. Пушкін, Карамзін, Хлебников, Блок, Маяковський — хто лишень із російських

ст. 799-806. Новые памятники с турецкими рунами. Язык и мышление, вып. VI-VII, Л., 1936, ст. 251-279.

¹¹⁹ Киселев С.В. Саяно-Алтайская экспедиция, 1935 г., «Советская археология», 1936, № 1, ст. 282-284. Евтюкова Л. и Киселев С. Открытие Саяно-Алтайской археологической экспедиции в 1939 г. «Вестник древней истории», №4 (9), на ст. 162 наводиться рунічний текст із двох золотих посудин і дається спроба перекладу.

письменників не брав участі у дискусіях щодо «Слова»! Жодна пам'ятка європейської літератури (культури) XII ст. не вплинула настільки позитивно, як «Слово», на долю національної культури завдяки незгасаючому інтересу вчених. «Слово» багаторазово перекладене, лежить у портфелі кожного школяра, його завчають напам'ять на уроках рідної мови, за ним вчать поважати народ і його історію. «Слово» — найдавніший документ загальнослов'янської культури — не зачинилося у сірому сурдуті кабінетної науки. Його рано усвідомили як внесок слов'янського розуму і таланту у скарбницю загальнолюдської культури. «Наука про «Слово» стала народною, — пише Д.С. Лихачов, — вона давно ведеться на загальних підставах. Про «Слово» пишуть літописці, актори, педагоги, письменники, зоологи, інженери. Їхні роботи принесли багато цінного».

В інтерв'ю кореспондентові «Комсомольської правди» академік Д.С. Лихачов закликає молодих читачів до прямого «спілкування з культурою Давньої Руси».

«Не так, звичайно, просто пізнати давньоруську літературу. Але спробуйте її більше читати, звикніть дослухатися до її інтонацій і дивитися крізь умовності її стилю. Ви почуєте голоси людей, що жили за сторіччя до нас, билися над питаннями «буття», шукали мету і сенс життя».

Він вказує на декілька популярних причин, які вимагають від нас глибокого і правдивого вивчення культури нашого минулого і, зокрема, говорить про тих вчених, які, не обтяжуючи себе серйозним вивченням предмету, видають роботи, що намагаються представити давню культуру народів Росії нижчою, менш цінною порівняно з культурою Заходу.

«А крім усього, вивчення нашого минулого здатне і мусить збагатити сучасну культуру. Сучасне прочитання забутих ідей, образів, традицій, як це часто буває, може підказати нам багато нового. І це не словесний парадокс...»

Закінчуємо цю сторінку: дані орхоно-єнісейської писемності на сьогоднішній стадії вивчення не дають підстав для похмурих висновків щодо його доісторії. Ми поки що маємо право дозволяти собі обережні позитивні формулювання; але, по суті, твердження, що цього не було і не могло бути — безпідставне! Воно

будується не на твердо встановлених фактах, а на забобонній традиції. Жодне ім'я в науці не може замінити аргументу. Інколи найнесамовитіші заперечення, що спираються на зриму порожнечу, переплітаються із найбільшими ймовірностями помилок. І мені як письменникові й любителю історії не хотілося б, аби тюркська писемність, яка може стати важливим свідченням давності тюркської мови і культури, була б мимохідь, без доказів принесена в жертву хибно-аксіоматичній тезі й витлумачена як випадковість, не варта спеціального розгляду.

Можливо, що порожнечою ми називаємо глибину.

Р. С. Поява в археології методів абсолютної хронології дала цілу низку несподіваних результатів. Радіовуглецевий метод дозволяє визначати зі значною точністю вік археологічної знахідки органічного походження — залишків деревини, тканини, вугілля вогнищ — якщо вони не старші ніж 30 тисяч років.

І не дивно, що дані, отримані цим методом, часто розходяться з існуючою в науці датою, яку дав класичний для археологів метод порівняльної археології (порівняння з відомими, вже датованими предметами, знайденими разом зі зразком, який вивчається). Це змушує деяких археологів скептично ставитися до даних радіовуглецевого методу. Однак такий скептицизм виявляється безпідставним.

Якби знайдені у похованнях пам'ятки тюркської писемності вивчалися радіовуглецевим методом, ймовірно, початкову дату «V—VI сторіччя н. е.» було б спростовано.

...На скільки запитань про походження семітських і європейських буквених систем відповіла б спроба порівняльного вивчення тюркських рун?

Тому я витрачав роки на дослідження скандинавських рун, етрусських написів, викликаючи щире здивування наших тюркологів, які зовсім не розуміли, навіщо казаху ворухити мертві культури чужих територій. Цей територіальний принцип, прагнення вирішувати проблеми етногенезу, не виходячи за межі державних кордонів, встановлених у XIX—XX сторіччях, — не що інше, як спроба розглядати історію народу поза зв'язком із людством.

Мова і наука

Писемність не вічна. Багато хто її втратив. Але усна мова — ось те безсмертне джерело історичних знань, які ми відкрили із останньої сторінки. Не зберігаються писемні пам'ятки, але вціліла мова, прочитай її.

Індоевропейські мови пережили ще складнішу історію, ніж тюркські. Це відобразилося у морфології. Мова скандинавських рунічних пам'яток півторатисячолітньої давнини вже не зрозуміла навіть германістам. За два сторіччя рунології жодна пам'ятка не прочитана. А текст тюркських епітафічних епосів того ж періоду звучить як сьогоденне живе мовлення. Висновки про старіння слова лінгвісти зробили зі спостережень за розвитком індоевропейської лексики і поширили це твердження на всі мови, без урахування оригінальних особливостей їхніх історій.

Великі успіхи фізики ХХ сторіччя оживили доктрину фізикалізму. Науку, «яка вирвалася вперед», почали наслідувати ті, що відстають.

Один лінгвіст, завівши «гуманітарний метод» у глухий кут, оснастився дзвінками латами, позичивши їх у підручниках математики й фізики для молодших курсів. Лати допомагають захистові. Брязкіт інтервалів, плутанина графіків, відсотків, чужих термінів — залізна маска на невиразному обличчі новітньої лінгвістики.

Вчені, що займаються природничими науками, запускають візок на Місяць, а наш мовознавець не може мені пояснити, що таке «візок». Це слово його вже не задовольняє своїм звичайним, ненауковим способом вираження. Він уводить нові правила позначення: А — означає Т, В — означає Е, С — означає Л, Д — означає Г, Е — означає А.

Тоді слово, яке вивчається і обурює своїм ненауковим виглядом, набуває вигляду точної формули: АВСВДЕ. Тепер залишається закласти її в ЕВМ і чекати розв'язання проблеми, яка виникла, сидючи біля мигітливої купи залізяччя.

«Наприклад, слово **киця**: і зорові, тактильні, слухові та інші відчуття від реальної кішки діють як єдиний комплекс. Безпосередні компоненти цього комплексу позначаються буквами *a*, *b*,

в, г, g і словесний компонент — буквою е. Далі слово починає заміщувати собою всі безпосередні компоненти цього комплексу: $e = (a + b + v + g + d)$. Тепер слово заміщує, узагальнює собою всі ці безпосередні компоненти і є їхнім скороченим вираженням. Але далі **киця** починає означати не лише одну конкретну мурку, а будь-яку. Якщо комплекс безпосередніх подразнень, що отримуються від другої кішки, позначимо буквами a_1, b_1, v_1, g_1, d_1 , а від третьої — a_2, b_2, v_2, g_2, d_2 , то слово **киця**, представлене буквою е, отримує ширше значення. Воно включає вже багато комплексів: $e = (a + b + v + g + d) + (a_1 + b_1 + v_1 + g_1 + d_1) + (a_2 + b_2 + v_2 + g_2 + d_2)$ і т. д. На жаль, це вже не пародія. Це остання сторінка статті М.М. Кольцової «Физиологическое изучение явлений обобщения и абстракции», що увінчує збірник «Язык и мышление» (Москва, 1967 р.), в якому представлений цвіт нової лінгвістичної думки у графіках, гуркітливих термінах і формулах, подібних до вищенаведеної.

Повернімося вухом до фізиків. Річ у тому, кажуть вони, що наші поняття не апріорні, а є результатом людського досвіду. Такий аналіз дозволяє нам створити поняття, уявлення, теорії, адекватні відомому нам колу явищ. Але щоразу, коли ми проникаємо у суттєво нову сферу фізичних явищ, нам доводиться **кардинально змінювати усталені уявлення і поняття**.

У цій постійній готовності переглянути думку, висловлену вчора, і криється секрет Молодості точних наук.

Перші положення батьків лінгвістики — всі до одного, не встигнувши народитися, стали апріорними для наступних. Ніде культ предків не є таким сильним, як у цій науці. Внутрішню послідовність теоритичної бази видно по всій площі сучасного мовознавства.

В.І. Ленін у своїх «Философских тетрадах» вказував на те, що людське пізнання не може відразу всесторонньо охопити світ. Людина пізнає окремі сторони світу предметів, послідовно переходячи до пізнання інших аспектів. При цьому завжди є небезпека: заглиблюючись у вивчення того чи іншого аспекту світу предметів, можна втратити усвідомлення того, що це всього лише **один бік, один момент**, і абсолютизувати цей один бік.

«Пізнання людини не є прямою, а кривою лінією, що безкінечно наближається до ряду кіл, до спіралей. Будь-який уривок, уламок, шматочок цієї кривої лінії може бути перетвореним (односторонньо перетвореним) на самостійну, цілу, пряму лінію¹²⁰...»

Гадаю, що це правильне положення можна цілком віднести до лінгвістики, яка зробила загальними висновки зі спостережень над мовами так званої індоєвропейської сім'ї і поширила їх на всі мови світу, без урахування їхніх особливостей. Помилковість такого підходу очевидна при порівнянні індоєвропейських і тюркських мов.

У багатьох індоєвропейських мовах за порівняно короткий термін, в історично доступний час, структура мови і морфологія кардинально змінилися.

Тюркські мови за цей час не змінилися, слово у них збереглося краще, ніж в індоєвропейських мовах, з декількох причин.

1. Тюркське слово аглютативне, тобто корінь і суфікси не сплавляються, а є рухомим сладом. Корінь-потяг завжди попереду і не змінюється. Він впливає на суфікси (якістю звуків), а не навпаки.

Індоєвропейські мови, на відміну від тюркських, більш фузивні. Переважно тому, що явище фузії спостерігається і в аглютативних мовах, зокрема — у монгольських і тюркських. Але в тюркських мовах аглютативність — правило, фузія — виняток, хоча й значний. В індоєвропейських мовах — навпаки.

Уявіть гру професійного піаніста і початківця. Умілець при будь-якій швидкості гри акцентує кожен звук, потрапляючи пальцем точно по одній клавіші. До — ре — формула аглютативності. Початківець потрапляє пальцем відразу по двох клавішах, і виходить сплав звуків — дре. Це образна формула фузитивності.

Аглютинація сприяє збереженню слова. Фузія руйнує його.

2. Місце наголосу, як правило, постійно на останньому складі.

3. Немає прийменників (префіксів). Вони впливають на корінь в «и — е», слові, створюючи у розвитку хибні основи.

4. Немає показників граматичного роду. Цей формант в

¹²⁰ Ленин В.И. Полное собрание сочинений, вид. 5-те, т. 29, ст. 322.

індоєвропейських мовах міняв своє місце щодо кореня (-*пост* на *пре-*) при переході до аналітичного виду. Але колишнє, традиційне місце (-*пост*) не залишилося порожнім. Старий показник роду зростався з основою, змінюючи її вигляд.

У загальногерманському «земля» — **йер*, з показником жіночого роду — *йерге*. При переході до аналітичного виду показник став застосовуватися перед словом, але попередній формант залишився на місці — *гіе йерге*.

Ймовірно, такий самий цікавий шлях пройшло романське слово — *тйєрра* — земля.

Колишній показник роду (-*пост*) зараз існує лише у давньо-семітському: '*ерсат* — земля (акадське). У клинописі був знак для суфікса жіночого роду -*ат*. Праформа семітських назв землі, мабуть, була *'*ер*. (Історія конструкції '*ерс* — особлива, вона безпосередньо стосується Шумеру).

Назва землі *'*йер* колись було міжнародним словом, воно увійшло у семітські, германські й тюркські мови. Всі вони починали з однієї точки, але праформі у чистому вигляді без нарощувань вдалося зберегтися лише у тюркських мовах: *йер* — земля.

Мені здається, лінгвісти помиляються, вважаючи головними причинами змінювання слова — фонетичні. Граматичні причини — основні. Фонетичні причини лише супровідні.

У тюркських діалектах слово «земля» представлене фонетичними варіантами — *йер*, *йар*, *жер*, *джер*, *чер*, *джер*, *тьєр*, *кер*, *кір*. У германських мовах їм відповідають грамофонетичні варіанти: *гіе йерге*, (*йарг*, *йорг*, *йурт*). У германських прикладах викривилася сама консонантна основа. Вона нагадує старий корабель, обліплений мушлями.

Незмінність морфологічної схеми і визначила надстійкість тюркського слова. Додамо й історичні причини — консерватизм побуту (кочовий спосіб життя), релігія (тенгріанство — культ предків). Кочівник скакав, а час стояв. Кочівник контактував із десятками етносів, збагачував свій, але не змінював його кореневого образу. Співвідношення предмета і часу зараз визначають словами Ейнштейна: «У предметі, що рухається з великою швидкістю, час зупиняється».

Індоевропейстика

Висловлю фантастичну думку. Певний невідомий нам народ V—IV тисяч років до н. е. мечем і богом скоряє деякі європейські та азійські народи і за віки пригноблення відкладає в різних за походженнями мовах спільний шар лексики і разом з нею невизначену кількість граматичних рис.

Через тисячоліття Вільям Джонс (1746—1794), ознайомившись із санскритськими рукописами, зміг написати захоплені слова, що стали теоретичною основою порівняльного мовознавства: «Мова санскриту, хай якою давньою вона була, має надзвичайну структуру, досконалішу, ніж грецька, багатшу за латину, і прекраснішу, ніж кожна з цих мов, але вона настільки споріднена з обома як у коренях дієслів, так і в формах граматики, що це не могло бути викликано випадковістю, спорідненість настільки сильна, що жоден філолог, який зайнявся б дослідженням цих трьох мов, не може не повірити у те, що всі вони виникли з одного спільного джерела, якого, можливо, вже не існує».

Напрямок розвитку науки, яка народилася, було визначено цією формулою.

Головне у його висловлюванні: 1) подібність не лише в коренях, але й у деяких формах граматики не може бути результатом випадковості, 2) це є спорідненість мов, що мають спільне джерело.

Франс Бопп (1791—1867) пішов напрямки від декларації В. Джонса і досліджував порівняльним методом відмінювання основних дієслів у санскриті, грецькій, латинській і готській мовах (1816), зіставляючи як корені, так і флексії.

Данський учений Р.-К. Раск (1787—1832) всіляко підкреслював, що лексичні співвідношення між мовами не є надійними, набагато важливішими є граматичні відповідності, оскільки запозичення словозмін, зокрема флексій, «ніколи не буває». Припущення Джонса у роботах послідовників розвинулися у категоричні твердження.

Із безлічі мов світу була, нарешті, виділена індоевропейська група мов, до якої увійшли всі європейські (окрім угорської та фінської), іранські та індійські мови.

Вона створювалася за огрубленою схемою: деякі латинські й грецькі елементи граматики схожі на санскритські, кельтські й готські схожі на латинські, латинські — на слов'янські і т. д.

Чому ж перші лінгвісти наполягали на думці, що збіг лексики для встановлення спорідненості мов — недостатній аргумент?

Докладне порівняння споріднених мов виявило різке розходження у лексиці. Пояснення було знайдено: виявляється, у мові є ядро — головний словниковий фонд і оболонка — словниковий склад, який може протягом двох тисячоліть повністю замінитися навіть у близькоспоріднених мовах. До незмінного головного фонду були віднесені загальні для більшості «індоєвропейських мов» терміни, які, за даними математичної лінгвістики, зазвичай, становлять не більш ніж 1-2% всього словника¹²¹».

«Матеріалом для порівняння можуть слугувати лише слова, що виражають найстаріші, найстійкіші поняття — слова головного словникового фонду, що зазвичай становлять не більш ніж 1—2% всього словника. Як встановлено математичною лінгвістикою, і з цього головного фонду в середньому 15% протягом тисячоліття вимирає, замінюючись іншими. Мабуть, тому не вдається встановити спорідненість, наприклад, шумерської мови з якою-небудь сучасною — момент розходження належить до надто далеких часів¹²²».

Словниковий склад, тобто 99% словника за цією теорією, повністю руйнується за найкоротший термін. Якщо вірити маситому В.В., — за два тисячоліття. Повірімо і припустімо, що тюркська мова у IV тисячолітті до нашої ери складалася з 10 тисяч слів. З них, відповідно, 100-200 слів входили у головний словниковий фонд. За 6 тисячоліть мали зникнути 90% слів го-

¹²¹ У лексиці сучасної англійської мови міститься більш як 50% одних тільки романських запозичень. У корейському словнику 75% китайських слів. За підрахунками О.М. Трубачова, в «Этимологическом словаре русского языка» М. Фасмера знаходиться загальнослов'янських слів (і ранні запозичення) -3191. Східнослов'янських -72. Руських слів — 93. Пізніх запозичень — 6304. Невідомих за походженням — 1119. («Вопросы языкознания», 1957 р., №5, ст. 67). Цифри приблизні. Не враховані останні випуски словника М. Фасмера. Але й цей список дає наглядну уяву про те, як відкрита мова для впливів.

¹²² Дьяконов И.М. Языки Древней Передней Азии. М., 1967, ст. 21.

ловного фонду, тобто до наших днів доплентаються 10-20 слів, які, до того ж, невпізнано стерті фонетичними змінами. Таким чином, навіть якщо б тюркські слова відобразилися у шумерських пам'ятках, порівняно із сучасним словником підлягають лише 10-20 слів, але й у такому разі фонетична і смислова відмінність буде наскільки великою, що встановити їхню спорідненість із сучасними мовами практично неможливо.

Правильно, але лише, мабуть, щодо мов, об'єднаних в індоєвропейську групу. Порівнюючи мови цієї штучно створеної у ХІХ ст. сім'ї, вчені побачили, наскільки велика різниця у словниках і граматиці, і зробили висновок про смертність слова, надавши йому універсального поширення. Невелика група слів збіглася у багатьох мовах. Її визнали залишком праіндоєвропейської спадщини і вивели вчення про основний словниковий фонд, який менше розкладається. А всі ті слова, які не співпали, потрапили у розряд словникового складу, рядових слів, найбільш смертних.

До яких же класів належать загальні в індоєвропейських мовах лексеми, тобто ті, які належать до основного фонду, тобто ті, які доводять генетичну спорідненість індоєвропейських мов? Це:

1) **Числівники** від трьох до п'яти (коли існувала п'ятерична система) або до дев'яти (в період існування десятиричної системи). Числівник «один» менш стійкий. Чому? Тому що в індоєвропейських мовах назви одиниці не збігаються (пор. *уан* — *одун* — *ек*). І тому ця закономірність стає спільною для всіх мов.

2) Особові або присвійні **займенники** 1-ї і 2-ї особи. Чому лише перших двох? Тому що в індоєвропейських мовах займенники 3-ї особи не збігаються.

3) Деякі **терміни спорідненості**.

4) Назви деяких частин тіла (в індоєвропейських мовах загальна лише назва ноги — **om*).

Таким чином, достатньо при зіставленні двох зовнішньо не схожих мов побачити близькість оцих лексичних груп, щоб заявити про генетичну спорідненість мов. Напочатку індоєвропейська сім'я створювалась за цією нескладною схемою, коли подібність санскритних і грецьких числівників, займенників і термінів спорідненості буквально засліпила європейських вче-

них. Коли існувала лише така альтернатива — або генетична спорідненість, або жодної. А жива історія мов знає кілька різновидів спорідненості. Лінгвісти їх не помітили і не описали. Інакше індоєвропейська сім'я мов розпалася б на декілька сімей. Виникає запитання: а можливо, числівники, прислівники і терміни спорідненості зовсім не є залишком праіндоєвропейської мови, а просто запозичені з якоїсь однієї (скажімо, перської мови) в епоху найбільшого поширення цієї мови (скажімо, за Ахеменідів, I сторіччя до н. е., коли влада персів поширилася на заході до Греції і Єгипту, а на сході — до Індії та Китаю)?

Індоєвропейці передбачали це запитання і заготували вказівку, за якою слова основного фонду не запозичуються. Відповідно, числівники, кілька прислівників і кілька термінів спорідненості у всіх мовах (семітських, тюркських, угро-фінських та ін.) народилися разом з цими мовами і лише їм належать, і нікому не віддаються, і ні в кого не запозичуються. Якби порівняли хоча б тюркські мови з індоєвропейськими, цей стовп завалився б без особливого шуму. Порівняння показало б, що мовотворці не знали цієї суворої вказівки і запозичували лексику на всіх рівнях. І граматику також. Наприклад, тюркські числівники першого ряду збігаються з індоєвропейськими. Деякі складні числівники в індоєвропейських мовах запозичені з тюркських мов. Система дієвідмінювання латини пояснюється лише при порівнянні з тюркською мовою. Суплетивізм форм займенників 1 особи називного відмінку і непрямих відмінків, що слугують одним з головних аргументів спорідненості індоєвропейських мов, пояснюється при порівнянні з тюркськими та угро-фінськими мовами (пор. *я — мене, мені і мен — мені, менге*). Походження форм термінів спорідненості *mather, father, sister, brather* — буде неповним без урахування тюркського матеріалу, зокрема без вивчення історії тюркського форманту числа множини — *тер*, який вживався і як суфікс, що надає значенню слова клично-шанобливого відтінку.

Положення «індоєвропейські мови», минаючи стадію заперечення, стало теорією. Теорія народилася у сорочці першого формулювання Джонса, але за наступні сторіччя так і не виросла з неї.

Вона не еволюціонувала, не революціонувала; її одвічність лише доводить її неповноцінність. Термін «індоєвропейські мови» розростається вшир, кількісно, як розділ у змісті мовознавства, але не в теоретичній її частині. Як легко можна стати індоєвропейською мовою, видно на прикладі найновішої історії картвельських мов.

У 1965 році в Тбілісі виходить книжка Т.В. Гамкрелідзе і Г.І. Мачаваріані «Система сонантов и аблаут у картвельских языках».

«Автори переконливо довели близькість картвельської мови основи до сім'ї індоєвропейських мов¹²³».

Деякі лінгвісти відгукнулися про основні висновки книжки стриманіше. Можна навести дуже глибоку і змістовну статтю Арс. Чикобава «Отношение картвельских и индоевропейских¹²⁴».

У 1908 році у Петербурзі вийшла праця М.Я. Марра «Основные границы в грамматике гревнегрузинского языка в связи с предварительным сообщением о родстве грузинского языка с семантическими».

Так було зроблене відкриття, важливе за своїми наслідками не лише для картвельських мов. Оголосивши семітичну модель архетипом, Марр конструював систему грузинської граматики, піднісши її до архетипу.

Арс. Чикобова пише: «У картвелогії не такі вже й рідкісні «відкриття»: перше з них було зроблене Фр. Боппом (картвельські мови споріднені з індоєвропейською — 1847 р.), друге належить М.Я. Марру (картвельські мови — найближчі родичі семітичних — 1888—1908 рр.), третє подане у дослідженні «Система сонантов...» (ст. 62).

Існуюча теорія спорідненості мов за 1% робить можливість генетичного об'єднання мов різного походження, по суті, необмеженою.

Цей принцип не дозволяє відрізнити первинні ознаки від привнесених вторинних. Спорідненість від знайомства.

Картвельські мови протягом одного сторіччя «розвинулися» від індоєвропейських до семітичних і знову повернулися у лоно

¹²³ Ахваледиани Г. Начало дороги в мир... «Литературная Грузия», 1968, №11, ст. 14.

¹²⁴ Див. «Вопросы языкознания», 1970, ст. 51-62.

індоєвропейських мов. (Аглюнативний принцип морфології трохи раніше дозволяв зближувати картвельські мови з алтайськими.)

Коли я чую велемудрі розмірковування про індоєвропейську чи алтайську сім'ї, мені згадується оповідання М. Твена «Як я редагував сільськогосподарську газету», де герой, наслідуючи вчений стиль, давав передплатникам корисні поради з агрономії: «Гарбуз — єдиний їстівний різновид сімейства апельсинових, який росте на півночі, не беручи до уваги гороху».

За зразком індоєвропейської спільноти була створена й алтайська сім'я мов. За існуючою теорією, сучасні індоєвропейські й тюркські мови виникли незадовго до Різдва Христового. Інакше кажучи, ці мови дійшли до наших днів приблизно однаковий відтинок часу. Відповідно, і тюркські мови повинні були розійтися так само, як і індоєвропейські. Але в тюркських мовах важко відділити основний фонд від словникового складу.

Більшість тюркських мов повністю відповідають одне одному: словниками і граматикую. Потрібно було пояснити цей феномен. Це питання поставив М.Я. Марр. Перепрошую за розлогість цитати. Деякі його висловлювання, можливо, і застаріли, але суть його трибунних емоцій все ще є актуальною.

«... турецькі мови генетично не лише не пояснені, але й у жодному разі не освітлені. Генетичне питання про них, тобто питання походження тюркських мов, ніким серйозно не порушувалося. Всім відомо, що турки походять з глибин Азії. Відповідно, там вони й виникли. З літаратурною активністю турки відомі починаючи із VI ст., і якщо китайці знають їх майже за тисячоліття до того, то спеціалісти нас вчать, що турецьким мовам притаманний консерватизм, оскільки пам'ятки від VI ст. говорять про такі самі діалектичні групи, які існують і в сучасності. Отже незворушний консерватизм упродовж тисячі трьохсот років.

Тим паче турецькі мови могли виявити свій природний консерватизм протягом не однієї тисячі попередніх років. Відповідно, і тоді, коли китайці вирішили їх згадати, і значно раніше.

Усе це так. Ба більше, як добре відомо, застосування такої причетності **за відсутності справжнього пояснення** і до інших мов. Відомий лінгвіст Карнгран абсолютно серйозно пише про консерватизм китайців щодо мови: «Поясенням, чому була утримана

давня мова, слугує невідворотна сила традиції у Китаї». Але мови не є природними утвореннями, у них немає особливих природних якостей, навіть консерватизм має свою історію. Одне слово, питання про походження турецьких мов не можна відводити як уже визрілу наукову проблему, без якої не можна ступити вперед ані кроку вперед у їхньому вивченні, й справді, цілісним усвідомленням, як не можна науково миритися з визнанням прабатьківщини турків в Азії лише тому, що вони масово там проживають (утім, і цього не можна сказати) і що ми їх так само знаємо з перших існуючих про них письмових свідчень...

Прабатьківщиною турків, звичайно, не можна вважати Азію за зовнішнім свідченням факту, відомого короткій історичній пам'яті людства, — короткій порівняно з долями виникнення та розвитку турків і турецької мови».

Після переконливих доказів він доходить висновку: «Відповідно, яка величезна громадська робота, який величезний динамічний мовотворчий процес, що відбиває її, пройдений турецькими мовами, аби досягти того статичного стану, того консерватизму, який вирізняє турецькі мови, на загальну думку самих тюркологів¹²⁵».

Так само він виступає проти метафізичного застосування прийомів індоевропейської лінгвістики у вивченні тюркських мов.

«Адже це глухий кут, причому глухий кут, який відрізняється від глухого кута індоевропейців тим, що індоевропейці глибоко увійшли у вивчення мов свого профілю і їм важко, навіть при бажанні, повернутися назад, не розбивши на друзки своїх кумирів, а лінгвісти-тюркологи не встигли так глибоко заглибитися у мови своєї системи, вони стоять перед ними, як перед сфінксом. Спільне між глухим кутом індоевропейців і лінгвістів-тюркологів лише те, що метод у всіх них однаково формальний, і чіпляючись багато матеріалу від матеріальної реальності звуків, за ґрунти місцезнаходження завжди сумнівною опорою, особливо хиткою під ногами турків, лінгвісти-тюркологи абсолютно не пов'язують органічно багате турецьке мовлен-

¹²⁵ Марр Н.Я. Избранные работы, т. IV. М., 1937, ст. 184-186.

ня ні з побутом, ні із суспільством турецьких чи споріднених з ними народів, що вірніші соціальній старовині¹²⁶».

Марр, спостерігаючи «похмурі витівки» формального методу, вигукував: «Науково — це зрозуміло, але як бути з «політикою», саме з «політикою»? Я зовсім не знав, що вченому потрібно бути стратегом, політиком, дипломатом і лише потім на останньому місці вченим, тобто носієм і зрощувачем певних соціальних знань і пробуджувачем їхньої новизни, відтак за змогою простим їх переповідачем з одним обов'язком: не соромлячись говорити про те, що в оточенні колишніх знань з даного предмета диктується сенсом того, що або давно пізнане, але навіть у вчених колах невідоме, або знову пізнаєш те, що лише чуєш і бачиш — не соромитися висловлюватися, навіть якщо б довелося говрити про таке видовище, як непристойне становище голого царя, про що всі добре знали, але ніхто із мудрих не наважувався про це казати, і довелося висловитися «дитині». Бо ж не завжди істину речуть мудрі «змії». Значить, буває так, коли й ученому не сором стати дитиною».

За десятиріччя, що минули після слів шаленого Марра, мало що змінилося. Якби тюркській мові було приділено достатньо серйозну увагу, скільки б міфів мовознавства та історіографії поступилися місцем реальності і, можливо, гуманітарні науки ще на крок наблизися б до точних. Але поки індоєвропеїстики вважають тюркські мови окраїнними, пізніми діалектами, провінцією індоєвропейської імперії, поки самі тюркологи не можуть втримати своїх штанів без допомоги відданого учнівства і безкінечно глухо й сліпо повторюють образливі істини своїх учителів, ми будемо блукати своєю домівкою у чорних пов'язках Феміди, тицяючись лобами в до болю знайомі кути.

Юрта і Лувр

Тюркське мовознавство, як молодша дитина індоєвропеїстики, напочатку слухняно повторило цілі й методи своєї матері.

¹²⁶ Там само, ст. 144-145.

Повторило й помилки. Індоевропейці давно відмовилися від деяких із них. Тюркологи — продовжують розвивати. На початкових періодах обох наук є багато спільного:

1. Європейське мовознавство почалося із вивчення мови пам'яток давньокитайської писемності. Тюркологія почалася з вивчення мови писемних пам'яток Орхона та Єнісею.

2. Захоплення санскритом призвело перших індоевропейців до помилкової теорії, за якою санскрит оголошувався найдавнішою мовою індоевропейської сім'ї, тобто праіндоевропейською мовою — основою чи, принаймні, дуже близькою до неї, і відповідно всі норми європейських мов, які відрізнялися від норм санскриту, вважалися викривленням санскриту.

Так, Г. Бенфей і Фр. Бопп стверджували, що праіндоевропейська мова мала всього три голосні (а, і, у), оскільки у санскритських текстах було відмічено всього три голосні.

Пізніше (ще у ХІХ ст.) з відкриттям закону платалізації було доведено (Колліц), що голосних у прамові було на дві більше (є, о), які потім (вже у санскриті) злилися в «а». Це була перша перемога наукового методу над повзучим емпіризмом початкової індоевропейстики.

Тюркським санскритом вважається мова орхоно-єнісейських пам'яток (VIII ст.). Їого розвитком — мова пам'яток східного Туркестану (X—XI—XIII сторіч). Їого норми зберігаються у мовах сучасної огузо-карлуцько-уйгурської групи (туркменська, азербайджанська, турецька, узбецька, уйгурська).

Майже сто років тому І. Грунцель висловив припущення, що напочатку в тюркських мовах було три голосні (а, і, у). (Наскільки живучі в тюркології забобонні ідеї, можна судити хоча б з того, що сьогодні в І. Грунцеля є послідовники. Так, М. Черкаський нещодавно, 1965 року, писав, що система тюркського вокалізму була трикутною (і, а, у), в орхонський час вона стала чотиричленною (і, а, у, ү). Головним та єдиним аргументом на користь останньої моделі у М. Черкаського є «дані орхонської писемності». В орхоно-єнісейській мові справді в'юго чотири знаки для позначення голосних. Але ще В. Томсен встановив (25 листопада 1893 року), що ці чотири знаки у різних контекстах виражали 8 голосних звуків, які були у мові того часу).

Як бачимо, в початковій історії індоєвропейського та тюрксько-мовознавства було досить багато спільного і буквальні збіги. Але різниця в тому, що не збіглися лінії подальшого розвитку індоєвропейстики і тюркології: перша продовжувала положисто підійматися, друга йшла паралельно із земною поверхнею, в деяких моментах майже зливаючись з нею. Тюркологія так і залишилася наукою-початківцем, пасербицею індоєвропейського мовознавства. У ХХ ст. ще не з'явилися імена, рівні В.В. Радлову і В. Томсену. Вона продовжує залишатися статистичною, ужитковою сферою знання. За час після відкриття Томсена не було ще описано жодного фонетичного закону, що керує тюркськими мовами.

Десятиріччями в індоєвропейистиці тривала суперечка про букву «є». Як ми вже згадували, Фр. Бопп та інші стверджували, що її не було у прамові, оскільки її немає у санскриті і в інших індоіранських писемних мовах. Законом палаталізації було, нарешті, встановлено, що «є» існувало до санскриту, і в санскриті її витіснила «а». У тюркології суперечка про «є» лише тільки починається, бо в орхоно-єнісейських пам'ятках «є» не знайдено, і його немає в уйгурських письменах, відповідно, тієї голосної і поготів не було. Вона з'явилася пізніше на основі «ә».

Філософи Греції час від часу ставили собі питання: «Чи не плутаю я причину з наслідком?» Це питання розвивало філософію і природничі науки Греції. Але тюркологам не спало на думку спробувати хоча б теоретично поміняти місцями ці невідомі ($\text{ä} > \text{e}$, $\text{e} > \text{ä}$) і подивитися, що з цього випливає. Це привело б до пояснення багатьох неясностей, нелогічностей, беззаконня тюркської фонетики і морфології. Іноді надто правильна, освячена авторитетами думка гальмує науку, а вочевидь недисциплінована думка, яка суперечить всій будівлі теорії, несподівано штовхає науку вперед.

А.М. Щербак¹²⁷ реконструював декілька сотень платформ

¹²⁷ Щербак А. М. Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970. Монографія А.М. Щербака — перша узагальнююча робота на цю тему в радянській тюркології. Її висновки можуть мати значні наслідки для подальшого розвитку тюркського мовознавства, і те, що вона не викликала суперечок, може означати одне — результати, які отримав А.М. Щербак, очікувані й узгоджуються із загальноприйнятим поглядом на історію тюркських мов.

(тобто слів пратюркської мови). У жодній з них не було букви «є». Не лише вокалізом, але й консонантними основами вони надто нав'язливо нагадують орхоно-єнісейські форми (інакше кажучи, огузо-карлуцькі). Із сучасних мов зразком послужила туркменська. Якщо вірити А.М. Щербаку, всі тюрки у доісторичну епоху розмовляли ледь викривленою туркменською мовою. Протягом останніх сторіч вони відійшли від неї, і розвинулися кипчацькі і сибірські мови.

...У багатьох сучасних тюркських мовах існують довгі голосні. Чи існували вони у пратюркській мові? Тюркологи ХІХ ст. заперечували таку можливість, вважаючи, що це пізніше явище. Е.Д. Поліванов (1924 року) навів досить переконливі аргументи на користь виділення первинних (чи пратюркських) довгих голосних. Він відзначив, що при поновленні пратюркської довготи повинні враховуватися туркмено-якутські відповідності. А.М. Щербак без застережень приймає цю ідею і метод. Справді, туркмени і якути розійшлися, очевидно, давно. І якщо в їхніх мовах збереглися якісь спільні риси, то це, безсумнівно, риси давні. Інакше не могло й бути. І, слідуючи цій ідеї, А.М. Щербак поновлює платформи таким чином: *ьыр* — худіти, втомлюватися (якутське), *aap* (туркменське) — відповідно, у пратюркському було — *aap*; *ьыс* — робота (якутське), *ьыш* (туркменське), відповідно — *ьыш* (пратюркське), *aas* — переходити, переливати (якутське), *aаш* (туркменське), *aаш* (пратюркське) тощо.

Питання про пратюркські довгі не може вирішуватися настільки рішуче, бо не можна замовчати аргументів проти.

Насамперед дані тюркського санскриту (орхоно-єнісейські тексти).

Давні індійські та іранські системи писемності мали знаки для довгих та коротких звуків, але не було знаків для позначення м'яких і твердих голосних. Оскільки в тих мовах не було такого вже розмежування за якістю. Орхоно-єнісейська писемність найунікальніша у своєму роді. Вона єдина з усіх відомих алфавітів суворо розділяє букви за принципом — тверді і м'які. Оскільки такий поділ існував (та існує) у тюркських мовах, для яких створювалася писемність. Але немає знаків для довгих го-

лосних і приголосних. Якби для тюркських мов того часу довгі звуки були характерні так само, як, скажімо, для іранських, то можна не сумніватися, що орхоно-енісейська писемність відобразила б цей стан. Можна з упевненістю стверджувати, що, у всякому разі, огузо-карлуцьким мовам (до яких належить і туркменська) у VIII ст. ще не було властиве подовження. Воно з'явилося у пізній період. І причини цієї появи очевидні. І дивно, що лінгвіст-фонетолог не надав їм належного значення. Причинами цього є своєрідність історії огузо-карлуцьких народів.

Одним з найголовніших недоліків індоєвропейської теорії було те, що індоєвропейські мови розглядалися ізольовано від світового глотологічного процесу. Індоєвропейські мови нібито розвинулися незалежно від тюркських, угро-фінських та інших мов. Нова теорія М. Марра була протестом проти такої вузькості індоєвропейців. Але, на жаль, його методи спалюжили загалом справедливу ідею корінних зв'язків світових мов, яка зараз розвивається частинами у ностратичній теорії. Тюркологи поки що примудряються проводити тюркські мови, як слаломісти, крутими схилами історії, не чіпляючи прапорців. Виявляється, на тюркські мови не впливали індоіранські, семітські та угро-фінські мови (хоча на словах вплив може і визнаватися, але лише дуже незначний і пізній — як, наприклад, вплив таджицької мови на узбецьку). До чого призводить цей неісторичний підхід до історії мови, видно на прикладі книжки А.М. Щербака.

Лише за останнє тисячоліття (доступне для огляду наукою) огузо-карлуки зазнали зміни декількох культур і релігій. Буддизм, маніхейство, сирійське християнство, зороастризм, мусульманство. Кожна із цих релігій приходила з писемністю, мистецтвом, побутом, етносом і мовою. Індо-ірано-арабський фактор значним чином вплинув на культуру і способи існування огузо-карлуцьких народів. Її індійська мова і писемність (брахмі), її іранська мова і писемність (согдійське), її арабська мова і писемність **не визнають «є»** (замінивши його на «ә») і визнають довгі голосні, тобто саме ці ознаки і відрізняють сучасні огузо-карлуцькі мови від кипчацьких. Одна лише арабська мова за тисячоліття постійного застосування могла привити любов до відкритого «ә» і до довгих звуків. І коран, і аруз (го-

ловний віршовий розмір персо-арабської поезії) впливали на мову огузо-карлуків. Ось свідчення азербайджанського поета і вченого Расула Рза: «Сторіччями в азербайджанській поезії переважав розмір *аруз* — довгота чи короткість звуку лежить в основі цього віршованого розміру, який має 19 різновидів. **Користування цим розміром завдало значної шкоди азербайджанській мові, засмітивши її великою кількістю арабських, фарсидських слів і часто викривляючи природне звучання власне азербайджанських слів**¹²⁸!»

Поет Расул Рза визнає, що арабська довгота є викривленням «природнього звучання» азербайджанських слів. Тюрколог А.М. Щербак вважає, що ця довгота була притаманна пратюркській мові і, відповідно, всім тюркським мовам. І якщо деякі з них (кипчацькі) зараз не визнають довгих звуків, то це свідчення їхнього пізнього походження. Так привнесена чужа кількісна ознака стала під пером учених — головною, первинною. Цим самим суттєво викривлений погляд на історію тюркських мов. (Довгота сибірських мов — якутської, тувинської, хакаської, киргизької — могло бути наслідком впливу «буддійських» мов Монголії. У кожному разі, важко уявити вивчення питання походження тюркських подовжень без врахування названих факторів.)

Кипчацькі народи не прийняли буддизму, вони залишили іранців (зороастризм) і арабів на кордонах Дешти-Кипчака і стримували їх протягом багатьох віків. Контакти кочівників з індо-ірано-арабськими народами за часом були досить незначними, щоб мова зазнала великого впливу. Збереглася релігія (тенгри), зберігся устрій (кочовий), збереглася культура, форми музики і поезії, збереглася і мова: «е» і «короткість». Лише в останні сторіччя почалося проникнення мусульман у степ. І вже дає про себе знати: у казахській мові з'явилося «ә», з'явилася стерпність до деяких штучних довгих голосних (*кетті, жетті, жатты*). В орхоно-енісейських пам'ятках такі сполучення приголомосних ще не визнавалися. Якщо в граматичних процесах було необхідно злиття «тт», вони його уникали. Порівняйте *бар-*

¹²⁸ Рза Расул. Нарушение канонов. «Вопросы литературы», 1972, № 2. (Виділено мною — О. С.).

тим, алтым, уртым, киртым, але тутдым (Куль — тегин), бітім (Тоньюкук). Огузо-карлуки зараз визнають і штучно створюють подовжені звуки там, де їх і не повинно бути (саккіз, токкуз, етті, ашы — із ашты, иссык — із ыстык), казахи ще цураються штучного «л», після «л» завжди інший приголосний (колдар, кулдар, колгер) і навіть Алла — алда, мулла — молда, утворюються за загальним рефлексом, який здавна випрацюваний. Сьогодні казахи все ще вимовляють мухаббат, махаммат, але у ХІХ ст. довге «мм» ще перетворювалося на «мб» (Махамбет, Мамбет; тамма — тамба, танба; кумбес — кумбэс — із куммэс — могильник). Цікаво, що саме так давні греки реагували на семітський довгий приголосний «м». Вони запозичили писемність у фінікійців разом з назвами букв. «Л» називалася «ламмад». Греки перетворили це чуже слово на «ламбда». Рефлекс «мб» відчувається у сучасних європейських словах «лампа», «шомпол», «кумпол» (купол) та ін.

І навряд чи у казахській мові ця реакція з'явилася недавно — радше це результат споконвічної інерції, яка зараз тільки починає пригнічуватися зближенням з арабською традицією).

...Довгі звуки характерні також не для всіх індоєвропейських мов. У грецькій і латинській мовах вони з'явилися під впливом семітських. У германських мовах — під впливом латини. Так готи, переймаючи довгі голосні, перетворюють їх на дифтонги аа>ай, уу>уй, ии>ий. Саме такий рефлекс викликали семітські довгі звуки у деяких несемітських мовах давньої Передньої Азії. Наприклад, у хурритській мові. Встановити цю закономірність вдається завдяки збереженню форм з довгим дифтонгом. Практично кожна форма з довгим голосним звуком має діалектний варіант із дифтонгом: ай-аа, ей-ее. І в кипчацьких мовах дифтонг утворюється на місці штучних довгих звуків, що виникають під час морфологічних процесів. Наприклад, у казахській мові дієприслівник теперішнього часу утворюється від імперативу +а. Часто імператив закінчується на цей голосний, і додавання форманту викликає штучний довгий а + а сойле — кажи; сойле + е > сойлей — кажучи. Борла — малюй крейдою, мели; борла + а > борлай — мелючи, малюючи крейдою тощо. Не знаючи цієї закономірності і стверджуючи первинну довготу

тюркських звуків, ми ризикуємо модернізувати давнину. Запозичені довгі звуки у тюркських мовах реалізовували трьома формами:

1. довгий > дифтонг,
2. довгий > короткий,
3. довгий = довгий.

Третій шлях став нормою пізніше двох інших і не для всіх тюркських мов. Довгий звук як норма приходив у західно-тюркські мови разом з кораном і арузом, у східнотюркські — від монголів. І коли довгий звук стане нормою, первинні короткі звуки у цих мовах вже можуть вимовлятися як довгі. Виняток є кипчацькі мови, які визнають лише один довгий звук — «у». Інші дифтонгізуються. Але у словнику існують приклади, які доводять, що і довгим «у» інколи матерілізувався дифтонгом: *туу* — 1) народити, народитися, 2) свято з нагоди дня народження. Зберігається і варіант — *туй*, який вмістив у себе друге лексичне значення. Ці схеми ми враховували у процесі відновлення праформ тюркських лексем.

До таблиці

Як би хотілося розпочати статтю про шумеро-тюркські контакти ось цією сторінкою, спокійно, не розтікаючись мислю по сумній сучасності нашій, але, на жаль, у тюркології неможливо вирішити найдрібніше питання, доки хоча б не поставлені проблеми найзагальніші.

Шумерську і тюркську мови порівнювали й раніше (Хоммель).

Дві методологічні помилки:

1. За всяку ціну намагалися довести генетичну спорідненість.
2. Порівнювалася невелика кількість слів, близько десятка, з різних галузей словника.

Результати: Хоммеля засміяли. Його спробу демонструють як хрестоматійний приклад ненаукових висновків із ненаукового зіставлення. Щоправда, недоліки при цьому вказувались інші: він порівнював із шумерськими прикладами слова з різних

тюркських мов, «а треба — праформи». І знайдені ним порівнянні лексеми могли збігатися з тюркськими випадково, черех їхню малу кількість.

Ми враховуємо уроки поразки Хоммеля і пропонуємо порівняти не слова поодинці з різних галузей словника, а **семантичні гнізда лексем**, порушуючи алфавітний порядок. Згрупувавши шумерську лексику за класами і порівнявши з відповідними групами тюркських термінів, я побачив, що найбільша кількість відповідників падає на два класи: а) Бог, б) Людина.

Системність сходжень і розходжень смислових і формальних виключала можливість випадкових збігів і в багатьох випадках доводила залежність протилежну тій, яку я передбачав спочатку: багато шумерських слів із цих двох класів були залежні від тюркських. І притому, що ще більш вражаюче, — шумерські запозичення зберігали діалектні особливості, які збереглися в тюркських мовах до наших днів і доволі детально описані. Це могло означати, що шумери спілкувалися не із загальнотюрками і не з одним із тюркських племен, а з декількома. І ще що можна зауважити: контакти з тюрками були неодноразові. Є «застарілі» тюркізми» і досить «свіжі», які не встигли видозмінитися.

Зіставлення семантичних гнізд відповідало й на основне питання: чи споріднені шумерська і тюркські мови?

Споріднені, проте не генетично.

Вони споріднені так само, як сучасні узбецька, данганська, малайська, черкеська, урду, іранська, осетинська і арабська. Таку спорідненість можна назвати **культурною**. Це мови однієї культурної федерації, зумовленої однією релігією.

Але варто відрізнити поняття **найдавніша** культурна спорідненість мов і пізніша. Якщо в другому випадку мови вступають у контакт уже збагачені, заповнені на всіх рівнях, тому запозичують лише культову лексику (клас Бог) і окремі терміни культури, то на найдавнішому етапі культурної спорідненості, коли взаємодіючі мови тільки формуються, варто очікувати дифузії мов обширнішу. Запозичується лексика класів — Людина, Природа, Культура (числівники тощо).

Тюркські мови, на мій погляд, перебували в стані найдавнішої культурної спорідненості з шумерською і монгольською і пізньою

культурної спорідненості з арабською. Причому пізній культурний вплив не витіснив остаточно результатів найдавнішого, а немовби накладався на нього, затушовуючи, відтісняючи в пасив, але, повторюємо, не знищуючи. Ця дивна властивість мови (багатоповерховість) виявилася в казахському терміні «Алла-Тенгри», яким останні тюркські кочівники називають Єдиного, Неподільного бога (ім'я бога не спотворюється, терміни релігії — найвитриваліший клас лексики в будь-якому словнику).

Враховуючи ці моменти, ми підійшли до складання таблиці не випадкових збігів шумерського слова з тюркським. Мушу зауважити, що шкода, завдана коморою моїм шумерським записам, була такою значною, що я відмовився від романтичної думки дати повний шумеро-тюркський словник. Робота з відновлення втраченого зачинала б мене у московських і ленінградських бібліотеках ще на декілька років. І, зізнатися, всі ці голкокопання мені вже досить набридли. Я за природою своєю пошуковець. Мені важливо накреслити на мапі маршруту точку можливого родовища. І здати пляшки з водою, що містить часточки нафти, до лабораторії на аналіз. А розвідувати запаси і розробляти їх — не наша справа. І, здається, вихід був знайдений. Щоб підсилити ефект збігів, я зумисне обмежив шумерський матеріал тією лексикою, яка наведена в статті І.М. Дьяконова — провідного радянського фахівця в галузі мертвих мов Передньої Азії. Зробити це примусив мене висновок, яким закінчується стаття «Шумерский язык»: «За нинішнього стану наших знань ані матеріал граматичних формантів, ані матеріал таких слів основного словникового фонду як числівники, терміни спорідненості, назви частин тіла тощо не знаходять співвідношень з аналогічним матеріалом інших мов. Можливо, це пов'язано з тим, що початкова фонетична система шумерської мови виявляється дуже поруйнованою і стертою під впливом асиміляції голосних і втрати кінцевих звуків. Тому сьогодні шумерську мову доводиться вважати ізольованою і спорідненість її з якою-небудь іншою мовою — не встановленою¹²⁹».

¹²⁹ Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. М., 1969, ст. 84.

Навіть стан теперішніх знань і лексичний матеріал, що міститься в статті І.М. Дьяконова, дозволяє встановити культурну спорідненість шумерської з живими тюркськими мовами.

І.М. Дьяконов використовує як приклад трохи більше ста шумерських слів. Я вибрав 60, хоча можна було б 50 чи 80. Чому зупинився на цьому числі? Міра найвищої лічби в Шумері. Граничні числа вважалися — 60, 60х60, 60х60х60 і т. д. Звідти йде традиція шістдесятиричної лічби: хвилина — 60 секунд, година — 60 хвилин, коло — 360 градусів тощо.

Підтримаємо цю символіку, можливо, пощастить. Нехай за першими пошуковими 60-ма словами інші знайдуть в 60 і в 360 разів більше, коли дослідять словник повніше. На моє переконання — щоб спізнати смак моря, не обов'язково випити весь Тихий океан, досить декількох солоних крапель, занесених поривом вітру на обличчя.

60 слів

*(Коротка таблиця порівняння
шумерської лексики з тюркською)*

Примітки:

1. Порівнянню підлягає в основному лексика класів Бог і Людина. Провести чітку межу між класами не завжди вдається. До якого, наприклад, віднести терміни роду, назви землі, гори, сонця? Давньою людиною обожнювалася таємниця походження людини, і вона, намагаючись зрозуміти її, поклонялася і родючій землі, і вогню, і жінці-матері: люди і явища визнаються потомками богів.

2. Шумерські слова розміщені не в алфавітному порядку, а семантичними гніздами.

3. Зірочкою позначено праформи. У шумерському розділі однією зірочкою позначено праформи, запропоновані І.М. Дьяконовим, двома іншими — наші.

4. У тюркському розділі в дужках містяться варіанти форм, зареєстровані в живих тюркських говірках, без поміток, що вказують на ареал чи назву говірки (за рідкісними винятками).

Поміткою «загальнотюрк.» позначено слова, відмічені в більшості тюркських мов.

5. У шумерському розділі в дужках наводяться варіанти написання слова.

6. Для зручності читача порівнювані терміни відтворюються сучасною кирилицею. Звуки, яких немає в російській мові, передаються буквами з діакритичними значками.

ä — м'який «а»

ö — м'який «о»

ÿ — м'який «у»

Клас Людина

	Шумерська	Тюркські
1	АДА батько	АТА (АДА) батько (загальнотюрк.)
2	АМА мати	АМА (АБА, АПА, АНА) мати (загальнотюрк.)
3	АМАР дитя; теля. В аккадській МАР син	* МАРА (МАЛА, БАЛА, ПАЛА) дитя. В складних словах сингармонізувалося НИ — МАРÄ внук ЩЕ — БАРÄ правнук
4	ТУ родити	ТУУ (ТУГУ, ТУВУ, ТУРУ) родити (загальнотюрк.) ТУ (ТУГ, ТУВ, ТУР) роди; родися
4а	ТУД родити	ТУДЬ (ТУГДЬ, ТУВДЬ, ТУРДЬ) родила; родився
4б	ТУМ принесення	ТУЪМ народження потомства (загальнотюрк.)
4в	ДУМУ дитя, потомство	ТУМА дитя, потомство; покоління (загальнотюрк.)
5	ТИР (ТИЛ, ТИ) життя	ТИРИК (ТИРИ) живий (загальнотюрк.) ТУРУК живий ТУРУ жити ТУР живи
5а	ТИР (ТИЛ, ТИ) стріла	ТИРИК зброя, снаряд, стріла (сагайська). В інших мовах корінь ТИР утворює величезне гніздо слів зі значеннями — гостряк; колоти; пронизувати, низати, дряпати тощо
5б	ШИ (ЗИ) життя; душа **ТИ (ДИ)	ЩИ (ЧИ, ДЖИ, ЗИ) суфікс, що позначає людину (загальнотюрк.)
6	КИР-СИКИЛ діва	СИЛИК КЪЗ діва. Стійке поєднання в даньотюркській поетичній мові

7	СИКИЛ чисте **СИЛИК	СИЛИК чисте (давньотюрк.; турецьк.)*СУЛУК чисте
8	ЕРЕН рядовий воїн; робітник	ЕРЕН (ÄRÄN, ERÄN рядовий воїн; послідовник; адепт; воїн; мужчина (давньотюрк., турецька, уйгурська та ін.). Утворення: ЕР — слідує за ким-небудь. ЕРЕН — той, хто слідує (іменник у формі дієприкметника минулого часу. Продуктивна форма)
9	ЕРЕ (ЕР) раб. Розвиток попереднього слова	ЕР воїн; мужчина; герой (загальнотюрк.)
10	ШУБА (СИПА пастух	ШУПАН (ЧУБАН, ЧОБАН, ЧАБАН) (загальнотюрк.) — пастух
11	АБ двері	АВ (АБ, ЕВ, ЕБ, УЙ) дiм (загальнотюрк.)
11a	ЕШ дiм. Виражається тим самим ієрогліфом, що й попереднє слово.	ЕШИК (ЕСИК) двері (загальнотюрк.)
12	УГУ (УГ) рiд	УГУШ рiд (давньотюрк.). УГ рiд, сім'я, мати (алт.)
13	РУ споруджувати; бити	УРУ споруджувати; будувати; бити (загальнотюрк.)
14	УРУК фортеця; місто; община	УРУК споруджене; *місто; *населення міста; плем'я
15	ГАГ всаджувати	КАК (ГАК) пробивай (загальнотюрк.)
16	ТАГ чiпляти	ТАК (ТАГ) чiпляй, приколюй, приєднуй (загальнотюрк.)
17	ШУ рука	УШ (УС, УУШ, УУС) жменя (загальнотюрк.)
17a	ШУ-ТАГ-ТИ схопив	УШ-ТА-ДЫ схопив; упіймав; тримає
18	КАР красти	КАРМА (КАРПА) пограбування (давньотюрк.) від *КАР рука; хапай. У давньотюркській КАР, КАРЫ частина руки; КАРШ п'ядь, відстань між пальцями, міра довжини
19	СИР (СУР) ткати	СЕРУК (СЕРУ) ткацький верстат: СЕРМАК тканина (давньотюрк.). Отже, *СЕР — тчи; порівняйте з казахськ. СЫР ший, стьобай; СЫР — МАК стьобанка; стьобаний килим
20	ШАБ середина	ШАБ (ЧАП, САБА) розрубай (загальнотюрк.) ЧАБАР середина (уйгурськ)

20a	ШАГ середина. Діалектн. Варіант поперд. слова	ШАК (ЧАК, САК ¹²⁹) розколи; розколи навпіл; рівна частина; дрібниця (загальнотюрк.). Діалектний варіант попереднього слова
21	САКАР пил, пісок	ЧАКЫР пісок, дрібні камінці (турецьк.) ЧАКА пісок (чагайськ.) *ЧАК ЙАР потрібнена земля; колота земля
21a	ЗАГ сторона, бік	ЖАК (ЙАК, ДЖАГ, ЗАК) сторона; бік (загальнотюрк.). Варіант попереднього слова
21б	ЗАГ-ГИН наближатися	ЖАКЫН (ЙАКИН, ЗАКИН) близько
22	ТИБИРА мідник	ТЕБИР, (ТЕБЕР, ТИБИР, ДЕБЪР, ТАБИР, ДАБИР, ТЕМУР, ТЕМИР, ТОМОР, ТОМУР, ТОМУЗ) залізо. Значення терміна стадіальне. Буквальне значення «ковка земля», тобто речовина, що піддається куванню. Цим словом могли первісно називати будь-який ковкий метал. У деяких індійських мовах, ще означає мідь. Наприклад, у бенгальській «ТОМОР» мідь
23	ЗАБАР мідь; бронза *ДАБИР	Див. попереднє слово
24	ЕД проходити, виходити	УТ (ОТ, ИД, ЕД, ЕТ, АТ) іди, проходить, переходить (загальнотюрк.). Протезування форми; КЕТ (ГЕТЬ, КИТ) йди геть (загальнотюрк.)
25	ГУ голос	КУ голос; звук; мелодія (загальнотюрк.)
26	ГУЛШЕ радісно весело	КУЛИШ (ГУЛИШ) сміх; радість (загальнотюрк.). КУЛУ (ГУЛУ) сміятися, подавати голос, звук
27	ГЕШТУКА той, хто слухає	ЕШТУГАН (ЕСТУГАН, ЕСТИГЕН) той хто слухає (загальнотюрк.). ЕШ (ЕС) свідомість. ЕШИТ (ЕСИТ) слухай. ЕШТУ (ЕСТУ) слухати
27a	ГЕШТУК вухо	ЕШТУК та, що слухає. У сучасних мовах прийнято інший термін.
28	ЕМЕК мова	ЕМЕК (ЕМУК) мова. «Е» — істи; ЕМЕК — 1) те, чим їдять; 2) ЕМУ смоктати груди; ЕМЕК — їжа (турецьк.)

¹²⁹ Дієслова такого типу спочатку описували один удар, що ділить предмет навпіл. Тому від них і утворилися іменники, що означають центр, половину, середину. Порівняйте «УРДЫ» бив; «УРТА» середина; центр або: ЖАР-ДЫ розколов; ЖАРТЫ половина. У шумерській ці іменники нечленні.

29	БИЛЬГА предок. Зустрічається в імені епічного героя Більгамеша (в аккадському варіанті — Гільмамеш). Перекладають ім'я як «Предок-герой»	БИЛЬГА мудрий (давньотюрк.). Утворення: БИЛЬ знай; БИЛИМ, БИЛИК знання; мудрість; наука; БИЛЬГАН знаючий; мудрий. У давньотюркських текстах часто зустрічаються в складі імені епічних предків або в титулах: БИЛЬГ҆ БЕК («мудрий бек»). БИЛЬГА-КАГАН («мудрий каган») тощо
30	МЕ я	МЕН (БЕН, БИН, М҆Н, Б҆Н) я. Багато тюркських лексем відрізняються від шумерських наявністю носового закінчення. У даному випадку, треба вважати, це явище пізніше. У деяких алтайських «н» у займенниках з'являється не встиг. Порівняйте монгольське БИ я.
31	ЗЕ ти	СЕН (С҆Н, СИН ти. У монгольській СИ ти
32	АНЕ (ЕНЕ) вказівний займенник: «то, та, той»	҆АНЕ вказівний займенник «то, та, той»

Особові займенники множини в шумерській мові не виявлені. У тюркських формах угадується штучний спосіб отримання множини. Про це писав ще С.Ю. Малов у відомих примітках до перекладу орхонського тексту на честь Куль-Тегіна.

Він так пояснював походження займенників «**БИЗ**» ми; «**СИЗ**» ви.

БИ+СИ = БИЗ (я+ти = ми)

СИ+СИ = СИЗ (ти+ти = ви)

Якщо це так, то форми множини «склалися» в ту добу, коли ще не з'явилося носових закінчень у займенниках однини. Тобто праформи тюркських особових займенників першої і другої особи однини можуть виявитися досить наближеними до шумерських.

Клас Природа

Шумерська		Тюркські
33	АМАР теля, дитя	МАРА час, упродовж якого тварина вважається дитям (турецьк.). МАРАА (МАРКА) ягня (загальнотюрк.). ПАРУ — теля (чуваськ.)
34	УДУ баран, сонячне божество; священний	УДУК, (ЫДУК) священний (давньотюрк.)
35	ГУД бик	УД бик; рогата тварина (давньотюрк.). ГУДАА бик-олень (тофаларськ.)
36	КУНКАЛ курдючний баран	КОНКАЛ олененя (тофаларськ.). Північні тюрки могли перенести терміни вівчарства на оленів. Оскільки цей термін є складним словом, що складається із КОН — курдюк (казахськ., уйгурськ. та ін.), КАЛН — товстий, великий. Ймовірно, так називалася особлива порода овець
37	УЗУГ (УЗУ, УЗ) водоплавний птах	ИУЗУК (ЖУЗУК) водоплавні (загальнотюрк.)
38	ГАШ птах	КУШ (КУС) птах, водоплавний птах (загальнотюрк.). У складних словах «ГАШ «ГАЙ»». Наприклад: карльгаш — ластівка («чорнявий птах»), торгай — горобець («гнідий птах»), карга — ворона («чорний птах»). Можна ще порівняти з КАЗ (ГАЗ) гусак (загальнотюрк.)
39	ГИШ — дерево, запозичено з аккадськ. Мови у формі ИШ — дерево	ЕГИШ (ЕГИС, ЁГӀШ) культурна рослина; злак (казахськ., уйгурськ.). Іменник, утворений від дієслова ЕГ саджай, сій, закопуй. Доба, коли головною культурною рослиною стає фруктове дерево, могла відбитися значенням, утраченим ЕГИШ (АГИШ) фруктове дерево, фруктовий кущ. У подальшому форма огрубіла і семантика узагальнилася: 1) АГАШ, АГАЧ, ЫГАЧ — дерево (західнотюрк. Ареал) У складних словах — ГАШ, ГАЧ, ГАИ. В балкарській і ногайській «АГАЧ» ліс. 2) ЫЙАШ, ИЫШ, ИЫС ліс (сибірський ареал). 3) ЧИШ, ЧИС ліс (алтайський)
40	ЕГЕР низ	ЕГЕР приниження, знищення (казахськ.). Окремо вже не вживається, лише з допоміжним дієсловом у фразеологізмі ЕГЕР КЫЛУ — «знищити». Буквально «зробити егер»

41	ЕДЕН степ	ЕДЕН підлога в юрті (казахськ.). АДАН спід юрти; основа (чагатайськ.)
42	ЕРЕН кедр. Омонім слова ЕРЕН рядовий воїн; робітник	ЕРЕН ясен; клен (уйгурськ.). Омонім слова ЕРЕН рядовий воїн, послідовник. Утворення: ЕР слідуй; ЕР тань, сочись. ЕРЕН той, що слідував; послідовник. ЕРЕН той, що танув, соковитий

Очевидно, рослини, що спливають смолою, соком, і називалися ЕРЕН. Перехід значення «хвойне дерево» — «листяне» підтверджується прикладами з ранніх мов. Наприклад; лат. ЕБУЛУС — ялина, ЕБУЛУМ — бузина. У російській «ель», «елка» і діалектні «елха», «ельха» — вільха; «еленец» — ялівець.

У казахській «ЕРЕН» дав терміни ЕРМЕН — вид полину. В уйгурській часто випадає плавний перед другим приголосним:

ЕМЕН — вид полину. Казахи запозичують скорочений термін у новому значенні ЕМЕН — дуб.

Турки утворили назву кедрів від того ж кореня, але іншим суфіксом іменника: ЕРС, ЕРЗ — кедр.

Ці форми отримали велике відображення у слов'янських мовах, як і попередня ЕРЕН.

43	КУР гора	КУР зводь, споруджуй (загальнотюрк.). Варіант слова УР. КЫР гірський хребет; гірське плато (загальнотюрк.) КУРА (КОРА) стіна; простір, оперезаний стіною. КУР (КÖР) могильний пагорб
44	КИР земля	КИР грязюка; глина (загальнотюрк.) ЙИР (ЙЕР, ПАР, ЖЕР, ДЖЕР, ЗЕР, ДЬЕР) земля
45	АШ риска, одиниця	АШ (ЕШ, ЕС, ИШ) ріж, полосуй. Протезовані форми: КЕШ (КАС, КЕС, КИС) ріж; кресли ПЕШ (ПАС, ПИЩ, ПИС) ріж, кресли
46	ИШИ прах, пил, піщинка. Запозичено аккадською ИШ мале, найменше, атом	ИШ (ЕШ) щонайменше, атом (загальнотюрк.). КИШИ (КИЧИ) маленьке (загальнотюрк.). ПИШИ (БИЧИ, БИШИ) маленьке (діалект)
47	ДИЛИ риска, одиниця	ТИЛИК (ТИЛИ, ДИЛИК, ДИЛИ) риска, полоса (загальнотюрк.). Утворено від ТИЛЬ (ДИЛЬ) дряпай, полосуй

48	ДЕШ крапка, одиниця ¹³⁰	ТЕШИК (ДЕШИК, ТЕМИК) крапка, отвір (загальнотюрк.). Утворено від ТЕШ (ДЕШ) проколюй, роби крапку
49	УШ три	УШ (УЧ, УС, ИС) три (загальнотюрк.)
50	У десять	УН (ОН) десять (загальнотюрк.)
51	УШ-у 30 ¹³¹	Ш-УН 30 (збереглося в алтайо-сибірському ареалі)
52	ЕН вищий	ЕН вищий; крайній; ширина; коло
52a	КЕН широкий	КЕН широкий (загальнотюрк.)
52b	КЕНА (КИНА), істина, істинний	*КИН істина, істинний. У сучасних мовах представлені палаталізовані форми
53	УЗУК довгий, високий	УЗУН довгий (загальнотюрк.). УЗАК довгий (казахськ.)
54	ТУШ (ШУШ) опуститися, сісти	ТУШ, (ТУС) опуститися (загальнотюрк.)
55	УД сонце, день	УТ (УД, ОД) полудень, час (давньотюрк.)
55a	**УД вогонь	УТ (УД, ОТ, ОД) вогонь (загальнотюрк.)
56	УДУН домашнє вогнище	УТУН (УДУН, ОТУН, ОДУН, ОТЫН) дрова; паливо (загальнотюрк.).
57	УДУ сонячне божество, священний	УДУК (ЫДУК) священний (давньотюрк.)
58	ДИНГИР (ДЕМЕР) бог, небо ТИНГИР, ТИГИР назва ріки	ТЕНГИР (ТЕГРИ, ДАНГИР, ТЕНИР, ТАНИР) — бог, небо (загальнотюрк.). У чуваській ТЕНГИР — море. В інших тюркських мовах ТЕНГИЗ (ТЕНИЗ, ДЕНИЗ, ДАНГИЗ) море; велика ріка. Перехід значень небо/море можливий і підтверджується прикладами із мов. Чергування чуваського «р» із загальнотюркським «з» системне
59	НАМ доля. Буквально НА-МЕ що (е) це?	НÄ—MÄ що (е) це? (загальнотюрк.)
60	ДУБ глиняна таблиця; документ	ТУП випалена цегла (турецьк.)

¹³⁰ Число «один» у різних написах виражається словами «АШ», «ДИЛИ», «ДЕШ».

¹³¹ Тюркські числівники першої десятки майже всі запозичені з індоєвропейських мов. Не збігаються з індоєвропейськими лише три числівники ПИШ (БИШ, ВИР) — один. УШ (УЧ) — три. УН (ОН) — десять. Вони, я припускаю, збереглися як спадщина прототюркської доби.

Історія цього слова не вміщається в графу таблиці. Назвемо в цій замітці деякі факти.

Шумерське слово бере початок із старошумерської форми **ТУП. На цьому етапі запозичено аккадцями ТУПП — глиняна таблиця, письмовий матеріал. Потрапляє і в інші мови давньої Передньої Азії: ТУППИ (еламська), ТУППИ (хурритська) тощо.

У європейських давніх мовах відбивається слово у формі «ТИПУС» — відбиток, друк (латина), ТИПОС — відбиток (грецьке). Чергування У/И. Звідки у західноєвропейські мови «ТИПЕ» — друк, відбиток, прообраз, тип, зображення (франц.), «ТАИП» (ТИРЕ) — друк; друкарська машинка (англ.).

Слово бере участь в новоутвореннях — друкарня, телетайп тощо.

У тюркських мовах: ТУМАР — 1) пергамент, том, книга (турецьк.); 2) розмальований амулет, талісман, медальйон з написом (казахськ. та ін.).

З другою огласовкою: ТАПУ документ (турецьк.), ТАП (чагатайськ.), ТАПЫ, ТАБЫ те, що має відбиток, друк. ТАВЛА гральні кості (турецьк.). Форма глиняних таблиць збереглася в словах ТАБЛА таця, все пласке (турецьк.), ДАБЛА таця (кримсько-татарськ.), ТАБА сковорода, глиняний плаский таріль (казахськ.), ТАБАК широкий лист, таця, таріль, площина, розкачане тісто; аркуш паперу; рослина, що має широкі листки — лопух, подорожник, тютюн (загальнотюрк.). ТАБАН підшва; основа (загальнотюрк.). Варіанти — ТОБАН, ТУБАН. І, нарешті, ТАБАА (ТАМБА, ТАМГА, ТАБГА) письмовий знак; напис; тавро; клеймо; печатка; буква.

Минули тисячоліття, змінювалися системи письма, але перший письмовий термін зберігався. Як і його первинне, дошумерське значення ТУПІ дно, основа, площина (загальнотюрк.).

Але завдяки шумерам слово набуло нового значення, яке запозичили тюрки.

Варто для міркування навести й інші європейські терміни, які наближаються за формою і значенням до наведеної групи: ТАБУЛА дошка, таблиця (латинськ.), ТАБЛА дошка, таблиця (народно латинськ.), ТАБЛА дошка (середньогрецьк.). Звідти західноєвропейське: *table* — стіл (англ.), *tabel* — таблиця (нідерланд.), *tafel* — дошка, таблиця, стіл (нім.).

У слов'янських: ТАВЛИЯ дошка (серб.), ТАБЕЛА таблиця (польськ.), ТАВЛИНКА берестяна табакерка (рос. діалект), ТАВЛИЯ шахівниця (давньоруськ.).

У сучасній російській літературній мові: ТАБЕЛЬ, ТАБЛИЦА, ТАБЛО, ФАБУЛА, ТАВРО, ТЕМА...

Людство не забуло уроків Шумеру. І навіть форма глиняних таблиць (пласкі «цеглини»), і навіть матеріал (глина обпалена), і навіть зображення на них (таблиці були розліняні вертикально) — все відбилосся в слові. Предки сучасних європейських і тюркських народів бачили шумерські обпалені глиняні книги, і самі використовували колись великий винахід шумерів.

Пізніше тюрки спробували переназвати глиняну таблицю і створюють складне слово «КИР-ПИЧИК» — «глиняна книга».

Короткі висновки

1. Таблиця дає підстави говорити про те, що шумерська лексика порівнянна з тюркською. Збіг форм і значень слів — системні і тому не випадкові.

2. Приклади свідчать про тісну, тривалу взаємодію мов, які розглядаємо. У деяких випадках очевидна залежність шумерських лексем від тюркських.

Фонетика

а) Порівняння з тюркським матеріалом може допомогти у відновленні картини шумерського вокалізму, неточно переданого давньосемітськими силабаріями; аккадське письмо не мало знаків для передачі м'яких голосних. Таблиця дозволяє ставити питання про наявність у шумерській опозиції звуків за якістю: у — ү, а — ä. Діалектні форми *туш-шуш* — опускаються, підтверджують нашу думку. Приголосні «т», «д» палаталізуються лише перед м'якими голосними. Порівняйте в шумерській *ті-ші* — життя. Наявність варіанту «зі» стверджує існування попередньої діалектної форми — *gi*. Термін «забар» — мідь, ймовірно, бере

початок від *gбip*, що відповідає тюркській — *табір*. Схема шумерського вокалізму нам видається такою: а — е, у -*ў*, і. Головному заднього ряду «а» завжди протиставляється «е» і зрідка (вірогідно, діалектний) — «ä»; (всуперч думці, прийнятій у тюркології, що «е» в тюркських мовах з'явився значно пізніше «ä»). Голосному у — завжди протиставлений *ў*, рідше — і. Звуки о — ö в шумерській не представлені, так само як і «ы (ъ)».

б) Чи було шумерське слово сингармонійне, поки що важко сказати напевно. Але прагнення гармонізувати слово якщо не за якістю, то бодай за огласовкою, спостерігається. Шумери прагнуть «округлити» слово, тобто наситити консонантну структуру одним голосним: *gінгip, сікіл, угун, амар, гуму, gіpіp, ерен, забар, сакар, емек, gілі, узуг, урук* тощо. Причому в цей процес залучаються, ймовірно, тільки запозичені слова з неясною морфологічною структурою, які сприймаються як моноліти (*тума — гуму, тенгip — gінгip, табір — gіbip* тощо).

У той час як власні утворення, що етимологізуються, не округляються — *енші, енкі, угкен, кена, шутаг, ібіра* тощо. Ця закономірність може опосередковано слугувати діагностичною ознакою, що визначає запозичення (хоча є окремі винятки, коли запозичене слово зберігає первісну огласовку — *гештук*. Можливо, ввійшло у мову пізно і не встигло округлитися. Як і *шубу, сібі* — пастух). Спотворення первісної огласовки (асиміляція голосних) суттєво змінює вигляд шумерського слова, і без порівняння з іноземним матеріалом шумерські праформи відновити неможливо.

в) Ще одна особливість, яка заважає відновленню шумерських праформ — утрата кінцевих звуків. Найчастіше приголосних. Різноманітні письмові джерела в рідкісних випадках дозволяють реконструювати первісну форму (*узуг-уз-уз*), але в більшості випадків дійшли лише останні, зруйновані варіанти. І тоді доводиться гадати: яким же був утрачений звук?

Деяким тюркським мовам (зокрема, кипчацьким) так само властива втрата кінцевого приголосного. Порівняйте, наприклад, співвідношення огузьких і кипчацьких лексем: *сулук-сулу* — чистий; *серук-серу* — ткацький верстат; *табак-таба* — плоский таріль; *бураук-бурау* — свердло, бурав; *тірік-тірі* — живий.

У кипчацьких втрачається формант «к» системно, тому що його витісняє синонімічний суфікс -ма, який утворює іменник від первісного дієслова. Морфологічна схема «інфінітив + к = іменник», колись дуже продуктивна у всіх тюркських мовах, замінюється схемою менш складною «імператив + ма = іменник».

Якщо в текстах орхоно-енісейських написів торжествує формат «к» (*батма* — мочар, від *бат* — мочари, здається єдиний приклад другої схеми), то в сучасних кипчацьких мовах *ма* уже придушує *к*. Останній майже не усвідомлюється як формант. У шумерській мові позбавлення від кінцевого приголосного викликано, очевидно, іншими причинами не граматичного і не фонетичного, а радше структурного характеру. Хоча порівняння показує, що втрачається найчастіше той самий звук — *к/т*. *Ділі* — *тілік*; *узуг* — *узу*—*уз* — *йузук*; *еш* — *ешик*; *еме* — *емек*; *угу* — *угук*, *ыгук*; *гірі* — *гіріг*; *ур* — *урук*; *угу* — *угук*. Але є й інші, щоправда, пізніші приклади: *кі* — *кір*, *суба* — *субан*, *е* — *еш*, *а* — *аг* тощо.

г) Спотворює вигляд слова і чергування голосних у/і. Особливо помітно воно, коли зустрічаються обидві діалектні форми: *шубу-сіпа* — пастух; *сур-сір* — ткати. Це приклад механічного чергування. Але інколи дубль входив у загальношумерську як самостійне слово з близьким значенням. Так не випадково, мені здається, сусідають *кур* — гора, *кір* — земля (обидва слова виражалися одним знаком), *угу* — тім'я, *ігі* — око. Механічне чергування у/і можна відзначити і в прототюркських. *Сілік* — чистий, походить від *сулук* — чистий. Шумери запозичують уже «готову» форму і метатизують *сікіл* — чистий. Інший приклад: *тірік* — 1) живий, 2) життя; походить від *турук* — теж. Шумери отримують — *тір* — життя. (Етимологія: *туру* — народжуватися, жити + *к* — формант іменника).

д) Системні фонетичні розходження.

Шумерські дзвінки приголосні, як правило, відповідають тюркським глухим:

т)	тенгір — дінгір ут — уа утун — удун тума — думу ата — ада	к)	терік — діріг так — таг как — гаг сік — сіг шак — шаг
----	---	----	---

терік — діріг тілік — ділі тбір — дбір, дібір іт — ід		йўзўк — узук
--	--	--------------

Хоча в шумерській мові відзначаються і форми з неодзвінченим — *ту, тума, тір, туш, кур, кір, урук, гестук, емек, кен*. Але їх значно менше.

Мова зберігає приклади первинних (глухих) і вторинних (одзвінчених): *тума-гуму* діалектні форми встигли розійтися в значеннях. Але *ті-гі* — життя, як *ші-зі* — життя. Діалектні форми.

е) Можна сказати, що фонетичні відмінності шумерської і тюркських мов не такі значні, щоб серйозно говорити про системні розходження. Під час порівняння цих мов важливіше — збіг. Навіть коливання синхронні: у/і, чергування (б/к, г) в кінці слів, поява «семітського» фарингального протезу (*кур, кір*) не синхронне тільки в одному випадку — *гештук*.

ж) Таблиця показує, що живі тюркські мови без змін зберігають протошумерські форми, які в шумерській уже розвинулись і часто зруйнувалися. Якби шумерська мова дожила до наших днів, то процес розкладу слів міг продовжитися до такої міри, що порівняти його словник із тюркськими було б уже справді неможливо.

Тюркські слова зберігають молоджавість, шумерське виглядало б старезним дідом. Воно вже в I тисячоріччі до Різдва Христового було зовні старшим за батька.

Морфологія

а) За шумерськими матеріалами можна зробити висновок про давність тюркської словотвірної схеми «інфінітив + к = іменник».

уру — будувати; *урук* — місто;

йузу — плавати; *йузук* — водоплаваючий птах;

ешту — слухати; *гештук* — вухо;

туру — жити, народжуватися, *турук (тірік)* — живий.

Шумери запозичували готові терміни, не усвідомлюючи морфологічної структури. Постфікс у шумерській незначний. Словотворення йде за рахунок префіксів. І тому легко втрачалися кінцеві звуки.

б) Зберігається приклад тюркської схеми «імператив + ма = іменник»: *ту* — роди, *тума* — потомство.

в) Уже дієва схема «імператив + ен (ан) = дієприкметник минулого часу»: *ер* — слідуй, *ерен* — той, що слідував, рядовий.

г) Іменник міг бути і нечленним. Основна форма дієслова (імператив) виступала і в ролі іменника. Рештки цього явища зберігаються в живих мовах. Наприклад, у казахській:

той — 1) той, що насичується, 2) бенкет.

йй — 1) зводь, нагромаджуй, 2) дім. (Порівняйте російські приклади: *лай, вой, цель, строй*).

У подальшому іменники утворювалися суфіксами:

ййу — нагромаджувати, *ййук* — купа, *ййма* — купа.

У шумерській представлені два випадки: *ур* — місто, *урук* — місто. Близькість дієслова «будувати» дозволяє припускати, що інфінітив виглядав як — *уру*, а імператив — *ур*.

д) Тому різняться граматичними значеннями деякі тюркські і шумерські лексеми:

шаг (*шаб*) — середина (шумерське);

шак (*шаб*) — розколуй, розрубуй навпіл (тюркське);

сік — удар (шумерське), *сік* (*ск*) — бий, ріж, пори (тюркське);

кур — гора (шумерське), *кур* — вивищуй (тюркське);

ур — місто (шумерське; *ур* — будуй (тюркське);

еш — двері (шумерське), *еш* — вирізай отвір (*ешук, ешік* — двері, дірка);

тір — життя (шумерське), *тір* — живи (тюркське).

е) Шумерському слову властива структура «префікси + корінь», тюркське слово будується за іншим кресленням — «корінь + суфікси». І тому відрізняються конструкції, складені інколи із самих цеглин: *нікі гінгір* — що належить богу (шумерське), *тенгір нікі* — що належить богу (тюркське). У тюркській *нікі* — формант, що не має самостійного лексичного значення. У шумерській *нікі* виступає як окрема лексема із значенням «річ» і як формант приналежності.

ж) Синтаксична структура моделі повинна повторити лексичну. У давніх мовах слово будувалося як речення; воно і було, по суті, реченням.

Тюрки запозичують синтаксичну модель «означення + означуване» (тобто іншими словами «службове слово + кореневе»), а в шумерському словнику ми надibuємо прототюркську модель «означуване + означення» (тобто «кореневе слово + службове»). Порівняйте: «уг-кен» — народне зібрання («плем'я — широке») — прототюркська структура, що збереглася в шумерській. І навпаки, «кен-уг» (теж «широке плем'я») — шумерська структура в тюркській мові. Або: *kir-sikil* — «дівчина чиста», *silik kыз* «чиста дівчина».

з) Структури «корінь + суфікс» у шумерській мові випадкові.

Деякі шумерські відмінкові закінчення піддаються порівнянню з тюркськими. Наприклад, давальний відмінок — «ра». У тексті орхоно-енісейських пам'яток «ра» ще продуктивний.

Більшість відмінкових показників у шумерській мові зруйновані і не твердо упізнані дослідниками. Так, формантом спрямовального відмінку вважають «да», а відкладального — «тан». У сусідній територіально і в часі мові (хурритській) подibuємо чимало точок зіткнення з шумерською. При відновленні вигляду шумерських формантів важливі показники мов, які взаємодіяли. У хурритській «да» — місцевий відмінок, «дан» — відкладальний (тобто антимісцевий). Ці два відмінки — найдавніші в системі алтайських мов. Порівняйте: «да» — місцевий (загальнотюркський), «дан» — відкладальний (загальнотюркський).

Підсумок. Не всі порівняння можуть виявитися переконливими; подальші дослідження, можливо, доведуть випадковість деяких збігів, але, в основному, матеріал, на мій погляд, підтверджує гіпотезу **культурного споріднення шумерської і прототюркської мов**. Вони мають спільний пласт культурної лексики.

Головне, чого ми хотіли досягти: ці зразки — перші, невідомі сліди можуть орієнтувати на повніше порівняльне вивчення тюркських мов і шумерської. Це завдання важливе для тюркології, яка досі не знайшла жодного найдавнішого джерела для порівняння і не шукає, оскільки свято вірить у запевнення вчителів, що стверджували неможливість таких.

ЗАКОН ПЕРЕБУДОВИ СКЛАДУ

(Міркування, а не висновки, попри категоричність міркувань)

1. Перш ніж приступити до порівняння словників, можливо, слід було б розшифрувати формули складу взятих мов. Системи «голосний — приголосний» (закритий склад), «приголосний — голосний» (відкритий). Умовно помітимо їх «гп» і «пг».

2. Мовна інерція прагне перебудувати структуру чужого складу під час запозичення. У тюркських мовах сильна тенденція до закритого складу. В шумерській є прагнення відкрити склад.

3. Механіка процесу перебудови чужої структури проявляється таким чином.

Односкладове слово

Спроба перетворити закритий склад на відкритий приводить до таких результатів:

а) з'являється протетичний приголосний перед голосним. Формула ГП перетворюється на ПГП.

Поява протезу викликана структурними, а не фонетичними причинами.

б) У подальшому формула ПГП прагне перейти в ПГ із відпаданням кінцевого, базового приголосного. Так протез стає кореневим приголосним. Ця схема пояснює таємницю відпадання кінцевих приголосних у шумерському слові.

Порівняйте: тюркське «уд» — бик запозичується шумерами і перетворюється в «гуд» — бик. У пізньошумерській перетворюється в — «гу». (Якби пам'ятки не зберегли проміжного етапу, то порівняння «уд» і «гу» мало що дало б.) Фонетичними причинами цю метаморфозу годі пояснити. На таку остаточну

перебудову складу йдуть тисячоліття. У більшості випадків мови обмежуються першим етапом, оснащують протезом.

в) Закритий склад відкривається й іншим способом: структура ГП перетворюється на універсальну, обопільну — ГПГ, тобто з'являється протетичний голосний звук.

У шумерській мові ця схема була активнішою за попередню. Декотрі слова — *ама, ала, уку, ушу, угу, узу, ігі, угу* — могли виникнути саме таким чином.

г) І, нарешті, закритий склад в односкладовому слові міг відкриватися, гранично розкладаючись, наприклад: «е» — дім, «а» — батько. Але таких прикладів небагато.

д) Шумерська мова містить певну кількість слів закритоскладових «ен» — вищий, «ан» — небо, «уд» — сонце, які збереглися, ймовірно, завдяки релігійній традиції. Терміни культові більш стійкі.

Якщо спрямування запозичення багатоскладового слова буває легко простежити (за морфологічною схемою), то з односкладовими справа набагато складніша. І тоді лише структура слова може стати ознакою, що визначає, джерело запозичення. «Ан», «ей», «уд» — за структурою тюркські слова.

Двоскладове слово

Діє той самий механізм з невеликими змінами.

а) ГПГП перетворюється на ПГПГП протезом, який ніби відкриває перший склад, і цього часто виявляється достатньо: *ештук-гештук* — вухо (в шумерській малопродуктивний спосіб).

б) ГПГП перетворюється на ПГП:
агам — *гам* — чоловік.

в) ГПГП перетворюється на ГПГ:

емек — *еме* — мова;

узуг — *узу* — гусак;

улуґ — *угу* — священний;

ерен — *ере* — робітник, раб.

г) ПГПГП — перетворюється на ПГПГ:

гіріґ — *гірі* — більше;

gilir — *gili* — риска, одиниця;

субан — *сіба* — пастух.

При перебудові відкритого складу діє зворотна схема.

а) З'являється голосний протез на початку слова. Наприклад, індоєвропейське *лат* — нога, перетворюється на *апат* (давньо-уйгурське).

б) З'являється приголосний протез в кінці слова або кінцевий голосний відкидається, оголюючи приголосний.

Протетичні приголосні ті самі, що діють в індоєвропейській мові — губний і гортанний — «в» (короткий) і «г» (к). Тому якщо в індоєвропейській мові відрізняються початкові приголосні «бут — гут», то в тюркських тією ж самою мірою відрізняються кінцеві «тав — таг», «бав — баг».

4. Тюркські мови зазнавали впливу мов з відкрито-складовою структурою. Цікаво, що в шумерській зберігається структурний тюркізм «амар» — дитя, а в тюркську ввійшов термін «мара» — орієнтований «по-шумерському».

Власне, у всіх мовах є такі приклади — свідчення складної, суперечливої історії. Але інерція первісної структури все ж не знищена.

5. Перебудова складу при запозиченні — закономірність, яка завдяки повсюдному поширенню в мовах різних систем набуває вагомих рис універсального закону.

Розбіжність структур складів мов, що віддають і запозичують, — одна з головних причин деформації слова. Це явище не усвідомлено в лінгвістиці, яка обмежується лише констатацією фактів, не пояснюючи їх. Так, наприклад, помічено, що грецька мова не допускає в кінці слів приголосних звуків (крім в, р, с). Чому? Вважається незрозумілою особливістю грецької. Запозичуючи семітські назви букв, оснащують їх голосним закінченням, тобто прототичним голосним: *алев* — *альфа*, *каф* — *каппа* тощо.

Якщо семіти обмежувалися першим відкритим складом, визнаючи складовим перший приголосний звук (частіше протез), то греки обидва приголосні перетворювали на складові і відкривали обидва склади.

Протилежність структур індоєвропейської і тюркської мов помітна на найпростішому прикладі. Назви букв алфавіту є мо-

делями складу в чистому вигляді. Тюркські букви вимовляються — *аб, аг, аґ* тощо, в індоєвропейських алфавітах — *ба, га, ґа* — (*бе, ге, ге*). Упродовж тривалих контактів тюркських мов з індоєвропейськими ця незначна, на перший погляд, відмінність набувала видатного для обох словників значення. Дія закону перебудови складу спотворювала запозичене слово.

Я пропоную лінгвістам-початківцям розв'язати декілька найпростіших завдань, що ілюструють закон перебудови складу. В якому відношенні перебувають:

шумерське: *уг* — вогонь, *г* — сонце, день;

тюркські: *уг (om)* — вогонь, *г (m)* — час, полудень;

іранське: *куґа* — бог;

германське: *гум, (гом)* — 1) бог, 2) добре;

слов'янське: *гоґ* — 1) час обертання сонця, 2) добре;

індійське: *Бугґа*;

шумерське: *іґ* — іти;

тюркські: *ум, уг, ім, іґ, із, ет, ет, еґ, оз* — іди, проходить, слід;

індоєвропейські: *пум, пумь, пат, пята, поґ, беґро, пеш, па, уг, фут, бот, пес, бе* — нога, дорога, промежина, низ;

тюркські: *бут, пум, апат* — нога, промежина, бедро; *кут, кет* — низ, *заґ; кет, кеш, каш, кай, кал, кеш, куч, кой* — дієслова руху (йди, приходить, біжи, переходь убрид, залишся, кочуй тощо).

На доповнення до таблиці

У розділі «Проблеми родственных связей языков древней Передней Азии» І.М. Дьяконов наводить таблицю, з якої має бути видно а) відрубність шумерської мови, б) генетична спорідненість хурритської і урартської, в) генетична спорідненість аккадської, давньоєврейської і арамейської.

За цією таблицею шумерська не має жодних точок дотику з іншими мовами давньої Передньої Азії.

Порівнянню підлягають п'ять слів — один числівник, два іменники («земля», «бог»), дієприкметник («слышащий»), вказівний займенник.

«У цій таблиці, — пише І.М. Дьяконов, одразу впадає в око спорідненість хурритської і урартської, а також аккадської, дав-

ньоєврейської і арамейської мов... Близкість... така, що за наявності навіть невеликого порівняльного матеріалу її видно наглядно, оскільки великих фонетичних відмінностей між ними ще не сталося».

Для наочності повторимо цю таблицю, але додамо одну колонку — тюркська мова, хоча поки що й відсутні тверді історичні дані, що дозволяють відносити прототюркську до мов давньої Передньої Азії. За винятком перших фактів словника. Але пам'ятаючи, що робота за відновлення біографії тюркських мов, по суті, перебуває на самому початку свого шляху, підемо на це припущення.

	Шумер.	Хуррит	Урарт.	Аккад.	Дань-евр.	Арам.	Давньо-тюрк.
«три»	Уш	Тумин	(невідоме)	шалаш	шалаш	Тэлэт	уш, уч
«земля»	кір	хэвр	гэвра	'ерс	'арс	'ар	йір йер йар кір
«бог»	дінгір, демер	ені	іну	'ілу	'еел елох	'елаах	тенгір тенгір денгір тенер
«слыша-щий»	гештука	хазі	хазі-	шемі	сооме	шаамах	ештүт-ан
«то» (вказ. зай-менник)	ане	-ойа	йе	-шу	хуу, -оо	-ех	әне, әнә, анау

Які висновки можна зробити зі спостереження цієї таблиці? Дещо доповнимо висловлювання І.М. Дьяконова: «Близкість аккадської, даньєврейської і арамейської, з одного боку, і хурритської та урартської — з другого, шумерської і давньотюркської — з третього така, що за наявності навіть невеликого порівняльного матеріалу її видно наочно, оскільки великих фонетичних відмінностей між ними ще не сталося».

Виділені слова додані мною. Але близькість шумерського і тюркського лексичного матеріалів свідчить не про генетичну

спорідненість цих двох словниково близьких мов, а, повторюємо, може доводити лише їхню культурну спорідненість.

Ця таблиця свідчить, що всі наведені тут мови перебували між собою в культурній спорідненості.

Корінь *йир* (*йер*) — «земля» знайомий усім семи мовам. В урартській крім лексеми «гэвра» засвідчений і синонім «гир», що походить від шумерської форми.

Хурритську назву бога «ені» треба, очевидно, порівнювати не з «дінгір», а з шумерським словом «ен» — вищий, яке виступає часто в значенні «володар», «пан». Так у іменах богів Енкір («Володар землі») Енліль («Володар повітря»).

А, враховуючи ту обставину, що в новошумерській мові «н» під впливом «у» нерідко переходить в «л», то і аккадський термін «ілу» можливо розглядати у зв'язку з шумерським «ен» і вивести від праформи ену.

Таблиця дозволяє зробити ще один важливий висновок: шумери і тюрки перебували в набагато ближчих і триваліших культурних стосунках, ніж шумери, семіти, хуррити і урарту.

Фонетично-семантична таблиця — єдиний інструмент аналізу, що перебуває на озброєнні порівняльного мовознавства.

Вона не завжди дозволяє виділити випадкові подібності, а так само слова, що є прямими запозиченнями однією мовою з іншої або обома із третьої.

Під час порівнювання лексики давньописемних мов як додатковий доказ не випадковості збігів форм і значень можна в окремих випадках залучати і дані писемностей. Особливо при порівнянні односкладових чи однозвучних слів.

Недовірливо я поставив поряд шумерський числівник «у» — 10 і загальнотюркське «ун» — 10.

Як з'ясувалося, багато тюркських односкладових лексем відрізняються від шумерських наявністю носового закінчення. У цьому, як на мене, виражалася спроба закрити склад у запозиченому відкрито-складному слові. Наприклад, шумерським займенником «е» — я, «зе» — ти відповідають тюркські «мен» — я, «сен» — ти. У цей же ряд я обережно включив рівняння «у» = «ун». Отже, форми і значення порівнюваних слів збігалися. Згідно з методами сучасного порівняльного мовознавства

це зіставлення можна вважати повним, тим паче, що і деякі інші шумерські числівники піддаються порівнянню з тюркськими: прості *uш = uш* (3), складні *uш — у* (30) = *uш — ун* (30).

Ці факти на тлі інших масових зближень дозволяють нам з достатньою упевненістю привести тюркське «ун» до праформи «у» і вважати її запозиченням шумерського числівника. Але навіть у цьому прикладі можливий елемент неточності. Оскільки немає головного доказу — історично обґрунтованого переконання у можливості культурних контактів шумерів і тюрків. І в такій ситуації будь-який зайвий доказ спорідненості шумерських і тюркських слів зовсім не зайвий.

Якби геродоти залишили нам чіткі письмові свідчення того, що шумери і тюрки з такого-то по такий-то час, там-то і там-то жили разом і запозичували один у одного слова, то мовознавцям цілком достатньо було б зовнішньої схожості *у = ун*, підкріпленої близькістю значень, щоб оголосити ці слова спорідненими.

Але в цій ситуації саме на таке лексичне рівняння лягає важка відповідальність історичного факту: вони покликані виконувати роль геродотів.

Тому я в пошуках нових обґрунтувань невинуватості схожості *у = ун* звернувся до писемностей.

У старошумерському письмі було дві цифри — одиниця, десятка. Я спробував знайти їм відповідники в давньотюркському рунічному алфавіті.

Шумерське письмо				Давньотюркське письмо	
Знак	Назва	Знач. цифр	Знач. лекс.	Знак	Назва
1	«аш»	Одиниця Один	Один	1	«ас»
>	«у»	Десятка Десять	Десять	>	

У шумерській мові назви цифр були одночасно і числівниками. Якщо врахувати те, що майже всі тюркські числівники (за винятком *ун, уш*) запозичені із індоєвропейських мов, то мож-

на передбачити, що прототюркські числівники залишилися у назвах цифр-букв. Але тепер треба було переконатися, що тюркське рунічне письмо має й інші зв'язки зі старошумерською ієрогліфікою, інакше ці одиничні збіги можна пояснити випадковістю.

Ціла низка інших паралелей переконала мене в тому, що тюркське письмо в основі своїй ієрогліфічне і бере початок у старошумерському¹³².

Історію «перших» мов, до яких належить і шумерська, вже неможливо розглядати без етимологічних досліджень: мова і ієрогліфічне письмо створювалися синхронно.

Ребус

(про термін «Шумер»)

Коли таблиця була віддрукована, я пригадав, що не включив до неї слово «Шумер». Можливо, завагався віднести до одного з класів, що розглядаються, можливо, і тому, що відведеної клітинки було замало і не хотілося порушувати симетрії, що намітилася. Радше всього, останнє. Але тепер вважаю за доцільне винести розмову про етимологію «Шумеру» за дужки таблиці, не порушуючи рамок прийнятих вільностей, які можна назвати і новим підходом.

1. Що відомо про термін «Шумер»?

Уперше вчені дізналися про нього, розшифровуючи клинописні таблиці асирійського царя Ашшурбаніпала, де царський писар повідомляв про «таємничі шумерські документи». Потім почалися розкопки у низині Євфрату і відкриття цивілізації, що передувала асиро-вавилонській. Її назвали шумерською. Ті, кого назвали шумерами, йменували себе інакше — *сар-гіт*, тобто чорноголові.

...У давнину багато народів так і не змогли прославити своєї природної самоназви і виступали під чужими іменами. Та й нині, у нашу просвітницьку добу, ми якось миримось з тим, що

¹³² Детальніше про це в книжці про походження давньотюркського письма, яка готується до видання.

один і той самий народ поліномний: народ *гойч* відомий під назвами — *герман, німець, аламан*; народ *хань* — *Китай, хін, сери*; *найрі* називають вірменами; *суомі* — фінами; *мадьярів* — угорцями; *іранців* — персами тощо.

...Відомо декілька давньосемітських вимов терміна, що нас цікавить: *Субер, Субер-т* (*т* — показник жіночого роду) — аккадці застосовували в середині 3-го тисячоліття до н.е. до областей Північної Месопотамії. У I тисячолітті до н.е. у Північній Месопотамії зустрічається дрібна держава — Шубер. Тоді ж термін *Субер* вживається як поетичний високостильовий синонім назви — *Ассирія*. На півдні Месопотамії, в низинах Тигра і Євфрата, згадуються кочові племена *Субарі* або *Шубари*. Ассирійські хроніки вимовляють — *Шумер*, з наголосом на другому складі.

Документи не пояснюють, що це були за народи. Зберігається тільки ім'я їхнє і вказані деякі маршрути переміщення. У таких випадках залишається покладатися на етимологію. Лише аналіз імені (за умови, якщо воно — самоназва) може відповісти на запитання, яка була мова цих племен. Лінгвісти переконалися, що шумер (*субер*) не семітського походження і не саггітського.

Наскільки я пам'ятаю, спроба етимологізувати «Шумер» уже була. І зробив її, на жаль, великий Марр. Він наполягав на порівнянні з російським словом «сумерки», ґрунтуючись при цьому тільки на зовнішній схожості форм. Можна було б прийняти таке трактування, якби Шумер розташовувався бодай на півночі Руси, де-небудь на Вологодщині, а не в південних країнах.

2. У пам'ятці *Куль-Тегіну* (VIII ст. н. е.) є поетичний фразеологізм «турк ыдук йери-субы», буквально: «Священна тюркська Земля-Вода», поетично — «Священна тюркська країна». Сотні разів я ковзав поглядом по сполученні «йер-суб», і завжди воно викликало в мені якесь хвилювання. І коли нарешті я його зрозумів і змінив місце складових частин, зовні змінилася сума «Суб-йер». Чи не з цих атомів складалася лексична молекула імені найдавнішої країни — *Субер*? Чи хоча б — чи було відоме таке сполучення в ареалі пізнього проживання тюрків — у Сибіру, Монголії? Легенди монголів розповідають про двоголову гору *Субер* (*Сумер, Сумбер*), яка була така висока, що навіть

всесвітній потоп не зміг її накрити. Потім ідея обітованої землі монголів пов'язується з образом двоголової гори.

«За монгольською легендою спочатку була тільки вода, із якої висовувалися дві гори Сумер-ула (1). Монгольське «уда» — гора.

«У монголів Ордоса я записав таку фразу: «із гір велика Сумбер — із озер велике Сум-далай «молочне море» (там само, ст. 648). Ясно проглядається спроба народної етимології. Початок слова монголи підганяють до свого «сум» — молоко, частина «бер» залишається неосвоєною.

Міф про всесвітній потоп не був біблійним винаходом. Сюжет цей описаний і в аккадському епосі про Більгамеша («Всевидючий»). І чутка про потоп, що народилася на Межиріччі, була кимось принесена в Азію, можливо, задовго до появи Старого Заповіту. У всякому разі, в Біблії монголи навряд чи почерпнули відомості про гору Су-бер. Сюжетний стрижень «Субер-потоп» є і в слов'янських легендах: «Ці Сіверські гори — відлуння уявлень про світову гору... У зв'язку з цією формою і риба Севр, від руху якої також відбувається хвилювання моря, що загрожує покінчити з білим світом¹³³». Приклади доводять, що формальна подібність між гіпотетичним Суб-йер (Вода-Земля) і назвою міфічної двоголової гори Субер є. Але чи органічна ця подібність? Чи випадковий збіг? Відповісти однозначно важко, спробувати можна.

...У старошумерському письмі був ієрогліф , який читався двома словами «кур» — гора, «кир» — земля, країна. Пізніше в клинописі він перетворився на тричлен з тими ж назвами. Вавилоняни, запозичуючи цей досить важливий знак, залишають одну з назв («кур»), яка збереже тільки фонетичне значення, а смислові взяли на себе вавилонські слова «мату» — земля, «шаду» — гора. Прослідкуємо за еволюцією форми знака — три гори перетворилися на три клини, що сходяться в одній точці. Ієрогліф, окрім того, повернувся на 90 градусів у процесі переходу з вертикального письма на горизонтальне. Цієї долі зазнало багато шумерських знаків.

Давньотюркська буква-ієрогліф — йер — земля (у деяких написах — йир), на мій погляд, бере початок від старошумерсь-

¹³³ Потанин Г. Восточные мотивы в западноевропейском эпосе. СПб, 1899, ст. 598.

кого знака. Але тюрки зуміли перетворити на риску (клин) тільки одну нижню гору, чим зберегли симетричність знака, проте надали нестійкість значенню. Порівняйте китайський ієрогліф гори *шань* (доба Інь, XV ст. до н. е.), *шань* (І тисячоліття до н. е.) з єгипетським ієрогліфом *шикм* (пагорб, чужа країна). Структурно китайський і єгипетський знаки відрізняються від старошумерського і тюркського. Хоча є й спільне — всюди тричлени означають поняття однини.

Шумерський знак — геніальний. Він зображає гори в перспективі. Два ланцюги хребтів: ближні — нижче, великі — далі. Тюркські письменники не зрозуміли завдання і «передній ряд» перетворили на клин (риск), який образно нічого не означає, заради спрощення. І смисл «гора» — був утрачений. Але доданий інший — вода. (Фінікійський ієрогліф — «мум» — означав воду, а без rischi «тин» (зуб, гора?). Вони вже намагалися з одного знака отримати два, що відповідають двом давньосемітським назвам — «м» і «ш» — *магу, шагу*.

Отже, я припускаю: якщо шумери (*сар-гур*) називали свій ієрогліф *кур-кір* (гора-земля) в значенні «країна», то прототюрки цей самий знак, видозмінивши, назвали «суб-йер» (вода-земля) в значенні «Країна». І він стає гербовим знаком, загальнонародною тамгою. Масовий вихід із Межірччя пояснюється наступним поколінням завдяки образним тлумаченням цього знака. Болотиста, заливна країна Суб-йер!

Прототюрків, що прийшли у Північно-Східну Азію, аборигени, очевидно, пізнали під цим іменем (Суб-йер — або Суб-йир). Їхні поховання (кургани) нетюрки називали суберськими (субірськими), і традиція ця дожила до руських переселенців.

«У Тобольській губернії чудські (тобто давні, казкові — О.С.) кургани приписують народу сивири; ці давні люди сивири виходили з ями і опустилися в них, підрубали підпірки, на яких трималися стелі, і самі завалили себе землею; на думку Патканова, цей термін дав походження назві міста Сибір, тому що на цьому місці була могила сивирів¹³⁴». З назви міста і весь край називали Сибіром.

¹³⁴ Потанин Г. Там само, ст. 411.

В основу сюжету легенди, можливо, лягло своєрідне тлумачення знака країни — курганні пагорби тримаються на підпірці. Але не монголи так розшифрували знак, їхнє розуміння нам відоме. Швидше всього, маньчжурські племена.

Найпереконливіший доказ тюркського походження цього знака і назви — тюрки знали справжнє значення ієрогліфа і назви, і жодних легенд, пов'язаних зі словами Суб-йер, у них не виникло. Він не здавався таємничим (священним — так, але, не божественним: в основі будь-якого обоження лежить таємниця).

Монголи зазнали дуже сильного культурного впливу прототюрків. І тому їхнє тлумачення загальнонародного тюркського знака більш насичено передньоазійським ароматом. Знак дуже поширився, ним таврували прикордонні стовпи на завойованих територіях. Традиція тривала до недавнього часу. Будь-яке кочове плем'я відмічає тамгою (племенним гербом) межі розселення.

3. Проникнення тюркських елементів у Причорномор'я, в Передню Азію і в Європу згадується джерелами християнської доби тільки в край драматичні моменти суперісторичного масштабу. Такою подією стало нашестя гуннів, що почалося 375 року. Тоді тюрки привернули до себе підвищену увагу римських істориків. Величезна маса кочових племен, об'єднаних монгольським іменем «гун» (людина), рушила з прикаспійських степів на Захід. Почалося так зване Велике переселення народів.

Але вірменський історик Агафангел (V ст.) згадує про гуннів у часи царя Хосроя I (217—238 рр.). Він вживає новий, уже модний у V ст. термін до давніших кочівників, які могли називатися й інакше.

Д.Є. Єремеев пише: «Уже в III—IV сторіччях тюркські племена, беззаперечно, були численними і постійними сусідами народів Малої Азії, Кавказу і Балканів, вони проникали в ці області все активніше й активніше. Дербентський мур був збудований саме для захисту від набігів цих перших тюркських переселенців із Центральної Азії».

«До складу гуннів входили також булгари, савіри (сувари), сарматські племена та інші¹³⁵».

¹³⁵ Єремеев Д. Этногенез турок. М., 1970, ст. 53-54.

Д.Є. Єремеев зупиняється на суварах: «У VI ст. багато подій у Малій Азії і на Кавказі пов'язані з іменем савірів (*сувар, субар, сибір*), які Феофілакт Сімокатта зараховував до гуннських племен, що жили на Північному Кавказі... Крім Сирії сувари робили походи у Вірменію і Малу Азію, доходючи до Каппадокії... Сувари наймалися також на візантійську військову службу. В 568 році суварів розгромили авари. Після того основна маса суварів переселилася до Албанії (Азербайджан). Як повідомляє Менандр, Хосрой Ануширван перебив більшу частину їх, а 10 тисяч чоловік, що залишилися, розселив між Араксом і Курою¹³⁶».

Літописці вміли перебільшувати. Не всіх суварів знищив Хосрой. Вони ще довго будуть відомі історикам.

Махмуд Кашкарі (кінець XI ст.) зазначав, що сувари і булгари говорять тюркською і що вони також як «кифчаки» розселені до «країн Рус і Рум».

Не знаю, чи усвідомили тюрки значення слова «сув-ар» (*суб-ар, суб-ур*). У всякому разі, ні у Махмуда Кашкарського, ні в інших східних авторів ми не знайдемо тлумачення цього найдавнішого тюркського визначення обітованої країни, яке стало етнімом. (У VIII ст., як ми бачили, сибірські огузи вже вимовляють його інакше — «ер-суб» і «р-суб»). Але спроби осмислення, вірогідно, були, у всякому разі, за міфологічною колодкою «субар», мабуть, створено етніми **авар, хозар, татар, тавер, тавр, болгар** тощо.

З Албанії частина суварів (можливо, після Хосровського побою) приходять у Середню Азію і згодом уливається до складу казахського народу. Казахи не впізнали чужого терміна і перетворили його в *суван, суан*. Так у передгір'ях Алатау, біля підніжжя великої мармурової гори, оселилося плем'я Албан-суан (тобто «Албанські сувани»). Можливо, вони і назвали її — Хан-Тенгірі. Мандруючи під своїм іменем, як на крилатому верблюді пронеслися вони планетою на двогорбому гербі своєму.

4. Із розвитком мови при зіткненні слів «вода — земля» виникає хибна граматична ситуація. За законами тюркської граматики іменник, поставлений перед іншим, автоматично перетворюється на нечленний прикметник. Суб-йер розуміли вже

¹³⁵ Там само, ст. 55.

як «водяниста земля», що прирекло давніх людей, які свято шанували Слово Предків, вибирати місцем проживання болотисті землі, острови, дельти, межиріччя. Чи пояснюється цим необхідність наступної зміни позицій «суб-йер» на «йер-суб»? Останнє сполучення звучало менш драматично — «земна вода» і з огляду на явну химерність виразу розумілося граматично окремо «Земля і Вода». Це формула країни (землі, придатної для життя) й утвердилася в давньотюркській поетичній мові.

ШУМЕР		СИБИРЬ
СУБ-ЙЕР		ЙУР-СУБ

Між двома вершинами розвитку тюркської культури (прото-тюркської — Шумер і давньотюркської — Сибір) лежить провалля в декілька тисячоліть. Безодня деградації. Надто багато в історичній науці було сказано слів про культурну відсталість кочівників. Ми, не заперечуючи прийнятого визначення, додаємо діалектично правильний і об'ємний — втома. Обмежені Джерела застали лише невеличкий відтинок графіка. І за цим шматком лінії Обмежений Історик припустив, що рельєф минулого тюрків рівний. Отже, від самого народження свого тюркське плем'я було таким, яким пощастило його побачити європейському історикові — Варварським Сім'ям.

Графік життя будь-якого народу нагадує кардіограму. Рівна лінія в медицині означає смерть. В історії — час накопичує сили для нового підйому.

Графік ще не завершений.

«У цьому сенс усього того, що коли-небудь було в минулому, того, що це минуле не залишається мертвим вантажем, а повертається до нас, чудовим чином глибоко в нас втілюючись». (Р.М. Рільке).

Пояснення до заголовка

Слова-перевертні виникають з кількох причин. Одна з них, на мій погляд, полягає ось у чому. Греки знали декілька напрямків письма: справа наліво, бустрофедон (один рядок — праворуч,

другий — ліворуч), і, нарешті, у V—IV сторіччях до н. е. спрямували всі рядки праворуч. І забули про минулі спрямування. І знайдені пам'ятки письма читали зліва направо. До нас дійшло багато коротких однослівних написів на предметах. Написи, як правило, пояснювали зображення чи форму. Греки, етруски і латиняни часто писали ці пояснення на давньоєгипетських предметах. Багато з того, що трохи відкрило б запинало таємниці над стосунками Південної Європи з давніми передньоазійськими цивілізаціями, не збереглося. Але в мовах Європи вціліли терміни «табула», «таблиця», «тейбл», «табба» у значеннях — письмова дошка, стіл, пласкі предмети. Вони беруть початок від назв глиняних дощечок (писемних цеглин). (Можливо, і тюркські «таба», «табак» — 1) плаский глиняний таріль, 2) лопух, 3) аркуш паперу, шкури і «тамба» — письмовий знак свідчать про близьке знайомство тюрків із глиняними таблицями.)

Мені б хотілося потримати в руках таблицю з шумерськими ієрогліфами, на звороті котрої грецьким чи латинським письмом справа наліво було надряпано пояснення — **субер**. Табличок з такими написами було в давній Європі, ймовірно, немало. Через століття, знаходячи загадкові зображення, європейці читали напис **субер** зліва направо — ребус.

Свої люди і собаки

Вважається, що відомі джерела не повідомляють про існування тюркомовних народів раніше III—IV сторіччя н. е.

Чи це так?

За одне сторіччя біографія тюрків у науці поглибилася на декілька століть: у середині XIX появу на світ тюркської мови відносили до IX ст. У XX ст. історики, розглядаючи власні імена кочівників доби Великого переселення народів, дійшли висновку, що гунни — тюркомовний народ.

Писемні документи зберігають нам мало реалій, за якими можна судити про мову згаданої спільноти — найчастіше називається етнонім та ім'я **ВОЖДЯ**.

Але нерідко одне й те ж плем'я у різних авторів значиться під різними назвами. Що вже кивати на давньогрецьких письменників, якщо не так давно (у XII ст.) такий активний народ як кипчаки був відомий руським літописцям під прізвиськом «половці», візантійцям — «кумани». І лише збіг імен вождів кочівників, що брали участь у подіях на Русі, у Візантії і на Кавказі, дозволяє зробити висновок, що мова йде про один народ.

Важче встановити етнічну належність племені, згаданого лише в одному джерелі. Доводиться покладатись на щасливий випадок — сподіватися, що хроніст назвав справжній етнонім, а не прізвисько. (Давно назріла необхідність у створенні Словника етнонімів та історичних імен.)

Час примушує нас знову переглядати багато давно популярних свідчень і обережно вводити їх в коло матеріалів із тюркології. Особливий інтерес може викликати література давньої Передньої Азії. Відшукати у відвалах породи, відпрацьованої поколіннями семітологів, іраністів і елліністів, сліди несподіваної викопної культури, яка за всіма даними науки повинна знаходитися в інших географічних регіонах, — ця можливість окрилює дослідника. Кожний скромний факт, найнезначніше відкриття в цій забороненій для тюркології часовій зоні здатні похитнути вельми стійкі позиції істориків стосовно генеології тюрків. Важливо знову і знову повертатися до неодноразово перечитаних пам'яток (як до «Слова») і знаходити в них свідчення, не помічені попередніми поколіннями читачів. Як приклад такого роду розглянемо одне з повідомлень асирійського літопису доби царя Ассаргадона.

У VII ст. до н. е. асирійські хроніки відзначають нашість кочівників, які прийшли із Північно-Каспійських степів західним берегом Каспійського берега (через Дербентський прохід) Вів їх вождь Іспака, самоназвою їхньою було — *ішгуз* (варіанти — *іш-куза*, *аш-гуза*).

Асирійська держава відає всі сили затяжній боротьбі за збереження і зміцнення своєї гегемонії над південними сусідами — Вавилоном, Сидоном, Єгиптом. Це нелегке завдання ще більше ускладнюється зростаючою активністю народів, що населяли східні околиці монархії. Тут у 70-х роках VII ст. до н. е. відбувається потужне повстання мідійських та інших племен, що ви-

ступали в союзі з царством Манна. В результаті утворилося царство Мідія — новий, могутній ворог Ассирії.

Повсталі запрошують ішкузів у союзники. І ті, «подолавши перевали» (як висловлюються хроніки), вриваються в межі «лігва левів» (673 рік до н. е.).

У давньоєврейській «Книзі Ієремії» під 593 роком до н. е. (тобто через 80 років після подій) разом з Урарту і Манною, як залежні від Мідії держави, згадується «царство Ашкуз» (варіант — Ашкеназ). Популярність цих кочівників у Передній Азії була такою великою, що їхній етнонім (у єврейському написанні) стане узагальненим терміном і антропонімом.

Існує думка про іраномовність іш-гузів. На чому вона ґрунтується? **На зовнішній схожості імені Іспака і мідійського слова «спака» — собака.**

Етнонім же іранським словником витлумачити поки що не вдається. І однак, ця мало обґрунтована версія стала з часом аксіомою «ішгузи — одне з іракських племен».

Собака

Якщо «іспака» і на мові ішгузів означало «собака», то слід очікувати, що колись існувала традиція називати вождів Собаками. Іранська історія, міфологія, і вірування вивчені не-порівнянно повніше тюркських. Але про цей звичай джерела мовчать. Ні семіти, ні індоевропейці, ні утрово-фіни не поклонялися Собаці. Але споконвічні кочівники, тюрки, до недавнього часу ставилися до цієї тварини як до божества, у міфах вели від нього своє походження; і великі правителі, утвердившись над народом, замінювали батьківське ім'я на титульне — Собака. Ця традиція, очевидно, збереглася з доби полювання, яка передувала добі скотарства. Собака — перший помічник мисливців. Від нього залежав добробут людського племені. Він — хоробрий слуга народу і чуйний вождь його. Собаці дано те, чого не дано людині: він бачить запахи, йде по невидимих слідах і веде за собою людину. Властивості, якими його наділила природа, робили собаку істотою великою. Мисливці поклонялися собаці-году-

вальниці, як землероби — сонцю і його земним представникам — павіанам, гнійному жукові, рогатим тваринам.

За тисячоліття в різних тюркських говірках накопичилося багато табуїстичних назв чотириноного друга-вождя. І всі вони по-бували в розряді титульних імен.

Генеалогічні легенди підносять Собаку (пізніше Вовка) до рангу прародича тюрків. Киргизи, наприклад, вважають себе потомками Червоного хорта (*кызыл тайлак*), до якого виявила прихильність одна принцеса і її свита — сорок дівчат (*кырк кыз*). За другою киргизською легендою, ця принцеса і її сорок дівчат покуштували білу піну на березі озера Іссик-куль, і всі несподівано відчували себе матерями. Але й тут, ймовірно, заритий Собака. По-киргизкому «біла піна» — *ак кобок*. У тобольських татарів казковий герой-предок носить ім'я Ак-кобек (Білий пес). Ак-ногайці вважають своїм предком *ак-кобок* (Білого Пса). В огузо-калуцьких говірках — «кобок» (*кобек, кобяк*) — пес, собака. *Кобяк* (собака) — було дуже поширене між тюркськими племенами ім'я; у ак-ногайців є рід «кобек» (Білий Кобек¹³⁶). Рід називався Ак-кобек. В.О. Гордлевський не вказує на ту обставину, що етнонім «ак-ногай» є напівкалькою з первісної праназви «ак-кобек¹³⁷». Ім'я це зустрічається і в Малій Азії — у Сельджукидів Рума був візир Садеддін Кобяк. У XV ст. в Туреччині прославляли туркменського вождя Кепека. І, нарешті, кипчацький хан, переможений Святославом Київським 1184 року, — «Кобяк». У «Слові про Ігорів похід» про нього говориться: «и поганого Кобяка от железных пльков половецких яко вихрь выторже и падесе Кобяк в гриднице Святослава». Священне ставлення до собаки-предка зберігалось довго. Якщо у башкирця часто помирили діти, то він, щоб зберегти новонародженого, забирав його у матері і підкладав на відгодівлю до пипок собаки¹³⁸.

Гунни занесли до Європи легенду про походження Атліли від Собаки. Угорський варіант сюжету став відомий італійцям. За

¹³⁶ Гордлевский В.А. Что такое «босый волк»? Известия АН СССР, отд. Литература языка. Т. IV, вып. 4-6, М., 1947, ст. 324.

¹³⁷ Ногай — собака (монг.).

¹³⁸ Филоненко С. Башкиры. «Вестник Оренбургского учебного округа», 1914, №8, ст. 304.

італійським переказом, наведеним О.М. Веселовським¹³⁹, угорський король, який замислив видати свою дочку за спадкоємця візантійського престолу, до певного часу ув'язнив її у вежу, щоб уберегти від небезпек, що загрожували її вроді. Сталося те, чого він не очікував, царівна зачала від собаки, яка була з нею у вежі, і народила Аттілу. Згідно з цим повідомленням італійська іконографія зображала вождя гуннів із собачими вухами. За словами О.М. Веселовського, італійські ченці «назвали б ганебним те, що первісно було байдужим або вважалося почесним». Ченці побачили в Аттілі предтечу песиголовців, Гога і Магога. З часом уявлення про собаку змінюється, і в деяких племенах її місце посідає вовк.

О. Іакінф переказує уйгурську легенду про походження родоначальника уйгурських ханів: хунський правитель тримав свою дочку упродовж трьох років закритою у вежі; вовк проник до вежі, і дівчина завагітніла¹⁴⁰.

Вовча голова була на знаменах давніх тюрків (*тюку*), повідомляють китайські літописи. Ймовірно, ці знамена бачили і європейці. У будь-якому разі, легенди про песиголовців будувалися на якомусь досить конкретному історичному факті. Так само як образ кентавра був підказаний грекам незвичним видовищем людини на коні.

І.М. Березін, видатний російський сходознавець, перший запропонував тлумачити титульне ім'я Кончака у зв'язку з турецьким *кансік* — *сука*¹⁴¹.

Антропонім Кончак був популярний у західнотюркському ареалі. Його варіанти — *Канішка*¹⁴², *Каніш* існують досі. У казахській мові — *Каныш*. Праформи цього імені: 1) *каніш* — хижак (буквально: «кров пий»), 2) *кан ішкан* — хижак (буквально: «той, хто п'є кров»). Перша форма давніша. Відбиває добу в історії мови, коли первісне дієслово (імператив) одночасно вис-

¹³⁹ Веселовский А.Н. Истории романа и повести. Выпуск 2, славяно-романский отдел, СПб, 1888, ст. 307, 315.

¹⁴⁰ О. Иакинф (Бичурин Н.Я.). Собрание сведений о народах Средней Азии, ч. I, ст. 248.

¹⁴¹ Див. його замітку стосовно перекладу «Слово о полку Игореве» Гербелем. «Москвитянин», 1854, №22, ст. 68-71.

¹⁴² Пор. з іменем-титулом знаменитого Кушанського царя «Канішка» (III ст. н. е.).

тупає в ролі іменника. Друга форма вже ближча до сучасної граматичної традиції. Загальнотюркське *кансік* (*канжік, каншік*) — «сука» утворюється від *канішкан* у результаті хибної етимології. *Кансік* — буквально: «той, хто сщить кров'ю», стосувався самиці вовчого і собачого племені. Найдавніша форма *кан-іс* (*кан-іш*) — «хижак» відклалася в латинському терміні «каніс» — собака.

Можливо, ідеологія Собака-Вождь пояснить походження тюрко-монгольського титулу «кан» (*хан, каан, каган*) і слов'янського *каніс* (*кнес, княсь, князь*)?

У тюркських мовах складні слова не завжди сингармонізуються. Порівняйте казахські антропоніми — *із-басар, із-багар*. Перший словочлен передньоязичний, другий задньоязичний. Але злиття в моноліт двох різних за якістю лексем приводить до вирівнювання. Еталоном якості буває не обов'язково перший член: *кан-іш* дає задньоязичне слово *Канъш, Каныш* (титульне ім'я) і *кніш* (верховна влада, колись — титул). Другий приклад: *іс-бак* — «пес-слідопит», задньоязичний варіант моноліту потрапив до слов'ян «сь-бак(а)». Передньоязичний *сь-бк* став основою для кентум-форми, що передувала огузо-карлукській лексемі *ке-бӱк* (*кӱбӱк, кобек*) і чергування к/т дає казахське слово *тбет*. Діалектний варіант *із-бак* приводить до титульного імені *ізбӱк* (*Узбак*). Так звали золотоординського хана. У XV ст. термін *узбак* став етнонімом. Я схильний вважати імена ханів Ногай, Барак¹⁴³, Узбак, Кобяк, Канчак свого роду синонімами. В цю ж групу включаю імена *Канішка* (III ст. н. е.), *Іспака* (VII ст. до н. е.).

Іспака

1. Праформа огузо-карлуцького основного найменування собаки *кӱбӱк* (*кӱпӱк, кепек, кӱбек, кӱбӱк* тощо) зберігається в кипчацьких говірках у живому вигляді. Є декілька варантів назв мисливських псів:

а. *іс-пак* (*із-бак*) — «слід (запах) — бач»;

б. *іс-пас* (*із-бас*) — «по сліду (запаху) — іди»;

¹⁴³ Барак — сильний сторожовий пес (давньотюркське).

Ї ускладнені, пізніші форми:

а. *іс-пакан* (*ізбаккан*) — «слід (запах) — той, хто бачив»;

б. *іс-пасар* (*із-басар*) — «по сліду (запаху) — той, хто йшов».

Слов'яни і давньоіранці запозичують ранню структуру *іс-пак* (*іс-бак*). Індоевропейці у процеси засвоєння тюркського слова прагнуть переорієнтувати складову структуру, тому часто страждає початковий голосний і з'являється в кінці слова протетичний голосний або губиться кінцевий приголосний звук.

Іранці запозичують форму *іс-пак* (закритоскладове слово) В авестійській мові — «спаа» — собака (відкрито-складне) У мідійській обмежилися втратою початкового голосного — «спак» — собака. Слов'яни відкрили кінцевий склад інакше: *Іс-бак*>*сь-бак*>*сьбака*. З'явився протетичний голосний. В індоевропейських мовах цей термін мало поширений (мідійська, авестійська і декілька слов'янських мов), тому говорити про індоевропейське його походження не випадає. Він запозичений — так вважає Фасмер і Трубачов, але звідки? Трубачов знаходить для слов'янського слова прототип — тюркське «коб'як». Іранські ж приклади залишаються без «родичів». Але прямий перехід *коб'як*> *собака* бездоказовий.

2. Ассирійські літописці могли в написанні «Іспака» передати ім'я «Іс-пак¹⁴⁴» або «Іс-паккан» (*Іс пакан*). Початкового голосного ассирійці не гублять, оскільки він оснащується фарингальним протезом. Жоден початковий голосний у давньосемітській не вимовляється чисто. Кінцевий приголосний в запозичених словах рідко втрачається.

Ішгузи

Ассирійські літописці досить точно передали самоназву кочового народу, відомого хоробрим варваром Іспакою. Варто звернути увагу на цю особливість ассирійських хронік. Ні греки, ні римляни не можуть похвалитися здатністю майже фотографічно зображати терміни чужої мови. Великий етнонім *иш-огуз* (*ичогу*) завдяки огузькому епосу «Деде Коркут» дожив до наших днів.

24 роди огузів, згідно з епосом, ділилися на два великі об'єднання — *иш-огуз* (*іч-огуз*) — «внутрішнє плем'я» і *ташоуг* —

¹⁴⁴ Іспак, Ісмак — імена, що зустрічаються у башкирів, карачаєвців, каракалпаків.

«зовнішнє плем'я¹⁴⁵». Одна з билин називається «Пісня про те, як ташоогузи повстали проти иш-огузів». (Ідеологічна схема збереглася в казахській назві *башкир іштегі* — «внутрішній рід», і в назві сибірських тюрків — «с тяги»). Припускаю перехід тюркського *иш-огуз* в асирійське написання «иш-гуз». Голосний «о» втрачається в семітській передачі послідовно. Араби, наприклад, «огуз» перетворювали на «гуз». На мапі Махмуда Кашкарі помітка, «країна огузів» подана в написанні «бияди аль гузия».

Прикладів довговічності тюркських етнонімів можна навести немало. Племена «уйсунь», «кангли», «дулат» згадуються в авторитетних джерелах III ст. н. е. І розміщалися там само, де ми їх знаходимо й зараз — у Семиріччі. І майже тисячолітні пам'ятки мовчать про ці племена. Не згадувалися вони, але існували, і імена їхні жили в усній традиції. І хто знає, скільки віків до III ст. н.е. племена уйсунь, кангали і дулат перебували на земній поверхні, не хвилюючи літописців. І якби китайські мандрівники не вирішили за потрібне випадково згадати їх у III ст., наукова біографія цих самоназв була б значно коротша. Огузи названі в орхоно-енісейських пам'ятках VIII ст. н. е.

Асирійські хроніки епохи царя Ассаргадона поки що — найдавніший документ, що може підтвердити факт існування в VII ст. н. е. тюркського етноніма «иш-огуз», титульного імені Іс-пак (Іс-пакан) і традиції величати вождя іменем «Собака».

Таким чином, я вважаю, що однієї сумнівної паралелі «Іспака»-«Спака» не досить, щоб вважати ішгузів VII ст. до н. е. іраномовним племенем. Мідійці могли самі запозичити цей термін.

...Кожна огузька билина закінчується словами: «Прийшов мій дід Коркут, заграв радісну мелодію, розповів, що трапилося з чоловіками. — Де ж воїни, хто казав: весь світ — мій? Їх украли смерть, заховала земля. За ким залишився тлінний світ? Я дам пророцтво, сину мій. Твоє тинисте, міцне дерево роду хай не буде зрубане; твої рідні строкаті гори хай не обваляться, твоя вічно плінна прекрасна ріка хай не висохне. Хай не буде ошукана твоя, дана богом, надія...»

Можливо, ці пророцтва співця іш-огузів чув і вождь Іспапан в оливкових гаях Ассирії?

¹⁴⁵ Див.: «Книга моего деда Коркута. Огузский героический эпос». Перевод В.В. Бартольда, М.-Л., 1962.

ТЕНГРІАНСТВО

Є день, який мусить бути позначений на календарі тюркології червоним числом — 25 листопада.

Першим у світі дізнався, що у кочових тюрків була своя писемність, данський рунолог Вільгельм Томсен. 25 листопада 1893 року йому вдалося виділити з текстів орхонських написів перше слово — «тенгри». Цим словом відкрився новий розділ історії азійських скіфів. Цим чарівним словом для мене відкрилася ще одна глава, що розповідає про шумеро-тюркські контакти.

...Про новітні релігії написані бібліотеки. Іудаїзм, християнство, буддизм, мусульманство — стали усвідомленими поняттями навіть для тих, хто, читаючи газетні шапки, ворушить губами. Двотисячоліття переконало нас у тому, що всі віри, що передували останнім, — насправді язичництво і забобон, розумові збочення далеких предків.

Термін «тенгріанство» досі не з'являвся в науковій літературі.

Найдавніша релігія на планеті, яка оформилася як філософське вчення вже в 4 тисячолітті до народження християнського бога і стала матір'ю семітських та індоіранських релігій, помітно вплинувши на давньоєгипетські культури — тенгріанство, вже давно чекає на своїх дослідників. Воно заготовило відповіді і для теологів, і для атеїстів із товариства «Знання». Наскільки б легше було розібратися археологам у черепках, якби в бібліотеках видавали обширну матеріалом і думками книгу «Тенгріанство».

...Через декілька днів після смерті письменника Всеволода Іванова я отримав листівку від його сина. Там були такі слова: «Останньою книжкою, яку читав батько, була Ваша — «Сонячні ночі». Символіка цього факту потрясла б і менш вразливу людину.

Внук казашки, з дитинства ввібравши у своє слово звуки і барви степів, пішов у великі кам'яні міста, і в останні години свої

повернувся в степ, через невправні вірші молодого поета. Із тисячі томів своєї знаменитої бібліотеки він вибирає цю тоненьку багряно-жовту книжку. І сонячність дитинства, що пішло у вічність, поєдналася з прийдешньою вічною ніччю. Коло замкнулося.

Повертається, все повертається до первісного. Зробивши коло по океану, повертається риба гинути на каміннях тісних річок. Закипає вода річок і, зробивши коло над землею, повертається нечутною росою і гуркітливою зливою. Пригріє сонце, і чорну землю пофарбує зелень. Світає влітку, багряно жовтіє восени, засинає під снігом.

Пригріє сонце, і чорну землю пофарбує зелень. Світає, старіє, засинає.

Пригріє сонце...

1. Хіба колообіг у природі помітив один ти? Твій предок був спостережливіший, він жив у природі, залежав від неї і старався догодити їй розумінням її символів. Він включив себе в цю круговерть. Доки жив, покривав себе зеленим, ішов багряно-жовтим.

2. «Смерть — це сон, —
сказано, але не нами...»

Першими матеріалістами, які склали поховальний обряд із спостережень за смертю природи. Людина — дитя природи — уподібнювалася іншим її синам. Пошук безсмертя привів її до рятівної думки: смерть — це сон. Старість — це осінь. Засинає бабак у норі, набивши її припасами. Розкопуючи зимою нори, давній брат мій бачив бабака, який згорнувся клубочком у земному житлі, всіяному зернами. Пригріє сонце, і виходить бабак, худий, заспаний — живий.

Ці спостереження над життям і смертю рослин і тварин (а особливо землерийних) лягли в основу важливого обряду: «заснулу» людину віднині клали в «нору», в позі сплячого бабака і посипали зерном або багряно-жовтою охрою, фарбою осені. У сподіванні, що настане коли-небудь його Весна, пригріє його Сонце, і вийде він заспаний, але живий. Пізніше надія на буквальноне відродження згасне, але обряд залишиться ще довго. І майбутні археологи на територіях Європи-Азії знайдуть безліч таких поховань найдавнішого періоду і будуть думати-гадати,

чому всі скелети лежать на боці скорчившись (коліними до підборіддя) на шарі бягряно-жовтої охри.

Ці могили відображають певний період свідомості перших філософів, який чітко прочитується.

3. Але світ дуельний. Парність була помічена рано. Людство ділилося на матерів і батьків. Гора припускала низину. Світло було протилежністю пільми. Обожаючи землю, людина визначила поняття неба — антиземля. Ця революція думки відбилася в поховальному обряді.

У людському суспільстві рано відбувся розподіл на рабів і панів, на низьких і високих. Одні стали дітьми землі, інші назвалися чадами неба. І пережитки тієї свідомості дійшли до сьогоднішнього часу. Мови зберігають протиставлення термінів: низьке і високе походження (тобто земне і небесне); чорна кістка і біла кістка (колір землі і неба). В руських літописах XII ст. народ устами князів — «чорні люди». І не зневажливий вираз, а спокійна констатація. Тюрки називали народ «кара-букара» — «чорний і чорний», тобто чорні. Чорна людина на старість світліла головою, наближалася до синів неба. Культ старих.

Уявляю, яку повагу викликали альбіноси, світлошкірі й світловолосі від народження. Незалежно від віку вони шанувалися як Старі, наближені до неба.

Суспільство у давньому Межиріччі ділилося на Синів Неба і Дітей Землі — народ, який загалом називався — чорноголові — *car-gig* (шумерська), *салмат-каккагim* (аккадська).

Сини сонця голили голови або прикривали їх перуками — праобразами ковпаків і шоломів. Перше і основне призначення головного убору — знак стану.

Людей різного походження і ховали за різними обрядами. Дітей землі — як бабаків у норі (скарлюченість, вохра, зерна. Для них барва скорботи — багряно-жовта). Дітей неба, як згасле сонце. Барва їхньої скорботи — чорна.

Чаша

...Факти одного значення розкидані у світовій літературі, як ланки одного ланцюга. Розглянуті кожен зокрема, поза зв'язком з іншими, вони із метафор перетворюються на любовні висловлювання.

Від того, хто має справу з таким крихким матеріалом як давнина, ми маємо право вимагати не тільки вміння землекопа, але й відчуття символу, як від лінгвіста — відчуття слова. Культура настояна на алегоріях, і розуміти будь-який її рух буквально, це — не розуміти. Куля здалеку видається пласким колом, так і поетичний символ давнини інколи втрачає перспективу при перекладі на мову буденності.

У Китаї траплялися круті металічні дзеркала із зображенням бога Арья-Бало, тобто добродійної форми грізного Махагали. Один бік цих дзеркал гладенько відполірований, на другому — рельєфне зображення багаторукого сидячого бога, показаного з тилу. Ви бачите його потилицю і спину, хочете дізнатися який вигляд має бог спереду, повертаєте диск...

І бачите свою фізіономію.

Так велика поетична метафора перетворилася на побутову річ. Не цього результату прагнули досягти жерці-художники. Обличчя багаторукого бога — це сліпуче сонце. Схід і захід були зображені цією бронзовою ідеограмою.

Близкучу поверхню використали, а розкарячений кумедний чоловічок на звороті перетворився на традиційний, але незрозумілий елемент декору.

Усю історію матеріальної культури можна уявити як безперервну боротьбу краси з красивістю, символу з предметом, поезії з буквализмом.

...Археолог Вуллі знаходить поховання з розмальованою мателевою чашею в Шумері.

...Євтюхова і Кисельов розкопують кургани з розмальованим металевим посудом на Алтаї.

...Акішев знаходить металеву чашу з написом у могилі поблизу Алатау.

У всіх трьох випадках, розглянутих зокрема, поза зв'язком один з одним, металева посудина залишається просто посудини-

ною, випадковим предметом серед інших випадкових предметів могильного начиння. Але зібрані разом, вони, доповнюючись і пояснюючись взаємно, несподівано складаються, як розсіпані літери, в слово, прочитати яке ми вже спроможні, але зрозуміти справжній зміст його нам ще доведеться.

Я звертаюся до Шумерів: більш ніхто не надавав такого значення металевій посудині в поховальному обряді.

Порівняйте опис двох поховань, між якими простяглися тисячі кілометрів по горизонталі і тисячі років по вертикалі.

«Похований був убраний у шовковий одяг. Біля узголів'я покійника стояла срібна посудина з тюркським рунічним написом «Могутній» і «Хазяїн-власник¹⁴⁶».

«Труп лежав на правому боці. Стан його був обвитий широким срібним поясом. До рук покійника тисячоліття тому вклали чашу із самородного золота. Поряд з нею лежала ще одна — овальна, теж золота. На двох золотих чашах було вигравіювано: *Мее-кала-дуг* — герой благодатної країни¹⁴⁷».

Нитка, необережно протягнута з Алтаю в Шумер, була б дуже тонким і ненадійним зв'язком, якби закономірність таких поховань з металевою посудиною і там, і там не було б підтверджено кількісно.

Велика збереженість шумерських могил дозволяє спостерігати священне ставлення до металевого посуду. В усіх знайдених похованнях чаша стоїть біля руки покійника, чим і виділяється із середовища інших (неметалевих) посудин.

«Ця жінка, очевидно, була високого звання. Вона носила коштовний золотий убір. У руках ця жінка тримала рифлений золотий кубок, прикрашений різьбленням».

«Померлі покладені на бік і тримають перед собою чаші (металеві). Над ними лежать глиняні посудини¹⁴⁸».

Зазначимо, що не всі металеві чаші із шумерського поховання з написами. Так само, як і на Алтаї. Можливо, не напис надавав чаші символічного значення, а форма і метал.

¹⁴⁶ Потапов А.П. Очерки по истории алтайцев. М., 1953, ст. 27-90.

¹⁴⁷ Церен Э. Библийские холмы. М., 1966, ст. 188.

¹⁴⁸ Там само, ст. 170, 187.

Бібліографія алтайських розмальованих посудин дещо обширніша¹⁴⁹.

Немов підкреслюючи обрядову важливість цього предмета, всі без винятку степові кам'яні баби тримають у руках посудину. За повідомленням Нізамі, кочові тюрки до прийняття мусульманства поклонялися Бабі з Чашею як божеству.

Алтайцями статуя на кургані була витлумачена як зображення покійника, і вони перетворюють Бабу на кам'яного вусатого чоловіка. Причому алтайські «чоловіки» тримають посудини саме тієї форми, які знаходять у похованнях цього району¹⁵⁰.

Цю вражаючу відповідність форм металевих посудин поховань і посудин кам'яних баб помічає і Л.Р. Кизласов. Він припустив, що ці фігури уособлювали померлих¹⁵¹.

Доступний для огляду ареал поширення «чоловіків із глеками» обмежується Алтаєм і Сибіром.

Із 58 досліджених А.Д. Грач бовванів Туви три лише тримають чітко окреслені чаші, решта — глечики¹⁵².

У південно- і західнотюркських степах знаходять надмогильних Баб з іншою формою посудини — чашею. Якщо й там дотримувалась дзеркальна композиція, то слід припустити, що в цьому районі ритуальною посудиною була чаша, а не глек¹⁵³.

...Шумерсько-тюркська паралель підкріплюється, на мій погляд, і тим, що своя Баба з посудиною була і в Шумері. Але та Баба, завдяки вавилонським письмовим джерелам, зберегла свою божественну функцію. По-вавилонському це — Іштор, богиня вос-

¹⁴⁹ Радлов В. Сибирские древности, ЗВО, РАО, т. VII, 1893, ст. 185-186. Труды Гос. Исторического музея, выпуск I, 1926, П.М. Мелиоранский. «Два серебряных сосуда с енисейскими надписями», ЗВО, РАО, т. XIV, 1902, ст. 18. Его же: «Небольшая орхонская надпись на серебряной крынке Румянцевского музея», ЗВО, РАО, т. XV, 1903, ст. 34-36. Сведения о казахской золотой чаше в вышеуказаной работе С.Е. Малова. (Описание новых находок. 30 годов в приведенных там же трудах С.В. Киселева и Л.А. Евтюховой).

¹⁵⁰ Евтюхова Л.А. Каменные изваяния Северного Алтая. Труды Гос. Исторического музея, выпуск XVI, М., 1941, ст. 128.

¹⁵¹ Тува в период тюркского каганата VI—VIII вв. Вестник МГУ, 1960, №1, ст. 64.

¹⁵² Древнетюркские изваяния Тувы. 1961.

¹⁵³ Священне ставлення до чаші в Туранському степу привертає до себе увагу етнографів XIX ст. Див. вказану книжку Г. Потаніна.

кресіння. Мати Вогню, сонця Тамуза, що сходить. За міфом Іштор спускається у підземний світ, знаходить і оживлює Тамуза.

Збереглися статуетки Іштор, де вона зображена з посудиною, притиснутою до живота.

Шумерський ієрогліф ➤ — сонце, перейшовши із графічного в скульптурне втілення, перетворюється в Чашу схилену.

Біля руки чи біля узголів'я встановлювали повну чашу — гарантію воскресіння. Розбита чаша — прожитий рік. За кількістю років царя, що віддається ночі, кладуть у могилу глиняні чи дерев'яні посудини. І розбивають. Металева посудина, що не б'ється, втілює ідею воскресіння.

Статуя богині воскресіння Іштори з нахиленою чашею встановлюється над похованням.

Покійник уподібнювався сонцю-тамузу, Іштор мусила була його воскресити. Тому вона стоїть над ним з його знаком — нахиленою чашою. У кипчаків збереглися приспівки «тамуз, тамуз, тамузук!», які вже зовсім безглуздо супроводжують будь-який текст народного вірша, не узгоджуючися з ним. Мені здається — це залишок молитви до бога сонця Тамуз — найчастіше повторювана її частина. Сліди давніх передньоазійських молитов зберігаються в декотрих сучасних мовах, саме в формі народної приспівки. «Цікаві урартські (чи хурритські) слова, що збереглися в приспівках грузинських народних пісень» — пише І.М. Дьяконов, посилаючись на свідчення О. Сванідзе.

На курганах від Монголії до Угорщини стояли кам'яні **баби з чашами**, образи богині воскресіння Ішторе. Ця статуя і була зовнішнім атрибутом, символом тенгріанського поховання.

Що відрізняє головну ідею тенгріанства від ідеї пізніших релігій? Віра в буквально воскресіння, в продовження життя на землі в тому самому людському образі. Пройдеш крізь сон і прокинешся 1) як бабак і трава (якщо ти син землі), 2) як сонце (якщо ти син Неба).

...В одній із аланських могил поряд з останками воїна знайдено унікальну бронзову статуетку, що зображала жінку з повною чашею. «Напій» відображено кольоровим скельцем, вставленим у чашу зверху.

Археологи вирішили, що це «налобник бойового коня»: статуетка мала бронзову підставку з отворами. Кавказознавець В.Б. Виногардов у книжці *«Тайны минувших времен»*, написаний у жанрі поп-історії, тлумачить призначення цього цікавого предмета, не виходячи за межі могильника. Красу перетворено на красивість. «Що символізувала ця фігурка, яка вінчала голову бойового коня? Чи просто химерна вигадка оповідача, чи вияв солодкої мрії воїна про ту зустріч, яку виявлять йому одноплемінники і його подруга після повернення з далекого набігу? Мабуть, останнє ближче до істини. Вона простягає йому чашу, повну напою, який втамує спрагу, увіллє нові сили, додасть витязю хоробрості в годину його побачення з коханою».

«Химерна вигадка оповідача» може обернутися для історії аланів близьким знайомством з культом богині воскресіння із сонячною чашею.

Можна ще й з інших, більш академічних джерел наводити приклади вульгарного тлумачення обрядових реалій, щоб підкріпити прикладами, на жаль, уже не припущення, а певний висновок: історія вкладає в руки своїх «представників» поетичні метафори, які в прочитанні історіографів, як правило, перетворюються на брут, кухонне начиння, знайоме фахівцям з комунального побуту ХХ ст. н. е.

Або ж, за поширеною думкою, символами можуть бути лише символи. Хрест, наприклад, або півмісяць¹⁵⁴.

Оскільки давні поховання є зараз основними, якщо не єдиними джерелами історичного матеріалу, таке ставлення до нього не може не позначитись негативно на загальному стані історіографії. В інвентарі поховань втілено філософські уявлення давніх.

¹⁵⁴ У ХХ сторіччі тюрко-мусульмани зробили чашу-півмісяць символом ісламу.

Зірки кургану

Сонце сходить, пливе небом, окреслюючи в небі півколо. Червоніє на спаді. Зникає. І темніє світ. З'являються на шатрі неба блискучі зірки. Смерть сонця — ніч, і це спостереження покладене в основу тенгріанського поховального обряду. Сформувався він і яскраво проявився вперше — у Шумері.

Знак ночі в давньошумерській писемності шатро неба і зірки. Він же означає поняття — п'ятьма, чорнота, смерть. Для дітей неба барва жалоби — чорна. (Знак міг тлумачитися і як розвиток попереднього — перекинута чаша. Дощ, кроплення. Поєднання понять смерть — кроплення, дощ прочитується у звичайних давніх землеробів, що, викликаючи дощ, приносили в жертву людину або, ховаючи людину, кропили могилу водою. Філософське рівняння — одне неможливе без іншого — розв'язувалося просто: якщо смерть причина, то кроплення (дощ) — наслідок, і навпаки.)

За формою цього знака твориться архітектура поховання сина Неба — куполоподібне. Магія знака була настільки незначною, що жерці попервах прагнули до найдрібніших деталей повторити його в атрибутах. Тіло Згаслого Сонця посипалося штучними зірками — безліччю продовгуватих намистинок із світлих коштовних мінералів і металів. Вони суцільною масою покривають тіло царів і цариць Шумеру. Це дуже важлива особливість, риса, що визначає вже тенгріанське поховання. Археологи вважають, що всі ці прикраси царі і цариці носили за життя і забрали їх із собою. Тоді треба визнати, що й золоті маски (золото — метал сонця, що заходить) теж деталі повсякденного одягу володарів. Намисто мало значення лише як поховальний атрибут. (Потім, забрані грабіжниками із багатьох могил і склепів, вони входили в моду як туалети і знаки влади живих царів. Вони нап'ялювали на себе шиті золотом поховальні каптани з вузькими довгими рукавами, з яких не висунеш кисті. Проріzáли в районі ліктя отвори для рук і ходили так, волочачи по підлозі кінці рукавів. Як то кажуть, франтили «спустя рукава». Невігласи в одезах мерців. І ці нові царі вже не брали із собою коштовних речей у могили. Але все це згодом. У Шумері ж поховальні каптани ще не розшивали золотом.)

«Біля рук цариці стояв гарний золотий кубок. Верхня частина тіла зовсім ховалася під масою золотих, срібних, лазуритових, сердолікових, агатових намистин¹⁵⁵».

Не лише померлу жінку прикрашали намистом. Тіло померлого царя було вкрито «сотнями намистинок із золота і лазуриту» (ст.188).

У каракумському похованні «зірки» бідніші. «Особливо багатим виявилось поховання дитини, шию і плечі якої охоплювали нитки намиста, яке мало більш ніж 400 гіпсових, декілька срібних і лазуритових намистинок¹⁵⁶».

Ця традиція посипання «зірками» зберігалася довго, до середніх віків н. е.

У Чечено-Інгушетії декілька років тому відкрили поховання в підземній камері-катакомбі.

«Сотні всіляких за формою і кольором намистинок виявилися в намисті похованої жінки¹⁵⁷».

У скіфському похованні на Північному Кавказі: «... кістки чоловіка виспані намистинками: бронзовими (62 шт.), скляними і сурм'яними — (263 шт.), поховання твердо датується VI ст. до н. е.¹⁵⁸».

Уже в Шумері зустрічаються з'єднання намистинок. Головне завдання втримати зірки безпосередньо на тілі похованого.

Єгиптяни удосконалили цей метод — вони прибинтовують дрібні коштовності до тіла.

«Важко навіть собі уявити, яку неймовірну кількість прикрас було знайдено на мумії. Під кожним шаром бинта знаходили все нові й нові коштовності... Цей юнак, цей сімнадцятирічний фараон був буквально усіяний з голови до ніг золотом і коштовним камінням¹⁵⁹».

Прочитавши це повідомлення, я припустив, що й усі інші мумії містять таке саме багатство. Помітив у картці і відклав до майбутніх часів. І пошкодував, що не ризикнув був виступити.

¹⁵⁵ Церен Э. Библиейские холмы. М., 1966, ст. 180.

¹⁵⁶ Сарнаниди В.И. Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. М., 1967, ст. 36.

¹⁵⁷ Виноградов В. Тайны минувших времен. 1965, ст. 156.

¹⁵⁸ Там само, ст. 61.

¹⁵⁹ Керам К. Боги, гробницы, ученые. М., 1963, ст. 195.

Нещодавно в одній газетній інформації АДН: «Група американських учених із мічиганського університету у співпраці з ученими ОАР знайшла цінні скарби в муміях 29 єгипетських фараонів, які зберігаються в Каїрському музеї з 1898 року. Просвічуючи мумії рентгенівськими променями, вчені намагалися отримати додаткові свідчення про фізичний розвиток давніх єгиптян. На подив учених, під шаром смолистої речовини, якою покривалося після бальзамування тіло померлого, і всередині самих мумій вони побачили при просвічуванні золоті бласлети, священні амулети, інкрустовані коштовним камінням...

— Ця перша знахідка коштовностей єгипетських правителів після відкриття 1922 року гробниці Тутанхамона, — заявив доктор Джеймс Харіс, який очолював наукову експедицію.

Припускають, що знахідка вчених надасть багато нових свідчень про культуру, мистецтво й історію давніх єгиптян¹⁶⁰».

«Несподівана знахідка вчених» — скільки в цьому визначенні гіркоти! Несподівано може відкрити пам'ятки культури охоронець музею Акрам Боба або екскаваторник Ахмет-ага, який копнув не в тому місці.

Доки велетенський випадково знайдений археологічний матеріал, що накопичився в різних країнах, не узагальнений теорією, археологія не вийде за межі землерийного ремесла, і ми будемо час від часу читати в газетах сенсаційні повідомлення, що починаються із знаменної фрази «на величезний подив учених, було знайдено...»

Алтайські та іссикські поховальні костюми (камзол) — вища стадія розвитку шумерської ідеї — «золоте намисто — зірки на тілі царя-сонця, що заходить».

Уперше зустрічається таке «специфічне» вбрання у каракумському похованні.

«Навряд чи таке вбрання, розшите лазуритовими намистинками, було повсякденним, радше, воно було спеціально пошито для поховання¹⁶¹».

¹⁶⁰ Сагайдак С. Неожданная находка ученых, газета «Казахстанская правда». 30 січня 1971 р.

¹⁶¹ Сарнаниди В.И. Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. М., 1967, ст. 36.

У пізніших алтайських курганах (початок н. е.) поховальне вбрання виготовляється із китайського «блискучого» матеріалу — шовку.

Але в ранніх (VII—V сторіччях до н. е.) шовковим халатам передували хутряні, розшиті «золотими намистинами». Причому кількість цих псевдозолотих псевдонамистин сягає вже декількох тисяч.

У Катангінському кургані, завдяки мерзлоті, що утворилася в цій могилі, добре зберігся халат на хутрі. Хутро пофарбовано в зеленкуваті й червоні відтінки (шумерські кольори смерті й воскресіння) і викладене узором на кшталт інкрустації. Халат оздоблений полосами шкіри з нашитими на нього «гудзиками¹⁶²» — «листова золото, яке обтягує дерев'яну і шкіряну основу¹⁶³».

Є.С. Відонова, яка детально вивчала цей халат, зазначає: «Оформлення халата вимагало, очевидно, багатьох рук і найрізноманітніших майстрів-техніків. Так, за приблизним підрахунком, самих лише гудзиків (на дерев'яній основі) було прикріплено до 8000».

Там само: «...вкритих золотом квадратиків із шкіри більшого розміру, ніж «дерев'яних», — близько 1000 і дрібніших понад 2000. Усе це робилося для однієї особи».

Усе вишуканішим і легшим стає обряд. Груба шумерська віра, виражена сотнями намистинок литого ваговитого золота і каменів чистої води, замінюється в алтайському обряді формальними намистинами (хоча кількість їх безмірно зростає). Слабшає віра, тоншає золото. Головним стає зовнішній блиск, основа — побутовий матеріал. (Хіба не так у середньовіччі китайські вдови ухилилися від варварського звичаю предків, що вимагав самоспалення на «вогнищі пана», спалюючи замість себе жіночі фігурки, викрапані з паперу?)

«Непрактичність» алтайського золота на каптані підкреслює і «непрактичність» самого вбрання. Халат має «довгі, надзвичайно вузькі рукави, ймовірно, декоративного призначення, оскільки важко уявити, щоб у такі рукави можна було просунути руки¹⁶⁴».

¹⁶² Ми віддаємо перевагу терміну «намистина».

¹⁶³ Відонова Е.С. Катангинский халат. Труды Гос. Исторического музея. Выпуск VIII, сборник статей по археологии, ст. 170.

¹⁶⁴ Там само, ст. 170.

...Юнак з Іссикського кургану був зодягнутий у шкіряне вбрання з нашитими на нього більш ніж 4000 золотими бляшками. На голові він мав золотий «шолом» з наверхшам у вигляді литого із золота гірського козла. (Рогаті тварини — сонячні божества в Шумері.) Стан його перехоплював широкий золотий пояс. По один бік від нього лежав бронзовий меч із золотим руків'ям, біля руки — срібна чаша з написом. Пригадайте опис поховання шумерського царя. Основні знаки збігаються: 1) шолом із електра (сплав золота і срібла), 2) широкий срібний пояс, 3) всіяний золотими намистинками, 4) дві золоті чаші з написами. Якщо врахувати, що між ними майже 2 тисячоліття, то збіг основних метафор поховальної формули можна вважати майже буквальними. (У лінгвістиці таке співвідношення назвали б діалектичною відмінністю живої форми від праформи.)

...Мені відома лише одна літературна пам'ятка, де описана форма тенгріанського обряду, в якій бере участь чаша з вогняним вином («синее вино»), шатро ночі («черная паполома») і зірки («крупный жемчуг»). Це «Слово про Ігорів похід».

Ще не знаючи про поразку брата Ігоря, великий князь Київський Святослав Всеволодович «мутный сон» бачить, у якому йому на груди сиплють перли, покривають паполомою і черпають йому вогняного вина.

Цитати

Ціммерман, автор відомої в ХІХ сторіччі *«Географической истории человечества»*, спостерігаючи різючий збіг деяких обрядів та звичаїв у різних народів, у країнах, розташованих далеко одна від одної, пояснив таке явище просто. Його коментар став своєю програмою для деяких істориків ХХ сторіччя, які, щоправда, висловлювалися менш строго. Ціммерман писав просто і ясно: «Якщо дві світлі голови можуть кожна сама по собі натрапити на гарний винахід або відкриття, то ще ймовірніше, беручи до уваги набагато більшу кількість дурнів і тупих голів, що й які-небудь схожі дурощі могли бути введені в двох далеких одна від одної країнах».

Мені більше до вподоби пояснення цього явища, яке дав думаючий знавець історії культури Е. Тейлор: «Якщо який-небудь звичай, навик або погляд досить широко розповсюджені, то вплив на них усіляких явищ, що змінюються, тривалий час може виявитися таким слабким, що вони переходитимуть від покоління до покоління. Тут ми маємо справу зі стійкістю культури. Відома ідея, зміст якої втрачено вже багато сторіч тому, продовжує існувати лише тому, що вона існувала¹⁶⁵».

Гадаю, що ми можемо по праву віднести слова Е. Тейлора також до традиції поховання з металевою чашею й намистом, що розпочалася в Шумері та продовжувалася в Середній Азії (Іссик, V ст. до н. е.) й на Алтаї до «офіційно» тюркських часів.

Важливим є висновок, що його зробив Потанін у книжці, присвяченій проблемам взаємодії культур Азії та Європи. На його думку, засвоєння «рішучих моментів культури» можливе «тільки тоді, коли обидва народи жили одним духовним життям, мали один культ, одні обряди; тоді відбувалося не запозичення одним племенем в іншого, а взаємовплив, співтворчість¹⁶⁶».

Під час короткотривалої випадкової зустрічі двох народів в історії можна запозичити багато — предмети побуту й назву цих речей, музичні інструменти, форму одягу і посуду, навіть епічні сюжети, але що стосується такої сокровенної, найінтимнішої складової духовного життя племені як поховальний обряд — механічне запозичення вбачається неможливим.

Могила — чіткий відбиток релігії. Поховальний обряд і його знакова формула переходять від одного народу до іншого лише разом з вірою, тобто формою свідомості.

Давні люди були ближчі до поезії природи. Вони не соромилися вчитися в ховрахів та хом'яків правилам життя та смерті. Вони рили нори, їхні перші катакомби нагадували архітектуру хом'ячих нір. Люди засинали не навіки. Через деякий час, можливо, в наступних поколіннях, знову зійде сонце. Й вони вийдуть із підземель у денний світ, щоб продовжити земне існування.

¹⁶⁵ Тейлор Э. Первобытная культура. М., 1950, ст. 43.

¹⁶⁶ Потанин Г. Восточные мотивы в западноевропейском эпосе. СПб. 1899, ст. 791.

Минають тисячоліття. Формалізується перша наївна віра — тенгріанство.

Наступні релігії врахують досвід нездійснених сподівань тенгріанців і запропонують свої варіанти безсмертя, які важче перевірити емпірично: а) на небі, перевтілюючись у дух; б) на землі, але перевтілюючись в інші форми живої матерії. Всі ці вірування виникли як безсилий протест, незгода із сумним знанням — життя вічне, але форми життя смертні.

Індоіранці трансформують тему буквального воскресіння на ідею перевтілення в інші земні форми. Формула: цар-сонце, обсипаний зірками, натуралізується дивно — труп обсипаний гарячим вугіллям, натуральним вогнем. Логічним завершенням розвитку цієї ідеї стала кремація. Її посудині знайшли застосування. Попіл, що курівся, поміщали в глечик.

Налякані видовищем індоіранської поховальної церемонії, араби відобразили її в казковій метафорі: дим-джин, ув'язнений в глечик.

Християнство, як більш пізнє вчення, використовує традицію тенгріанства і нову релігію душі, яка продовжувалася в Європі. У християн правом буквального воскресіння користується тільки бог, дітям землі пропонується небесна альтернатива.

Майже через тисячоліття сформоване мусульманство поховало рештки ідеї тенгріанства. Ніхто, навіть бог, не воскресає, бо, як сказано, бог безсмертний. І, відповідно, змінюються формули поховальних обрядів. І лише тюрки та монголи продовжують нести крізь мечі нових войовничих релігій першу наївну мрію молодого людства, святу віру в плотське воскресіння.

І одягаючи небіжчика в блискучі одежі, і вручаючи металеву посудину, вони засипали склепи вже просто круглими камінцями (зірки), споруджували курган, установлювали на ньому статую богині воскресіння і вкладали їй у руки точну копію тієї посудини, і ляли на свіжу землю кумис і молилися: «Славний! Якщо ти народишся, то народися знову на нашій землі¹⁶⁷».

¹⁶⁷ О. Иакинф (Бичурин). История первых четырех ханов из дома Чингисхана. СПб. 1829, ст.176.

Дивовижна пам'ять людства!..

Сто років прожила баба. Останні роки збирала монети. Тихо, без мук, згасла. І поки несли до автомобіля, жменями кидали монети на тіло. І всю дорогу до цвинтаря. І останні дзвінки жмені падали в могилу разом з першими лопатами сухої лютневої землі... (Алма-Ата, Казахська РСР, 1971 рік після Різдва Христового, 6000 років тенгріанства).

Дивовижні форми розвитку сенсу!

а) Сенс посипання намистом та металевими предметами знатних небіжчиків з втратою писемного символу із буквалістського, описового трансформується в поетичний, відповідно до філософії тенгріанства. Таким чином людині бажають відродження.

б) Ритуал переноситься на живих — посипаючи молодят срібними монетами чи іншими дрібними коштовними предметами, тюрки бажають їм створити нове життя і самим жити вічно. Бажають? Точніше, бажали. Бо цей обряд зберігся лише зовні. Зміст його виконавцям уже давно не відомий. А назва «шашу» не виражає історії звичаю, він лише описує дію. Шашу — сипати, обсипати.

в) І в поховальному обряді сенс втрачено, залишається традиція. Учасники церемонії кидують у могилу монети (як християни жмені землі. Змінився матеріал «зірок», уцілів лише жест).

Дивовижно живучий термін культу!

Прийшовши до Азії, тюрки передали культ бога-неба тенгір монголам. Їхня прадавня культурна взаємодія знайшла відображення в мовах. Пласти загальної лексики і подібності деяких граматичних моментів дозволяють лінгвістам вважати монгольські й тюркські мови генетично спорідненими, які сходяться до одного загального джерела — алтайської прамови. Міф, породжений методом індоєвропейського мовознавства. Хоча навіть цим методом можна було відрізнити запозичення від спорідненості.

...Найпізніше розпрощалися з тенгір кипчацькі племена. Як за рятівну нитку, що пов'язує їх з великим минулим, трималися вони за Ім'я. По цій нитці били мечі мусульманських, буддійських та християнських місіонерів.

У XIII ст. монголи розгромили кипчаків. Частина з них опинилася в Угорщині. До XX ст. вони забули мову, ім'я своє, прий-

няли християнство, але щось тримало їх разом, хоча залишилось їх обмаль. І коли, виходячи з християнської церкви в Карцазі, вони сідали колом і починали нехристиянську молитву, люди, оточивши їх, сміялись над їхніми словами: Тенгрі, Тенгрі, амен! Тенгрі, Тенгрі, амен!

Люди реготали до упаду. Їм видавалося смішним, що ці вилицюваті старі люди, так суворо і віддано моляться кукурудзі. (Кукурудза угорською — тенгері.)

Із усієї своєї рідної кипчацької мови ці старі запам'ятали лише одне — ім'я, що не належить до основного фонду. Розповів старий тюрколог Ю. Немет.

Роса й раса

(Замість висновку. Вступ у тему ПМ — палеографія в мові)

Подномаючи слухавку, набираємо цифровий код. Біжать по дротах невидимі, невідчутні сигнали за тисячу кілометрів, і хтось заспаний дихає в мікрофон і вимовляє священне телефонне слово: «Алло...». Відповідаєш: «Алло». Перешкоди, перешкоди, прориваючись крізь шум і тріск, волаю: «Алло! Алло!».

Колись моя бабуся, побачивши телефон, вирішила, що я розмовляю з богом. Відтоді вона мене дуже шанує. Хоча, зрештою, бабуся зрозуміла, що не кожен, з ким мені доводилося розмовляти, вартий цього імені. Але перше вражаюче відчуття відклалося в її свідомості. Інколи, коли їй дуже самотньо, вона йде на трамвайну зупинку до автомата й просить кого-небудь набрати записаний мною номер, і тоді лунає в кабінеті тихий бабусин дзвінок. Я впізнаю його серед десятків інших. Зсунувши хустину, вона схиляє голову на бік, притискається вухом до чудесної слухової трубки, і я чую її поклик: «Алла... Алла...»

...Дивовижна доля цього магічного слова. Воно міцно прив'язане до телефонної мови. В інших випадках ми його не вживаємо. Можливо, від телефоністів-англійців, котрі встановлювали в Росії перші апарати, перейшло їхнє слівце. Й ми слухняно повторюємо його впродовж сторіччя, навіть не замислюючись. Англійці й американці вітають один одного, по-

плескуючи по плечу, стискаючи руку, піднімаючи капелюха: «Хеллоу!»

Коли і як християни перейняли єврейське священне слово хеллох — бог, котрим правовірні іудеї розпочинають будь-яку зустріч? Цим тихим словом вони впізнавали своїх у натовпі іновірців на важких шляхах двотисячолітніх блукань світом. І тепер планета, оповита телефонними дротами, спілкується цим ім'ям, яке живе не смислом, а зовнішньою механічною функцією. І якби зараз виникло світове піктографічне письмо, то знак, котрий зображає символ сучасного божества, що об'єднує раси, народи і людей — малюнок телефонної слухавки, був би названий телефонним словом, і в кожному народі воно б вимовлялося по-своєму: хеллоу, алло, альо...

Пляма на сонці

Ми бачили, як поширювалося слово, прикріплене до речового знака. Жодних інших значень воно не отримує, оскільки знак дуже конкретний і тлумаченню не підлягає.

Механізми запозичення лексеми не змінилися протягом двадцяти, тридцяти сторіч, навіть більше. В найдавнішу пору, на світанку людства, коли багато мов лише створювали свої словники, слово приходило як назва неконкретного, абстрактного символу і завдяки тлумаченням письмового образу набувало місцевого, як правило, нового сенсу.

Згодом ієрогліф (ідеограма) втрачався, але відбиток його зберігався в слові, що народилося з назви ієрогліфа. Абстрактно-образне письмо збагачувало мови, абстрактно-механічна писемність (буквена) гальмувала розвиток усних словників. Кожен священний ієрогліф, подорожуючи з релігією, завдяки тубільним жерцям письма, їх поетичним розшифруванням символу народжував сотні нових слів-понять.

Розглянемо як приклад коротку історію заслуженого єгипетсько-китайського ієрогліфа сонця (коло з крапкою в центрі). Його єгипетська назва «ра» відома з давньоєврейських і грецьких джерел. Старокитайське (1,5 тисячоліть до н.е., епоха Інь) — «ре» (ря).

Між цими двома географічно крайніми полюсами прадавньої людської цивілізації особливо активно використовували цей знак сонцепоклонники-семіти. Вони поширили його в Європі (серед римлян, греків і слов'ян), в Індії, Ірані.

Декілька семітських народів беруть участь в освоєнні єгипетського знака «ра». Сліди опрацювання зберігаються в біблейських іменах, котрі є назвами богів племен. Боги племен, підлеглих у I-му тисячолітті до н.е. іудеям, зайняли в біблейській генеалогічній традиції наступні місця після головного іудейського бога Ізраїлю. Так його улюбленою дружиною стала *Раїль*, старшим сином *Ра-бен*¹⁶⁸.

...Діалект А не аналізує священного знака і, приймаючи його повністю, назвав *Ра-іль*, тобто *Ра-бог*. Цьому племені не вдалося утвердити свого неконкретного бога в світі. Вони не надали значення плямі на сонці, не пояснили її доречності, що зробило ім'я непопулярним серед несемітських народів. У цю віру не повірили. Природний образ розходиться з графічним. Плямисте сонце потребувало не констатації, а тлумачення.

Жерці діалекту Б просунулися в цьому напрямі. Вони пропонують вважати крапку в колі символом сина сонця, тобто пращура, від якого пішло плем'я. Його прямі нащадки — вожді народу, найсвітліші. Це тлумачення закріпилося в терміні *Ра-бен* — *Ра-син*. Радісне відкриття, котре пояснює походження плями на сонці, підхоплене письмотворцями семітських діалектів, дало поштовх релігії поклоніння сонцю та стало здобутком інших культур, зокрема індоєвропейських. (Діалектні форми: *Ра-бин*, *Ра-мин*, *Ра-мен*, *Ра-ман*, *Ра-маан*, *Ру-бен* тощо. Наприклад, в іменах германського язичницького бога — *Робін-гут* (*гот*) та індійського *Рамін-гев*.)

Індоєвропейські письмо-мовотворці продовжують розвиток семантики знака та імені, глобалізуючи їхні значення. А крапка в колі — це обраний народ у всесвіті, обрана держава.

Семіти приносять знак, назву та значення в слов'янські культури. Але слов'янські спільноти на той час ще не були готові до

¹⁶⁸ Жерці головного народу не етимологізували цих форм, інакше б чоловіче ім'я *Ра-іль* не стало б іменем дружини. Бог давньоєврейською вже називається Хеллок, тому старі діалектні форми «ель», «іль» не були впізнані.

сприйняття настільки абстрактної ідеї. Їхня філософія наближена до природи, й абстрактні поняття «бог», «державна» утверджуються не відразу в свідомості. Їхні поети мислять поки що натуралістично конкретно, співвідносять малесенький письмовий знак з кількісно відповідними природними формами. У російській мові, наприклад, зібралися такі племінні слова, що зберігають в семантиці опис знака: *ря-бина* — 1) крапка на обличчі, 2) дрібна червона ягода (колір і форма сонця), *ру-мян* (колір сонця¹⁶⁹), *ре-бен, ре-бя* (крапка в колі — лоні), *ру-бін* (кристал кольору сонця), *ра-мень* (огорожа, опис кола; звідси — рама); *ра-бен > ра-бі > раб* — найдрібніша суспільна одиниця. (Опис крапки. Відповідно, тоді коло вже тлумачиться як символ сім'ї, роду.)

Більшість слов'янських репродукцій містять ім'я сонця з м'яким голосним (ря, ре) і лише в двох-трьох змінилася якість¹⁷⁰.

Нам невідомо, чи поділяли єгиптяни голосні за ступенем м'якості. Їхнє письмо не передає ні огласовки, ні якості. Тому дані живих мов, що знайомилися з єгипетським словником, можуть виявитися корисними у процесі відновлення звучання голосних мови однієї з найбільших цивілізацій давнього світу.

Давньоєгипетські буквені алфавіти не мають діакритичних значків якості. Греки і римляни не знали м'яких голосних типу — *я, є*. І передавали їх у запозичених словах через — *а, е*.

Це дає змогу припустити, що слов'янські форми *ря (ре)* як і китайські *ря (ре)* зберігають справжню якість єгипетської голосної.

Хвостате сонце

...Гранично усвідомивши значення знака «Син Ра», семіти наважуються закріпити це розуміння й ідуть на порушення священного символу. Син виходить із лона Ра. І народжується новий ієрогліф — коло з рисою донизу¹⁷¹. Назва зберігається колишня.

¹⁶⁹ Запозичено з латини.

¹⁷⁰ Та ще й в описаному «ра-дуга» — дуга сонця.

¹⁷¹ У східногрецькому алфавіті Ρ (ρο), в західногрецькому два промені R. Так само в латині. Дрібна розбіжність, яка позначається згодом на долі світу. РА зробила перший крок до Ісуса.

Ці зміни не пройшли повз слов'янських жерців письма та мови.

☉ — ре-пен (реп'ях),

☿ — репен (ріпа) — хвостата бульба.

Пам'ятаєте казку про золоте яєчко, яке знесла віща курочка Ряба? Його били-били — не розбили: письменворці не могли вилучити із сонячного кола крапку-промінь. І несподівано з'явилося маленьке, кругленьке, хвостатеньке. І золоте яєчко розбилося. Випустило промінь.

У лісових школах, зроблених з дерев'яних колод, бородаті вчителі слов'ян вигадували такі притчі, котрі, передаючись від племені до племені, від покоління до покоління, дійшли до нас хитрими, кумедними казками про всемогутню мишу.

— Дядечку, а чому на сонечку пляма?

— І на сонці є плями.

«Були собі дід та баба». Коло з крапкою. «І виросла в них на городі ріпка». Та не проста, а також сонячна. Коло з хвостом. «Тягнуть-тягнуть, а витягти не можуть». І казкові персонажі дід і баба, онучка і Жучка — етапи тлумачення та уособлення сонячних знаків. Перемагає найпредметніше пояснення останнього знака — миші. Індійці в осмисленні цих символів не пішли далі онучки. І «Рамаєна» і «Вім та Рамін» — про людські витівки богів і про божественне походження людини. Але в могутньому словесному чорноземі безповоротно загубився ієрогліф старовини; а в простеньких, на перший погляд, слов'янських міфах «Миша і горобина», як у сухому піску, він зберігся нетлінно. І сотні таких ріпок, що йдуть корінням у багатотисячолітню історію слов'янської культури, не піддаються колективним м'язовим потугам бородатих методів, а чекають легкого дотику думки. Миша — прямий нащадок знака сонця. Чи не тому азійський сонячний календар починається з року миші? За легендою спритна миша вилізла на голову верблюда і першою побачила сонце. Засмучений верблюд плюнув і пішов, не дочекавшись появи світила. Бог карає гордих, тому верблюд не має свого року.

...Син Ра вийшов із лона, і з'являється необхідність закріпити цю появу в назві. Семітські жерці примушують сина подорослішати. Нова композита звучить: *Ра-іш*, тобто «Ра-чоловік», і називає риску, що виходить з кола. Гортанна пауза перед «і»

реалізується в індоєвропейських мовах гортанним приголосним чи губним протезом, або заповнюється йотою. Так у фінікійському алфавіті (початок I тисячоліття до н. е.) виникає буква — «реіш» — 1) глава, 2) голова. Дорослий син Ра утверджується вождем племені, держави. **Ра-иш** буде і титулом монарха, і визначенням монархії. Ассирійські царі отримують у руки символи «чоловіка Ра» — коло та невеличку указку; європейські імператори та отамани не розлучають сонця з променем: булава, сокира стануть символами влади. У всіх нових семітських мовах діалектні форми **ра-иш** отримують значення, близькі до фінікійських. (У Середню Азію це слово принесуть араби. Будь-який керівник, чомусь особливо голова колгоспу — *раус*. У Давньому Римі воно ще глобальніше: **рейз** — імператор, імперія; республіка — народовладдя. У Німеччині — **рейхс, райх, рееш** — імперія. В Польщі — Річ Посполита.) Семантична традиція народ-мова («Прийшов Мамай зі всією своєю мовою»), котра йде спрадавна і відобразилася в паралелі «слово-слов'яни», дозволила прадавнім русичам надати термінові **Речь** останнього значення. Але «речь» прийшло усним шляхом і розвивалося лише функціонально. Писемні ж варіанти слова, що пройшли крізь багато слов'янських діалектів, дали багато слів предметної семантики. Фінікійська форма знака породила дієслова, котрі описують дію сокири (фінікійську букву нахилено ліворуч). Положення знака в просторі свято дотримувалися в багатьох писемностях. Фінікійські літери, запозичені тюрками, протягом двох тисячоліть зберігають характерний нахил. Слов'яни розшифрували нахил «сокири» як фіксацію дії Ітак: **реши** — 1) убий, 2) розділи (вузол). **Реж** — діли, прополой (розріджений, рідше). **Рази** — убий; **раз** — роздільне слово. **Ружие** — сокира (форма знака сокири відобразилась у пізнішій зброї), **О-ружие** — узагальнена назва усіх предметів військового призначення.

(Явище антипалаталізації відоме всім мовам. Багато таких прикладів у слов'янських *режи* — *режи, редко; оружие* — *оружие*.)

Інше, менш войовниче плем'я, розробляє тему сонця. **Ружий** (рудий) — колір сонця. **Русий** (рисий, рись) — колір сонця.

Третє також не забуває про перше значення знак: **ражий** — 1) великий (*глава*), 2) сяючий (*рагин*). **Раж** — пристрасть, лють, азарт (ці почуття пов'язані в народному сприйнятті з образом вогню, полум'я). Діалекти ніби розділили між собою значення ієрогліфа. Як бачимо, більшість тлумачень пов'язують ієрогліф з конкретними, реальними, відчутними предметами та явищами. Навіть колір сонця не назвеш абстракцією. Але яких висот поезії сягають слов'янські жерці в процесі матеріалізації знака! Які чудові порівняння знаходять вони в природі. Слов'янські поети-мовотворці схожі на кропітких художників, що вишивають найдрібніші сюжети, коли їхні сучасники малюють розлогі полотна малярним пензлем. Мене захоплюють і ті й інші. Аби лише художники. Якщо знак сонця з променем (*Ра-иш*, *Ра-ис*) дозволяє індійцям створити внутрішнє широке слово поняття — **раса**, то терпляча спостережливість північного поета висвітила іменем знака краплю вранішньої вологи на тонкому стеблі трави — **роса**.

І хто відповість — яке надбання важливіше для культури?

Порівняння стало головним інструментом поетичного висловлювання. Сьогодні ми уподібнюємо один предмет іншому. «Жінка струнка, як кипарис». Мові цей троп нічого не дає. Ми не довіряємо визначенню «струнка», підкріплюючи його тавтологічним символом, який був би доречний у давнішій фразі «жінка, як кипарис». Але й тут ми вже не знайдемо можливості збагатити народний словник: слово кипарис не набуде нового значення — «струнка жінка». Але коли арабські поети середньовіччя ввели в ранг традиційного образ: «чоловік, подібний до букви *аліп*», тоді знову запрацювала машина словотворення. Перша буква арабського алфавіту «аліп» — вертикальна риска. Неоднакове ставлення до rischi у різних народів визначило полярність значень. Тюрки отримують слово «аліп» — велетень, герой, оскільки перше місце в алфавіті додає цьому знакові величності. Поняття «перший» на той час рівноцінне поняттю «вищий». А європейці звертають увагу на арифметичний образ знака. У німецькій поетичній мові з'являється ельф — карлик. Різне ставлення до одного знака — речово-натуралістичне і абстрактне.

Проблема невідповідності форми предмета і його змісту ускладнювала проблему відображення. У прочитанні символу до-

помагає не просто навичка до абстрагування, але й суспільна активність думки, вихована історичною свідомістю, і прагнення узагальнювати кількість у суму, події у випадок, без чого людині не звести хаос звуків до п'яти октав і до трьох десятків букв алфавіту. І тому лише той, хто сам здатен створити символ, намагався побачити в будь-якій чужій рисці знак сүми, а не одиничності.

...Основне ім'я Ізраеля — Яхве. Головний народ, підпорядкувавши племена рабенів і раїлі, ввів через непорозуміння або зумисне бога останнього племені в ранг дружини Яхве, можливо, тому, що жодних вказівок на стать в імені Раїль не міститься. (Друге — Ра-бен закінчується на цілком зрозуміле євреям «бен» — син, що і визначило його місце в генеалогічній таблиці.)

Отже, в **Яхве** з'являється дружина — бог конкуруючого племені. І це, мабуть, настільки важливо для засновників іудейської історії, що вони, наполягаючи на цьому факті, вигадують синонім Яхве — «**іш-Раїль**», тобто «чоловік Раїлі». У біблейську легенду потрапляє вже спотворена форма синоніму — **Ісраель, Ізраель**, тому термін і залишився незрозумілим, другим ім'ям Яхве.

...Макропоезія та мікропоезія. Перша — це міфи, геометрія, астрономія, геологія, фізика. Вона вдягає у плоть слова — поняття невідчутні, поглядом неосяжні. Обоожнювання символів розвиває мистецтво, духовну культуру людства.

Мікропоезія — виробник речей. Мати техніки. Вона вирощує з сімені символу не древо пізнання добра і зла, а звичайне дерево. Утилітаризуючи знаки, створені макропоезією, перетворює їх на предмети. Модель всесвіту перетворилась на практичне колесо.

У кожній культурі відчутні наслідки взаємодії цих двох головних напрямів.

В інші епохи, намагаючись визначити призначення крапки, макропоети приходять до ідеї Першої людини. Вони називають крапку давньоєврейським числівником Ахтум — перший. До Єгипту повернеться першим чоловіком Атум, народиться в індоіранському світі Адам. Мікропоети прийдуть до усвідомлення найдрібнішої частки матерії — Атом. Уперше поділять Атом навпіл єгиптяни в міфі про походження людини.

...Атом сенсу знака розщеплювався в тлумаченнях до нескінченності, викликаючи в старописемних мовах термінологічний вибух.

Майбутні лінгвісти приділять увагу історичному письму поряд з усною «дрібнотою суфіксів і флексій». Слово та ієрогліф розлучилися не так давно.

Лексика та граматики в таких «младописьменних мовах» як слов'янські, німецькі й тюркські, зберігають виразні риси ієрогліфічного вираження.

Неоцінений для історії сучасної цивілізації подвиг палеографів ХІХ століття, що відновили з мертвих знаків забуті мови Шумеру, Єгипту, Аккаду, Ассирії та інших. **Не менш важливо відновити за живими, усними словниками забуті ієрогліфічні алфавіти.** Я вірю, що в далекому майбутньому з'являться етимологічні словники, в яких походження слова пов'язуватиметься з письмовим знаком. Я не обмовився, саме — «в далекому», бо безкінечно мав рацію Ейнштейн, коли одного дня у відчаї вигукнув: «Легше розкласти атом, ніж забобон!»

Забобони як наукові, так і побутові (расові, державні, вуличні) споруджені в людській свідомості пам'ятниками хвилиним знанням, наспіх перетвореним неуттвом у віру. Завжди звучатиме в різних кінцях землі радісне «Єврика!» І не один раз, вдарившись у стіни віри, повернеться воно кам'яним окликом — *кафр!*

Я усвідомляю, що поетичний підхід до суто наукових проблем може і повинен дратувати.

Завдання цих нотаток — разом з роздратуванням відчуттів читача викликати і роздратування думки. Вони написані в цілковитому переконанні, що мовотворці були художниками. Зрозуміти їх твір — Слово — можна лише тоді, коли проникнеш у механіку їх образного мислення, опануєш їхню мову — поетичну.

Мовотворення було мистецтвом, і тому мовознавство має бути, хоча б на початку своєї справжньої історії, **наукою поетичною, щоб коли-небудь стати поетичною наукою.**

Історія та давнина

...Я прочитав рукопис, і в мене виникло відчуття провини перед тими, з ким сперечався, і перед темами, які мимохідь зачепив. Я побачив, що сам не уникнув того, проти чого воюю: обстоюючи об'єктивність в оцінці Часу, перебільшував Момент.

Думку обганяє перо, і написане вчора вже схоже на стару топографічну карту: там, де ти позначив чагарник, уже шумить ліс; там, де пунктиром провів стежину здогадку — сьогодні гудуть бульдозери, прорубуючи ложе для бетонованого тракту свідомості.

Я б хотів поставити собі питання: що таке письмо? Засіб передачі почуття, ідеї в часі та просторі. А мова? Усне письмо. А мистецтво? Образне письмо.

Дані скульптори — ієрогліфи, втілені в глині та камені. Кожна штучно створена річ — утилітаризований символ. Назва речі — назва ієрогліфа.

Ми розглядаємо письмо, мову, мистецтво окремо і не можемо з'ясувати для себе жодної з частин, бо зрозумілі вони лише в цілому.

Лінгвістові потрібно бути палеографом і істориком-мистецтвознавцем широкого профілю, лише тоді він наблизиться до слова.

Наскільки тісно змикаються проблеми генезису мови, письма, мистецтва, можна побачити на одному прикладі, наведеному, на жаль, ескізно через вказану причину.

В.В. говорив, що найдавнішим індоевропейським словом вважається *ist* (*es*, *es*, *is*, *iz*) у значенні «бути», «існувати», «жити»: його знаходять у більшості індоевропейських мов. Етимології поки що немає, розшукано численних родичів, батьки невідомі. Причинність слова не встановлено. Чому саме таке звукосполучення, а не будь-яке інше містить саме цей сенс? Головне питання в етимології. На рівні сучасної лінгвістики не те щоб вирішувати — ставити його передчасно. Але все-таки спробую порівняти *ist* з ім'ям староегипетської богині життя Ішт (II тисячоліття до н.е.).

Греки називають її Іст (шиплячих у грецькій немає). Перси придзвінчують — Ізід. Богиня Ізіда, що годує немовля, стала пробразом християнської богоматері. (Ця паралель, на щастя, доведена мистецтвознавцями, а це означає, що прихід Ізиди в світ хоча б давньоєвропейських культур можна вважати встановленим.)

До Єгипту культ Ішт, мені здається, приходить з Передньої Азії, де з IV—III тисячоліть до н.е. поклонялися богині життя, землі й родючості Іштхор. У неї багато функцій, одна з яких — матір сонця.

Глиняні статуетки змієголової Іштхор¹⁷² з безіменним немовлям¹⁷³ на руках були своєрідною метафорою, в котрій з'єдналися три поняття: Мати (жінка з немовлям), Земля (глина), Божество (змія).

Єгипетські скульптори «удосконалюють» образ запозиченої богині. Вони змальовують її прекрасною жінкою. Про минулу змієголовість нагадують лише кобри-уреї, що обвивають голову священної.

Єгипетські жерці приймають версію — матір сонця і обожествляють немовля, яке на їхню думку, символізує сонце, що сходить. Ім'я, яке незрозуміло звучить, справедливо розподіляється між двома персонажами: перший склад Ішт присвоюється матері, наступний Хор — божественному немовляті.

Пізніше служителі культу тлумачать зображений сюжет, і в міфах з'являється Гор-син, котрий бореться зі зміями, що загрожують матері. Культ Гора-сина поширюється у світі в I тисячолітті до н. е.

Етруски поклоняються новонародженому сонцю. Їхнім ідолом стає бронзове дзеркало. Багато бронзових дзеркал із зображенням немовляти знайдено на територіях давньої Етрусії. Майже завжди поряд з малюнком немовляти напис «геркле», тобто «Гер-син».

Елліни поклоняються змієборцеві Гер-аклу, латиняни — Геркулесові.

У християнській міфології змію вражає Георгій. У тюркських епосах діє самовідданий герой *Геор-огли*, *Гор-ули*. Ім'я бога часто-густо переходить в етнонім. Так, підозріло звучить назва давньогерманського племені *Гер-ул*. Мабуть, не випадково еллінів назвали *гер-кус* (*грекус*).

Власна назва *Гор* (*Гер*) стає в індоевропейських і тюркських мовах загальним ім'ям з основним значенням — сонце. (Порівнюючи варіанти лексеми, можна припустити, що в давньоєгипетській мові «Гор» містило м'який голосний.)

Цікаві, поки що фантастичні, етрусько-слов'янські зв'язки. Бронзові метафори з написами потрапляли до слов'ян, котрі па-

¹⁷² Змія була божеством землі.

¹⁷³ Немовля — символ материнства, плодючості.

латалізували м'яку приголосну. Власна назва «геркле» стане словом «зеркле». Слов'яни сприйняли напис за назву блискучої речі, що відбиває світло. Можливо, і таким випадковим шляхом приходили слова-поняття в мови. «Зеркало» стане матір'ю лексем «зрак», «зреть», «зрение». Слов'яни налагоджують виробництво своїх дзеркал, підписують та продають їх давнім германцям.

Це відбувається вже за тих часів, коли слов'яни пишуть «грецькою» (можливо, ще до Кирила й Мефодія), а германці «латиною». І слов'янський напис «спікал» (зрікал) германці читають «латиною» — «спікель». І у них з'являється нове слово. (Порівняйте сучасно-німецький «шпігель» — дзеркало¹⁷⁴).

...Найяскравіший доказ того, що міфічні імена стають загальними в запозичених мовах, зберігається в давньоіранській. Імена єгипетських богів Ішт, Хор розвинулися в «ізд» — бог, «гор» — сонце.

Ймовірно, в ту ж епоху в європейських і азіатських культурах поширюється ім'я богині-годувальниці Ішт, яке набуває значень, підказаних скульптурним знаком. Макропоети побачили абстрактне значення — «давати життя», «жити», мікропоети закріпили своє розуміння кам'яного ієрогліфа в семантиці — «годувати», «годуватися».

Ми могли побачити, як передньоазійське Слово і Знак, пройшовши через горнило єгипетського мистецтва, збагатили індоевропейські культури. Але останні й самі черпали безпосередньо з киплячого казана цивілізацій Межиріччя. Їм було знайоме і нерозчленоване ім'я Іштхор.

На глиняне тіло богині часто наносився шумерський детерминатив божества — восьмипроменева зірка. Ім'я богині сполучалося з цим знаком і ставало загальним терміном із значенням «зірка». Порівняйте пізньосемітські варіанти імені Іштхор — Астарат (-ат — суфікс жіночого роду), Аштарта, Іштар, Істер і індоевропейські назви зірки — *айстра, астер, аштра, аштар, стела, стар* тощо.

¹⁷⁴ Різні прочитання букв, що формально збігаються, з двох основних європейських алфавітів породжують сьогодні нові форми лексем. Так «по-російському» прочитані Рим (замість «Рум»), «діалог» (замість «дуалог»), діалект (замість «дуалект») тощо.

Греки декілька разів зустрічаються з цією богинею. Одного разу вони отримують термін «істера» — жіноче лоно, дітородний орган; іншого — привласнюють ім'я восьмипроменевику «астір» — зірка. І, нарешті, ім'ям старовинної богині означили поняття старовини — Історія.

Мы уходим на поиски древних знаков,
повстречаем их на дорогах разных,
Растворенные в формах воды и плазмы,
в фигурах гор и во взгляде магов,
отпечатаны в лицах людских и в пальцах,
в изваяньях египетских, в индских танцах.
Очертания символов явлены в слове.
Заклинаю вас, люди,
поклоняйтесь корове.

— Ныне веки иные, иные знаки.

На знаменах вспыхнули волчьи оскалы!
Заклинаю вас, люди,
поклоняйтесь Собаке!

— Но по-прежнему солнце сияет на скалах
двурогих,
в междуречье Евфрата,
на рогах Арарата,
на крутых и пологих
склонах.
Заклинаю вас, любящих и влюбленных,
поклоняйтесь Лону.

И пока на челах королев блистают караты,
и пока вгрызаются в низкое небо злаки,
рубят землю оратаи,
режут коров араты,
и божественна точка пулевая на флаге,
Проклинайте глухих, не имеющих зраков!
Мы уходим на поиски грубых знаков,
опозоренных вещью,
Возвышенных злобой,

осененных выдохом вечности —

Словом...

ДОДАТОК

СЛОВО
О ПЛЪКУ ИГОРЕВЪ,
ИГОРЯ
СЫНА СВАТЪСЛАВА,
ВНУКА
ОЛЬГОВА

СЛОВО
ПРО ПОХІД ІГОРІВ,
ІГОРЯ,
СИНА СВЯТОСЛАВА,
ВНУКА
ОЛЕГА

Переклад Л.Є. Махновця

Не лепо ли ны башеть, братіе,
научити старымъ словесы трудныхъ повѣстѣи
о плаку Игоревѣ,
Игора Святъславаниа ?
Научити же съ тѣхъ пѣснь по былинамъ
сего времени,
а не по замышленію Боланю.
Боланъ бо вѣщанъ,
аще кому хоташе пѣснь творити,
то растѣкашеть мѣслию по древу,
сѣрымъ вѣакомъ по земанъ,
шнзымъ орломъ подъ облакы.
Помнашеть бо, рече, пѣрвыхъ временъ усобицѣ.
Тогда пуцашеть ꙗ соколовъ на стадо лесебѣнъ:
которынъ дотечаше,
та предъ пѣснѣ поаше
старому Ярославу,
храброму Мстиславу,
нже зарѣза Редю предъ пѣакы касожскыи,
красному Романови Святъславанию.
Боланъ же, братіе,
не ꙗ соколовъ на стадо лесебѣнъ пуцаше,
нъ свои вѣщанъ прѣсты на живалъ
струны вѣскладаше;
они же сами княземъ
славу рекотаху.

Поунемъ же, братіе, повѣсть сію
отъ стараго Владимира до нынѣшняго Нгоря,
иже не стагну ѹмъ крѣпостію своєю
и поостри сердца своего мужествомъ,
напальнився ратнаго дѹха,
наведе свои храбрѣя палкѣи
на землю Половецкѹю
за землю Рускѹю.

Тогда Нгорь възрѣ на свѣтлое солнце и видѣ
отъ него тьмою все свои вои прикрѣтити.
И рече Нгорь къ дружинѣ своей:
«Братіе и дружино!
Лѹце жѣ бы потягѹ быти,
неже полоненѹ быти.
А всадѣмъ, братіе, на свои брѣзѣи кони
да позрѣмъ синего Дону».
Спала князю ѹмъ похоти
и жалость емѹ знаменіе заступити,
искусити Дону великаго.
«Хошѹ бо, — рече, —
копѣе приломити конецъ полѹ Половецкаго,
съ вами, русици,
хошѹ главу свою приложити,
а либо испити шеломомъ Дону!»

О Болне, соловію стараго времени!
Абѣ ты сіа палкѣи ѹщекоталъ,
скача, славію, по мѣселенѹ древу,
лѣтаѹ ѹмомъ подѣ облакѣи,

свиваа славъи беаполъи сего времени,
рница въ тропу Троланю уресеъ пола на горъи.
Пѣти было пѣснѣ Игоревн, того (Олга) внуку:
«Не буря соколъи занесе уресеъ пола
широкаа—
галнци стады бѣжатъ къ Дону великому».
Ун ан въспѣти было, вѣщен Боане,
Велесовъ внуке:

«Комони ржуть за Сулою—
звенишь слава въ Къиевѣ;
трубы трубають въ Новѣградѣ—
стоять стазн въ Путивлѣ».
Игорь ждешъ мила брата Всеволода.
Н рече ему бун Туръ Всеволодъ:
«Одинъ братъ,
одинъ свѣтъ свѣтлин—тъи, Игорю!
Ога себе Сватъславану!
Сѣдан, брате, свон бръдъин комони,
а мон ти готовн,
осѣдланн у Курьска напередн.
А мон ти куранн—свѣдомн кѣмети:
подъ трубами повнги,
подъ шеломъи възделѣанги,
конещъ копѣя въскръмленн,
путьн имъ вѣдомн,
мругъи имъ знаемн,
лѣцн у нихъ напращени,
тѣлн отворени,
слени нѣкъострени,
самн скають, акъи сѣрлин влѣцн
въ полѣ,

ИЩУУН СЕБЕ УТИ,
А КНАЗЮ—СЛАВ'Б».

Тогда вѣступн Игорь князь
вѣ златѣ стремень
и поѣха по унстому полю.
Солнце ему тѣмою пѣть заступаше;
нощѣ, стонуци ему грозою,
пѣтнѣ уеудн;
свистѣ звѣринѣ вѣста, зенса днѣв,
кнѣетѣ врѣхѣ дрѣва,
вѣлнтѣ послушатн зѣман незнаемѣ,
Влѣзѣ, и Поморію, и Посѣлію,
и Сурожу, и Корсѣню,
и тѣсѣ, тѣмѣтораканьскѣн блѣванѣ!
А половци неготовами дорогами
побѣгоша къ Дону вѣлнкому;
крѣватѣ тѣлѣгѣ полѣнощѣ,
рци лѣбѣдн распѣченн.
ИЩУУН СЕБЕ УТИ,
А КНАЗЮ—СЛАВ'Б».

Тогда вѣступн Игорь князь
вѣ златѣ стремень
и поѣха по унстому полю.
Солнце ему тѣмою пѣть заступаше;
нощѣ, стонуци ему грозою,
пѣтнѣ уеудн;
свистѣ звѣринѣ вѣста, зенса днѣв,
кнѣетѣ врѣхѣ дрѣва,
вѣлнтѣ послушатн зѣман незнаемѣ,

Влъзѣ, н Поморію, н Посулію,
н Сурожу, н Корсуню,
н тѣбѣ, тьмѣ тораганьскѣмъ н влъванѣ!
А половци неготовамн дорогамн
повѣгоша къ Дону великому;
крѣватѣ тѣлѣгѣ полунощѣ,
рци левсѣмъ распущенн.
Нгорь къ Дону вон вѣдетѣ!

Уже бо бѣды его пасетѣ птиць по дубію,
влъци грозу вѣсрочатѣ по нрѣгамѣ,
орли клектомѣ на костн
звѣри зовутѣ,
лисици брешутѣ на урѣленѣмъ цинтѣ.

О Руская земля, уже за шломанемъ еси!

Длъго ноуь мръкнетѣ.
Зара-свѣтѣ запала.
Мѣгла полѣ покрѣила.
Щекотѣ славинъ успѣ,
говорѣ галнѣмъ ѡбѣдн.
Русинъ великая полѣ урѣленѣмн
цинтѣ прегородиша,
нщѣмъ себѣ ути,
а князю — славы.
Сѣ зараніѣмъ въ патѣкѣ
потопташа поганѣмъ пѣкѣмъ половецкѣмъ
н расцѣпаша стрѣламн по полю,
помѣлаша краснѣмъ дѣвкѣмъ половецкѣмъ,
а сѣ нмнмъ злато, н паволокѣмъ,

И ДРАГЪЯ ОКСАМИТЪ.
ОРЪТЪМАМИ, И ЯПОНУНЦАМИ, И КОЖУХЪ
НАУАША МОСТЪ МОСТНТИ
ПО БОЛОТОМЪ И ГРЪЗНВЫМЪ МЪСТОМЪ,
И ВСАКЪИМЪ УЗРОУЪН ПОЛОВЕЦКЪИМИ.
УРЪЛЕНЪ СТАГЪ, БЪЛА ХОРИУГОВЪ,
УРЪЛЕНА УОЛКА, СРЕБРЕНО СТРУЖИЕ —
ХРАБРОМУ СВАТЬСЛАВАНУЮ.

ДРЕМАЕТЪ ВЪ ПОЛЪ ОЛГОВО ХОРОБРОЕ ГИТЪДО.
ДАЛУЕ ЗЛАСТЪЛО!
НЕ БЪЛО ОНЪ ОБИДЪ ПОРОЖДЕНО
НИ СОКОЛУ,
НИ КРЕУЕТУ,
НИ ТЕСЪ, УРЪНЪИ ВОРОНЪ,
ПОГАНЪИ ПОЛОВУННЕ!
ГЪАКЪ БЪЖИТЪ СЪРЪИМЪ ВЪЛКОМЪ,
КОПУАКЪ СМУ СЪБЪДЪ ПРАВИТЬ КЪ ДОНУ ВЕЛНКОМУ.

ДРУГАГО ДНИ ВЕЛМИ РАНО
КРОВАВЪЯ ЗОРИ СВЕТЪ ПОВЪДАЮТЪ;
УРЪНЪЯ ТУЧА СЪ МОРА НДУТЪ,
ХОТАТЪ ПРИКРЪТИ ДЪ СОЛНЦА,
А ВЪ НИХЪ ТРЕПЕЩУТЪ СНИИ МЪЪНИИ.
БЪИТИ ГРОМУ ВЕЛНКОМУ!
ИТТИ ДОЖДЮ СТРЕЛАМИ СЪ ДОНУ ВЕЛНКАГО!
ТУ СА КОПИЕМЪ ПРИЛАМАТИ,
ТУ СА САБЛАМЪ ПОТРУУАТИ
О ШЕЛОМЪ ПОЛОВЕЦКЪЯ,
НА РЪЦЕ НА КАЛАЕ,
У ДОНУ ВЕЛНКАГО!

О Руская земля, уже за шеломажемъ еси!
Се вѣтри, Стрѣбожи вѣщи,
вѣютъ съ моря стрѣлами
на храбрѣя плѣкы Игоревы.

Земля тѣтнеть,
рѣкы мѣтно текутъ,
пороси поля прикрѣиваютъ,
стази глаголютъ:
половци идуть отъ Дона,
и отъ моря,
и отъ всѣхъ странъ рускѣя плѣкы оступиша.
Дѣти бѣсови кинкомъ поля прегородиша,
а храбрѣи русици преградиша
уръленѣими щиты.

Иаръ Түре Всеволоде!
Стонши на борони,
прѣщешн на вон стрѣлами,
гремлешн о шеломи мѣчн харалужнѣими.
Камо Түрѣ поскоюше, своимъ златѣмъ
шеломомъ посвѣтѣваа,
тамо лжатъ поганѣя головѣя половецкѣя.
Поскѣпанѣи саблами каленѣими шеломи оварскѣя
отъ тебе, иаръ Түре Всеволоде!
Каа ранѣи, дорога братѣи,
забѣивъ ѹти и живота,
и града Урѣнигова отна злата стола,
и своа мнѣя хотн, краснѣя Глѣбовнѣи,
свѣтѣаа и обѣтѣаа!

Бѣлихъ вѣхъ Троани,
мнѣла лѣта Ярославъ;
бѣлихъ плѣци Олговъ,
Ольга Святьславнѣ.
Тѣхъ бо Олегъ мѣхъ крамолѣ коваше
и стрѣлы по земанъ сѣаше.
Ступаетъ въ златъ стрѣмень
въ градѣ Тьмѣтороканѣ,
тонъ же звонъ слыша давнѣхъ вѣнъхъ
Ярославъ, а сынъ Всеволожъ
Владимѣръ по всѣмъ утра ѹшнъ закладаше
въ Черниговѣ.

Бориса же Вячеславнѣ
слава на судѣхъ привесе
и на Каннѣхъ зелѣнѣхъ паполонѣхъ
за бѣдѣхъ Олговъ,
храбра и млада княза.
Съ томъ же Камлѣхъ Свѣтоплѣкъ
полелѣхъ отца своего

междѣхъ ѹгорьскнхъ инокходѣцѣхъ
ко свѣтѣхъ Софѣхъ къ Кіевѣхъ.
Тогда при Олѣхъ Горнславнѣхъ
сѣашетса и расташетъ ѹсобнѣхъ,
погнѣашетъ жнѣхъ Даждѣбожа внѣхъ,
въ княжнѣхъ крамолахъ вѣхъ
ѹловѣкомѣхъ скратншасѣ.

Тогда по Русконъ земанъ рѣткѣхъ рѣткѣхъ кнѣхъхъ,
нѣхъ ѹасто враннъ грахъхъ,
трупѣа сѣбѣхъ дѣлаше,
а галнѣхъ свою рѣхъхъ говорахъхъ:
хотатъ полетѣхъ на ѹдѣхъ.

То бѣло въ тѣ ратн и въ тѣ плѣкы,
а сицен ратн не слышано!
Съ зараніа до вечера,
съ вечера до свѣта
летатъ стрѣлы каленыя,
грнмяютъ саблн о шеломи,
трещатъ копія харалужныя
въ полѣ незнаемѣ
средн земли Половецкын.
Урѣна земля подъ копыты
костымн бѣла посѣана,
а кровію польана:
түгою въздыша по Рускон земли!
Уто ми шумитъ,
уто ми звенитъ
давсѣа рано предъ зорамн?
Игорь плѣкы забороуастъ:
жалъ бо сму мила брата Всеволода.
Бншася день,
бншася дръгын;
третяго дни къ полуднію падоша
стази Игоревы.
Ту са брата раздунста на брестѣ
бѣстрон Камлы;
ту кроваваго внна не доста;
ту пирѣ доконуаша храбрін русунн:
сватѣ попонша,
а сами полегоша
за землю Рускую.
Ннунтъ трава жалошамн,
а древо с түгою къ земли преклоннаось.

Уже бо, братіе, невеселаа година вѣстала,
уже пѹстѣлиа силу прикрѣла.
Вѣстала обѣда вѣ снахѣ Дажбожа внука,
встѹпила дѣвою на землю Трояню,
вѣсплескала лебедниѣмъ крылаѣ
на синѣмъ морѣ у Дону;
пласцѹчи, ѹбѹди жрна времена.
Усоица княземъ на поганѣа поглѣс,
рѣкоста бо братѣ братѹ:
«Се мое, а то мое же».
И наѹша князи про малоє «се всанкоє» мѣвѣити,
а самѣ на себѣ крамолю ковати.
А поганѣи съ вѣсехъ странѣ приходяхѹ
съ побѣдами
на землю Рускѹю.
О, дадеце заиде соколѣ, пѣтѣць бѣа,—къ морю!
А Игорѣва храбраго пѣткѹ не крѣсити!
За нимъ кланѹ Карна, и Жла
поскоун по Рускон земан,
смагѹ людемъ мѣѹючѹ вѣ пламанѣ рощѣ.
Женѣ рускѣа вѣсплакашасѣ, а рѹчѹн:
«Уже намъ свонхѣ мнѣлѣхѣ ладѣ
ни мѣслию смѣслѣити,
ни дѹмою сдѹмати,
ни оѹнма сѣглядати,
а злата и сребра ни мало того потрѣпати».

А вѣстона бо, братіе, Кієвѣ тѹгою,
а Үерниговѣ напастѣмѣ.
Тоска разліасѣ по Рускон земан,
печаль жрна теѹс срьдѣ земан Рускѣин.

А князи сами на себе криволю коваху,
а поганин сами, побѣдами нарицюще
на Рускую землю,
емлаху дань по бѣлѣ отъ двора.

Тѣмъ бо два храбраа Свѣтѣславнуа,
Игорь и Всеволодъ,
уже лжу убоудоста,
которую то баше успиналъ отецъ ихъ
Свѣтѣславъ грозный великий кїевскый грозю;
башеть притрепеталъ своимъ сильнымъ пѣкы
и харалужнымъ мѣмъ,
наступи на землю Половецкую,
притопта хлѣмъ и мругы,
взмутн рѣки и озеры,
иссуши потоки и болота.
А поганиаго Кобака
изъ лужу мора
отъ желѣзныхъ великихъ
пѣковъ Половецкихъ,
изъо вихрь, выторже,
и падеа Кобакъ
въ градѣ Кїевѣ,
въ границѣ Свѣтѣславн.
Тунѣмци и воедци,
ту греци и морави
поютъ славу Свѣтѣславию,
каютъ князя Игоря,
иже погрузи жнръ во днѣ Каалы,
рѣкы Половецкіа,
рускаго злата насъипаша.

Ту Нгорь князь вѣсѣде изъ сѣдла злата,
а въ сѣдло кощіево.
Унѣша бо градомъ збералы,
а веселіе поннѣе.

А Свѣтѣславъ мѹтенъ сонъ видѣ
въ Кіевѣ на горахъ.

«Си ноцъ съвѣсѣра одѣвахѹть мѹ,— рече,—
уръною паполомою на кроватѣ тишовѣ,
уръпахѹть мнѣ сннѣе вино съ трѹдомъ смѣшено,
съипахѹть мнѣ тѣщинни тѹлы

поганъихъ тѣлковниъ

вѣлнкѣин женѹюгъ на лонѣ

и нѣгѹютъ мѹ.

Уже дѣскѣи бѣзѣ кнѣса въ моемъ теремѣ
златоврѣсѣмъ.

Всю ноцъ съвѣсѣра босѹви брани въ зграхѹ
у Плеснѣска, на болони

бѣша дѣбрѣскѣи сани

и несѣшасѹ къ сннѣмѹ морю».

Нркоша боаре князю:

«Уже, княже, тѹга ѹмѣ полоннѣла;

се бо два сокола смѣтѣста съ отна стола злата

понскатн града Тѣмѹторокана,

а любо испитн шеломомъ Дону.

Уже соколома крнѣца припѣшалн поганъихъ
сѣбѣламн,

а самаю опѹташа въ пѹтннѣи жѣлѣзѣнѣи.

Темно бо бѣ въ 6 день:

два солнца помѣркѣста,

ОБА БАГРАНАА СТАПЪПА ПОГАСОСТА
И СЪ НИМА МОЛОДАА МѢСАЦА,
ОЛЕГЪ И СВАТЪСЛАВЪ,
ТЪМОЮ СА ПОВОЛОКОСТА
И ВЪ МОРЕЪ ПОГРУЖИСТА,
И ВЕЛНКЕО БУНСТВО ПОДАСТЪ ХИНОВИ.
На рѣцѣ на Камалѣ тъма свѣтъ покрѣила:
по Рускон земли прострошася половци,
аки пардуже гнѣздо.
Уже снесеса хула на хвалу;
уже тресну нѹжда на волю;
уже връжеса днѣв на землю.
Се ео готскіа краснѣиа дѣвѣи
въспѣша на брежѣ синему морю,
звона рускѣимъ златомъ,
поютъ время Бусово,
лелѣютъ мѣсть Шароканю.
А мы уже, дружна, жадни веселіа!»

Тогда велнкѣи Сватъславъ изрочи злато слово
слезами смѣшено,
и рече:
«О моя сѣиовуа,
Нгорю и Всеволоде!
Рано еста начала Половецкѹю землю
мѣи цѣлнги,
а себе славы нскати.
Нѣ нечестно одолѣете,
нечестно ео кровь поганѹю проліасте.
Ваю храбраа сердца въ жестоцеиъ
харалѹцѣ скована,

А въ бѹсести закалена.
Се ли створисте моеи сребренен сѣдинѣ!
А уже не вижду власти снльнаго,
и богатаго, и многовои
брата моего Ярославѣ
съ черниговьскимн бѣлами,
съ могучыи, и съ татраны,
и съ шельбурчы, и съ топчакы,
и съ ревугы, и съ ольберчы.
Тѣи бо бес цинтовѣ
съ засапожнныкы
кланкомъ плѣкы побѣждають,
збонаун въ правдѣнюю славу.
Нѣ рекосте: «Мужанмѣса самн:
преднюю славу самн похитнмъ,
а заднюю са самн подѣлнмъ!»
А уи днво са, братіе, стару помолоднті?
Колн соколъ въ мѣтѣхъ бѣиваетъ,
вѣсоко птнцѣ вѣзеваетъ,
не дастъ гнѣзда своего въ обндѣ.
Нѣ се зло—кнаже мн непособіе.
На ннѣ са годнны обратиша.
Се у рнмѣ крнчатъ подѣ саблѣмн половецкымн,
а Володнмнрѣ подѣ ранамн.
Тѹга и тоска съину Глѣбовѣ!»

Велнкын княже Всеволоде!
Не мыслию ти прелетѣти нздалека,
отна злата стола поблѹсти?
Тѣи бо можешн Волгѣ веслы раскропнті,

а Донъ шеломъты вѣлълати!
Аже бѣ ты бѣлъ,
то бѣла бѣ чага по ногатѣ,
а кощѣн — по рѣзанѣ.
Ты бо можешн посуху жнвѣимн шрѣшнрѣ
стрѣлати,
удалѣимн сынѣ Глѣбовѣ!

Ты, сун Рюриче, н Давѣде!
Не баю ли злауенѣимн шеломѣ по кровн плаваша?
Не баю ли храбрая дружина рѣкаютѣ акѣ тѣри,
раненѣ сагламн каленѣимн на полѣ незнаемѣ?
Вступитѣ, господина, въ злата стрѣменѣ
за обндѣ сего временн,
за землю Русскѣю,
за ранѣ Игоревѣ,
бѣ сего свѣтъславнѣа!
Галнѣкъ Осмомѣслѣтѣ Ърославе!
Высоко сѣдншн на своемѣ златоконнѣмѣ столѣ,
подперѣ горѣ угорскѣмн своимн желѣзѣимн пѣкън,
засѣупнѣвъ королѣвн пѣтъ,
затворнѣвъ Дунаю ворота,
мѣча временѣтѣ урсѣтъ оглакн,
сѣдѣ рада до Дунаа.
Грозѣтѣ твоя по земламѣ текѣтъ,
отворѣшн Кіевѣ врата,
стрѣлашн сѣ отна злата стола салтанн
за земламн.
Стрѣлан, господинѣ, Конѣака,
поганого кощѣа,
за землю Русскѣю,

За раны Игоревы,
бүего Святъславнѹа!

А ты, бун Романе, и Мстиславе!
Храбраа мѹыль носитъ ваю ѹмъ на дело.
Вѹсоко плаваешн на дело въ бусети,
яко соколъ на вѣтрехъ ширяса,
хота птицю въ бунствѣ одолети.
Суть бо ѹ ваю желѣзцѹин папорзѹн
подъ шеломѹы латинскимн.
Темн тресну зѣмла, и многи странѹы—
Хинова, Литва, Їтъвази, Деремела,
и Половци сѹлицн своя поврѣгоша,
а главѹы своя подклоннша
подъ тѹин мѹун харалѹжнѹин.
Нъ ѹже, княже, Игорю ѹтрѣпѣ солнцю свѣтъ,
а древо не бологомъ листвѣе сронн:
по Росі и по Сѹли гради подѣлнша.
А Игорева храбраго плькѹ не крѣснѹи!
Донъ ти, княже, клнѹеть и зоветь князи
на побѣдѹ.
Олговнѹн, храбрѹин князи, достигн на бранѹ!

Ннѣгварь и Всевлодъ
и вси три Мстиславнѹи,
не хѹда гнѣзда шестокрнлицн!
Не побѣднѹимн жресн собе власти расхѹитнѹете!
Кое вашн златѹин шеломѹы
и сѹлицѹы лѹцкѹин, и цнѹты?
Загороднѹте поля ворота своимн
острѹимн стрѣламн

ЗА ЗЕМЛЮ РУССКУЮ,
ЗА РАЙЦЫ ИГОРЕВЫ,
БУДЕГО СВАТЪСЛАВНУА!
УЖЕ БО СУЛА НЕ ТЕУЕТЪ СРЕБРЕНЪИМИ СТРУАМИ
КЪ ГРАДУ ПЕРЕСЛАВЛЮ,
И ДВННА БОЛОТОМЪ ТЕУЕТЪ ОНЫМЪ
ГРОЗНЫМЪ ПОЛОУАНОМЪ
ПОДЪ КАНКОМЪ ПОГАНЪИХЪ.
ЄДИНЪ ЖЕ ИЗАСЛАВЪ,
СЫНЪ ВАСНАЛКОВЪ,
ПОЗВОНН СВОИМИ ОСТРЫМИ МЕУИ
О ШЕЛОМЪ ЛИТОВСКІА,
ПРИТРЕПА СЛАВУ ДѢДУ СВОЕМУ ВЕССЛАВУ,
А САМЪ ПОДЪ УРЪЛЕНЪИМИ ЦИТЪИ
НА КРОВАВѢ ТРАВѢ
ПРИТРЕПАНЪ ЛИТОВСКЪИМИ МЕУИ.
И С ХОТНЮ НА КРОВАТЬ, И РЕКЪ:
«ДРУЖИНУ ТВОЮ, КНЯЖЕ, ПТИЦЪ КРИЛЪИ ПРИОДѢ,
А ЦВЕРИ КРОВЬ ПОЛНЦАША!»
НЕ БѢИСТЬ ТУ БРАТА БРАУА СЛАВА,
НИ ДРУГАГО—ВСЕВОЛОДА:
ЄДИНЪ ЖЕ ИЗРОНИ ЖЕМЮЮЖНУ ДУШУ ИЗЪ ХРАБРА ТѢЛА
УРЕСЪ ЗЛАТО ОЖЕРЕЛІЄ.
УНЪИЛЪИ ГОЛОСИ,
ПОННЧЕ ВЕСЕЛІЄ,
ТРУБЫ ТРУБАТЪ ГОРОДЕНЬСКІИ.
БРОСЛАВЕ И ВСИ ВНУЦЕ ВЕССЛАВНІ!
УЖЕ ПОННЗНТЬ СТАЖИ СВОИ,
ВОНЗНТЬ СВОИ МЕУИ ВЕРЕЖЕНИ,
УЖЕ БО ВЪІСКОУНТЕ ИЗЪ ДѢДНЕН СЛАВѢ!

ВѢ БО СВОИМИ КРАМОЛАМИ
НАУЧАСТЕ НАВОДЯЩИ ПОГАНЦА
НА ЗЕМЛЮ РУСКЮ,
НА ЖИЗНЬ ВСЕСЛАВЮ.
КОТОРОЕ БО БѢШЕ НАСНЛІЕ
ОТЪ ЗЕМЛИ ПОЛОВЕЦКЫИ!

НА СЕДЬМОМЪ ВѢЩЕ ТРОИИ
ВРѢЖЕ ВСЕСЛАВЪ ЖРЕБИИ О ДѢВНЦЮ СЕБѢ ЛЮБУ.
ТЪИ КЛЮКАМИ ПОДПРѢСА О КОНИ
И СКОУИ КЪ ГРАДУ КЪІСВУ
И ДОТУСА СТРУЖІЕМЪ ЗЛАТА СТОЛА КІЄВСКАГО.
СКОУИ ОТЪ НИХЪ ЛЮТЪИМЪ ЗВѢРЕМЪ
ВЪ ПЛЪНОУИ ИЗЪ БЕЛАГРАДА,
ОБѢСНСА СНИѢ МЪГЛѢ,
УТРѢЖЕ ВАЩИИ, С ТРИ КУСЪИ
ОТВОРИ ВРАТА НОВУГРАДУ,
РАЩИНЕѢ СЛАВУ ІАРОСЛАВУ,
СКОУИ ВЛЪКОМЪ ДО НЕМИНИ СЪ ДУДУТОКЪ.
НА НЕМИНѢ СНОПЪИ СТЕЛЮТЪ ГОЛОВАМИ,
МОЛОТАТЪ УСПИ ХАРАЛУЖИИМИ,
НА ТОЦѢ ЖИВОТЪ КЛАДУТЪ,
ВѢЮТЪ ДУШУ ОТЪ ТѢЛА.
НЕМИНѢ КРОВАВИ БРЕЩЕ НЕ БОЛОГОМЪ
БАХУТЪ ПОСѢАНИ—
ПОСѢАНИ КОСТЪИМИ РУСКИХЪ СЪІНОВЪ.

ВСЕСЛАВЪ КНАЗЪ ЛЮДЕМЪ СУДАШЕ,
КНАЗЕМЪ ГРАДЪИ РАДАШЕ,
А САМЪ ВЪ НОУѢ ВЛЪКОМЪ РЪІСКАШЕ:
ИЗЪ КЪІЄВА ДОРНКАШЕ ДО КУРЪ ТМУТОРОКАНА,

вѣлкому Хръсови вѣлкомъ

путь прерыскаше.

Тому въ Полотскѣ позвонниша здѣтвенно рано

у свѣтъи Софен въ колоколѣ,

а онъ въ Кіевѣ звонъ слыша.

Аще и вещь душа въ дрѣвѣ телѣ,

нѣ часто бѣды страдаше.

Тому вещь Божнѣ и прѣвое припѣвкѣ,

смысленъи, рече:

«Ни хитру,

ни гораздѣ,

ни птицю гораздѣ

суда Божіа не мнѣти».

О, стонати Рускон земан,

поманѣше прѣвую годнѣи прѣвѣхъ князен!

Того стараго Владиміра

нелѣѣ бѣ пригвоздити къ горамъ кіевскимъ;

сего бо нѣинѣ сташа стлѣи Рюриковѣ,

а дрѣвѣи—Давидовѣ,

нѣ розно съ нмѣ хоботѣи пашутѣ,

копіа поютѣ!

На Дунаи Ярославнѣинѣ гласъ слышнѣтѣ,

зегзницею незнаемъ рано крѣветѣ:

«Полею,— рече,— зегзницею по Дунаевн,

омою бѣбранѣи рѣкѣи въ Камлѣ рѣцѣ,

ѣтру князю кровавѣи его ранѣи

на жестоцѣи его телѣ».

Ярославна рано плачетѣ въ Пѣтнѣлѣ

НА ЗАБРАЛЪ, А РКУУН:

«О ВЪТРЕ, ВЪТРИЛО!
УЕМУ, ГОСПОДНИЕ, НАСНЬНО ВЪЕШН?
УЕМУ МЪИУЕШН ХИНОВЪСКЪИА СТРЕЛКЪИ
НА СВОЮ НЕТРУДНОЮ КРИЦЮ
НА МОЕА ЛАДЪ ВОИ?
Мало ли ти кашеть горѣ подъ облакы вѣати,
лелѣюун корабли на сннѣ морѣ?
УЕМУ, ГОСПОДНИЕ, МОЕ ВЕСЕЛІЕ
ПО КОВЪЛІЮ РАЗВЪА?»

ІАРОСЛАВНА РАНО ПЛАУЕТЪ ПУТИВЛЮ ГОРОДУ
НА ЗАБОРОЛЪ, А РКУУН:

«О ДНЕПРЕ СЛОВУТИЦЮ!
ТЫ ПРОБИЛЪ ЕСИ КАМЕННЪИА ГОРЦЫ
СКВОЗЪ ЗЕМЛЮ ПОЛОВЕЦКУЮ.
ТЫ ЛЕЛѢЛЪ ЕСИ НА СЕБѢ СВАТОСЛАВН НОСАДЫ
ДО ПЛЪКУ КОБЯКОВА.
ВЪЗДЕЛЪН, ГОСПОДНИЕ, МОЮ ЛАДУ КЪ МНѢ,
АБЪИХЪ НЕ СЛАА КЪ НЕМУ СЛЕЗЪ НА МОРЕ РАНО».

ІАРОСЛАВНА РАНО ПЛАУЕТЪ ВЪ ПУТИВЛѢ
НА ЗАБРАЛЪ, А РКУУН:

«СВѢТЛОЕ И ТРЕСВѢТЛОЕ СЛЪНЦЕ!
ВЪЕМЪ ТЕПЛО И КРАСНО ЕСИ!
УЕМУ, ГОСПОДНИЕ, ПРОСТРЕ ГОРЛУЮЮ СВОЮ ЛУЮ
НА ЛАДѢ ВОИ,
ВЪ ПОЛѢ БЕЗВОДНѢ ЖАЖДЕЮ НМЪ ЛУИ СЪПРАЖЕ,
ТУГОЮ НМЪ ТУЛИ ДЪТУЕ?»

ПРЪИСНУ МОРЕ ПОЛУНОЦИ;

ИДУТЬ СМОРЦИ МЪГЛАМИ.
ИГОРЕВИ КНЯЗЮ БОГЪ ПУТЬ КАЖЕТЪ
ИЗЪ ЗЕМЛИ ПОЛОВЕЦКОЙ
НА ЗЕМЛЮ РУССКУЮ,
КЪ ОГНЮ ЗЛАТУ СТОЛУ.

ПОГАСОША ВЕУЕРУ ЗАРИ.
ИГОРЬ СПИТЪ,
ИГОРЬ БДИТЪ,
ИГОРЬ МЪСЛИЮ ПОЛА МЪРИТЪ
ОТЪ ВЕЛИКАГО ДОНУ
ДО МАЛАГО ДОНЦА.
КОМОНЪ ВЪ ПОЛУНОЧН ОВЛЮРЪ СВИСНУ ЗА РЕКОЮ,
ВЕЛИТЪ КНЯЗЮ РАЗУМѢТИ:
КНЯЗЮ ИГОРЮ НЕ БѢИТЬ!
КЛАНКУ, СТУКНУ ЗЕМЛЯ,
ВЪШУМѢ ТРАВА,
ВЕЖИ СЯ ПОЛОВЕЦКІИ ПОДВИЗШАСА.
А ИГОРЬ КНЯЗЬ ПОСКОУИ ГОРНАСТАЕМЪ
КЪ ТРОСТИЮ
И БѢЛЫМЪ ГОГОЛЕМЪ НА ВОДУ;
ВЪВРЪЖЕСА НА БРЪЗЪ КОМОНЪ
И СКОУИ СЪ НЕГО БОСЫМЪ ВЛЪКОМЪ,
И ПОТЕУЕ КЪ ЛУГУ ДОНЦА,
И ПОЛЕТѢ СОКОЛОМЪ ПОДЪ МЪГЛАМИ,
ИЗЕНВАА ГУСИ И ЛЕБЕДИ
ЗАВТРОКУ, И ОБѢДУ, И УЖИНѢ.
КОЛИ ИГОРЬ СОКОЛОМЪ ПОЛЕТѢ,
ТОГДА ВЛЮРЪ ВЛЪКОМЪ ПОТЕУЕ,
ТРУСА СОВОЮ СТУДЕНУЮ РОСУ:
ПРЕТРАГОСТА БО СВОА БРЪЗДА КОМОНА.

Донецъ рече:

«Княже Игорю!

Не мало ти величїа,

а коняку — нелюбіа,

а рускон земли — веселїа!»

Игорь рече:

«О донце!

Не мало ти величїа,

лелѣвшу князѣ на вѣгнахъ,

стлавшу сму зелѣну траву на своихъ

сребреныхъ березехъ.

одевавшу его теплыми мѣлами

подъ стѣною зеленоу древу;

стрежаше ѣ гоголемъ на водѣ,

чанцами на струяхъ,

урнадами на вѣтрехъ».

Не тако ли, рече, река Стугна;

худу струю имѣа,

пожръши чужн рутьн и стругы,

роскре на кусту,

уношу князю Ростиславу затвори.

Днѣпръ темнѣ березѣ

плачется мати Ростислава

по уноши князи Ростиславѣ.

Унѣша цветы жалою,

и древо с тугою къ земли прѣклонило.

А не сорокы втроскоташа —

на слѣду Игоревѣ бѣдантѣ бѣакъ

съ конякомъ.

Тогда врани не грахуть,

ГАНЦИ ПОМАЪКОША,
СОРОКЪИ НЕ ТРОСКОТАША,
ПОЛОЖІЕ ПОЛДОША ТОЛЬКО.
ДАТЛОВЕ ТЕКТОМЪ ПУТЬ КЪ РЪЦѢ КАЖУТЬ,
СОЛОВІИ ВЕСЕЛЫМИ ПІЕСНЫМИ СВѢТЪ ПОВѢДАЮТЬ.

МЛѢВИТЬ ГЪДЪ КЪ КОНУАКОВИ:
«АЖЕ СОКОЛЪ КЪ ГИЪЦАУ ЛЕТИТЬ,—
СОКОЛУ РОСТРѢЛАНЪ СВОИМИ
ЦЛАУЕНЪИМИ СТРЕЛАМИ».

РЕЧЕ КОНУАКЪ КО ГЪЦЕ:
«АЖЕ СОКОЛЪ КЪ ГИЪЦАУ ЛЕТИТЬ,
А ВЪ СОКОЛЦА ОПУТАЕВЪ КРАСНОЮ ДЪВНЦЕЮ».

И РЕЧЕ ГЪДЪ КЪ КОНУАКОВИ:
«АЩЕ ЕГО ОПУТАЕВЪ КРАСНОЮ ДЪВНЦЕЮ,
НИ НАМА БУДЕТЬ СОКОЛЦА,
НИ НАМА КРАСНЫ ДЪВНЦЕ,
ТО ПОУНУТЬ НАЮ ПТИЦИ БИТИ
ВЪ ПОЛѢ ПОЛОВЕЦКОМЪ».

РЕКЪ БОЛИЧЪ И ХОДИ НА СВЯТЪСЛАВЛА
ПІЕСНОТВОРЦА СТАРАГО ВРЕМЕНИ
ІАРОСЛАВЛА, ОЛЬГОВА КОГАНА ХОТН:
«ПЪЖКО ТИ ГОЛОВЫ КРОМЪ ПЛЕЧЮ,
ЦДО ТИ ТѢЛУ КРОМЪ ГОЛОВЫ»,—
РУСКОИ ЗЕМЛИ БЕСЪ ІГОРА.

СОЛНЦЕ СВѢТИТСЯ НА НЕБЕСѢ—
ІГОРЪ КНАЗЪ ВЪ РУСКОИ ЗЕМЛИ.
ДЪВНИЦИ ПОЮТЬ НА ДУНАИ—
ВЬЮТСЯ ГОЛОСИ ЧРЕЗЪ МОРЕ ДО КІЕВА.

Игорь ѣдетъ по Борнчеву къ сватѣн
Богородици Пирогощен.

Странци радн, градн веселн.

Пѣвше пѣснь старцимъ княземъ,

а потомъ молодымъ пѣти:

«Слава Игорю Святъславнѹю,

бѹи Тѹру Всеволодѹ,

Владиміру Игоревнѹ!»

Здравн князи н дружина,

побараа за христѣанци на поганциа плькн!

Княземъ слава а дружинѣ!

АМИНЬ.

Чи не гоже було б нам, браття,
розпочати старими словами ратних повістей
про похід Ігорів,
Ігоря Святославича?
Початися ж оцій пісні по билицях часу нашого,
а не за вимислом Бояна.
Боян бо віщий,
якщо кому хотів пісню творити,
то розтікався мислю по древу,
сірим вовком по землі,
сизим орлом під хмарами.
Споминав він, кажуть, перших часів усобиці —
тоді напускав десять соколів на стадо лебедиць:
котру сокіл доганяє,
та́ перша пісню співає
старому Ярославу,
хороброму Мстиславу,
що зарізавав Редедю перед полками касозькими,
красному Романові Святославичу.
Боян же, браття,
то не десять соколів на стадо лебедиць пускав,
а свої Їщі персти на живії струни накладав,
і вони самі князям славу рокотали.
Почнем же, браття, повість оцю
від старого Володимира до нинішнього Ігоря,
який укріпив ум силою своєю
і вигострив серце своє мужністю;
сповнившись ратного духу,
навів свої хоробрі полки
на землю Половецькую
за землю Руськую.

О Бояне, соловію часу давнього!
Аби ти оці полки ощебетав,

скачучи, соловію, помислом по древу,
літаючи умом під хмарами,
звиваючи славу обаполи часу нашого,
біжучи тропою Трояна через поля на гори!
Співати було б пісню Ігореві, того (Олега) внуку:
«Не буря соколів занесла через поля широкії —
галки зграями линуть до Дону великого».
А чи так заспівати було б, віщій Бояне,
Велесів внуче:

«Коні іржуть за Сулою —
дзвенить слава в Києві;
сурми сурмять в Новгороді —
стоять стяги в Путивлі».

Ігор жде милого брата Всеволода.
І сказав йому буй-тур Всеволод:
«Один брат,
один світ світлий — ти, Ігорю!
Обидва ми Святославичі!
Сідлай, брате, свої бистрії коні,
а мої вже готові,
осідлані під Курськом, попереду.
А мої куряни — воїни вправні:
під сурмами сповиті,
під шоломами зеліяні,
кінцем списа згодовані,
путі їм відомі,
яруги їм знайомі,
луки у них напружені,
сайдаки отворені,
шаблі вигострені;
самі скачуть, як ті сірі вовки в полі,
шукаючи собі честі,
а князю — слави».

Тоді Ігор глянув на світлеє сонце й побачив:
від нього тьмою всі його воїни вкриті.

І сказав Ігор дружині своїй:
«Браття і дружино!
Лучче ж би потятим бути,
аніж полоненим бути.
Так всядьмо, браття, на свої бистрії коні
та на Дін синій поглянем».
Спало князю в ум це бажання,
і жадоба спробувати Дону великого
знамення йому заступила.
«Хочу бо, — сказав, —
списа переломити кінець поля Половецького;
з вами, русичі,
хочу голову свою положити
або напитися шоломом з Дону!»

Тоді вступив Ігор князь в золоте стремено
і поїхав по чистому полю.
Сонце йому тьмою путь заступало;
ніч, стогнучи йому грозою, птиць збудила;
свист дикий встав поблизу:
див кличе на верху дерева —
велить поислухатись землі незнаємій:
Волзі, і Поморію, і Посуллю,
і Сурожу, і Корсуню,
і тобі, Гматороканський ідол!
І половці небитими дорогами
побігли до Дону великого;
кричать вози їх опівночі,
мов лебеді сполохані.

Ігор на Дін військо веде!

А вже біду його птаство по дубах пильнує,
вовки жах наводять по яругах,
орли клетком на кості звірів зовуть,
лисиці брешуть на черленії щити.

О Руськая земле, уже за горою еси!

Довго ніч меркне.
Зоря-світ запалала.
Мла поля покрила.
Щебіт солов'ївий заснув,
говір галок пробудивсь.
Русичі великі поля черленими щитами
перегородили,

шукаючи собі честі,
а князю — слави.

З рання у п'ятницю
вони потоптали погані полки половецькії
і, розсипавшись стрілами по полю,
помчали красних дівчат половецьких,
а з ними злото, і паволоки,
і дорогі оксамити.
Покривалами, і опанчами, і кожухами,
і всякими узороччями половецькими
почали мости мостити
по болотах і багнистих місцях.
Черлен стяг, біла хоругов,
черлена чілка, срібне ратище —
хороброму Святославичу.

Дрімає в полі Олегове хоробре гніздо.
Далеко залетіло!
Не було воно на кривду породжене
ні соколу,
ні кречету,
ні тобі, чорний ворон,
поганий половчине!
Гзак біжить сірим вовком,
Кончак йому вслід править до Дону великого.

Другого дня вельми рано
кривавії зорі світ провіщають;
чорнії тучі з моря ідуть,
хочуть прикрити чотири сонця,
а в них трепечуть блискавки синії.
Бути грому великому!
Іти дощу стрілами з Дону великого!
Отут списам поломитись,
отут шаблям пощербитись
об шоломи половецькїї,
на ріці на Каялі,
біля Дону великого!

О Руськая земле, уже за горою єси!

Ось вітри, Стрибожі внуки,
віють з моря стрілами на хоробрі полки Ігореві.
Земля гуде.
Ріки мутно течуть.
Порохи поля покривають.
Стяги лопотять.
Половці ідуть від Дону,
і від моря,
і з усіх сторін руські полки обступили.
Діти бісові кликом поля перегородили,
а хоробрі русичі перегородили черленими щитами.

Яр-туре Всеволоде!
Стоїш ти в обороні,
прищеш на воїнів стрілами,
примиш об шоломи мечами харалужними.
Куди, туре, поскочиш, своїм золотим шоломом
посвічуючи,
там і лежать погані голови половецькїї.
Поскіпані шаблями гартованими шоломи
оварськїї
тобою, яр-туре Всеволоде!

Він наніс ці рани, дорогі браття,
забувши почесць і життя,
і города Чернігова отчий золотий стіл,
і своєї милої жони, красної Глібівни,
звичаї і обичаї!

Були віки Трояна,
минули літа Ярослава;
були походи Олегові,
Олега Святославича.

А той Олег мечем крамолу кував
і стріли по землі сів.

Вступає він в золоте стремено в городі

Тмуторокані —

той же дзвін чув давній великий Ярославів син

Всеволод,

а Володимир щоранку вуха закладав у Чернігові.

Бориса ж Вячеславича

хвальба на суд привела

і на зелений покров Канини поклала

хороброго і молодого князя

за обиду Олегову.

З тієї ж Каяли Святополк повелів отця узяти

свого

поміж угорськими іноходцями

до святої Софії, до Києва.

Тоді, за Олега Гориславича,

сіялося й виростало усобицями,

гинуло добро Даждьбожого внука,

в княжих крамолах віки вкоротилися людям.

Тоді по Руській землі рідко ратаї гукали,

та часто вóрони крякали,

трупи собі ділячи,

а галки свою річ говорили,

на поживу летіти збираючись.

То було в ті битви і в ті походи,

а такої битви — не чувано!
З зарання до вечора,
з вечора до світа
летять стріли гартовані,
гримлять шаблі об шоломи,
тріщать списи харалужнії
в полі незнаємім,
серед землі Половецької.
Чорна земля під копитами
кістями була засіяна,
а кров'ю полита:
тугою зійшли вони по Руській землі!

Що там шумить,
що там дзвенить
вдалині рано перед зорями?
Ігор полки завертає:
жаль бо йому милого брата Всеволода.
Билися день,
билися другий;
третього дня під полудень упали стяги Ігореві.
Тут два брати розлучились на березі бистрої
Каяли;

тут кривавого вина не достало;
тут пир докінчили хоробрі русичі:
сватів напоїли
і самі полягли
за землю Руськую.
Никне трава жалощами,
а дерево з тугою к землі приклонилось.

Уже бо, браття, невесела година настала,
уже пустиня військо прикрила.
Встала обида в силах Дажьбожого внука,
ступила дівою на землю Трояна,
заплескала лебединими крильми на синім морі
біля Дону;

плещучи, прогнала багаті часи.
Припинились походи князів на поганих,
сказав бо брат брату:
«се моє, і те — теж моє»;
і почали князі про мале — «се великеє» мовити,
і самі на себе крамолу кувати.
А погані з усіх сторін приходили з побідами
на землю Руськую.

О, далеко зайшов сокіл, птиць б'ючи, — к морю!
А Ігоря хороброго полку — не воскресити!
За ним кликнули Карна і Жля,
поскакали по Руській землі,
вогонь мечучи в полум'янім розі.
Жони руські заплакали, примовляючи:
«Уже нам своїх милих лад
ні мислю помислити,
ні думою здумати,
ні очима оглядіти,
а злота і срібла того не мало загубити».

І застогнав же, браття, Київ тугою,
а Чернігів напастями.
Горе розлилося по Руській землі,
печаль буйна потекла серед землі Руської.
А князі самі на себе крамолу кували,
а поганії самі, з побідами набігаючи на Руську
землю,
брали данину по білці з двора.

Тії ж бо два хоробрі Святославичі,
Ігор і Всеволод,
вже біду розбудили,
що ї приспав був отець їх,
Святослав грізний великий київський.
Грозою був він:
настрахав своїми сильними полками

і харалужними мечами,
наступив на землю Половецьку,
притоптав горби і яруги,
змутив ріки і озера,
висушив потоки і болота.
А поганого Кобяка
із лукомор'я,
із залізних великих полків половецьких,
як вихор, вихопив.
І упав той Кобяк
в граді Києві,
в гридниці Святослава.
Тут німці і венеційці,
тут греки і морава
співають славу Святославу,
корять князя Ігоря,
що потопив добро на дні Каяли,
ріки половецької, —
руського злата насипали!
Тут Ігор князь пересів із сідла золотого
у сідло невольниче.
Засмутились в містах забрала,
а веселість поникла.

А Святослав мутен сон бачив в Києві на горах.
«В цю ніч з вечора одягали мене, — рече, —
чорним покривалом на кроваті тисовій,
черпали мені синє вино, з горем змішане,
сипали мені з порожніх сайдаків степовиків
поганих

великий жемчут на лоно
і ніжили мене.

Уже дошки без князька в моїм теремі
злотоверхім.

Всю ніч з вечора сірі в'орони крякали під
Плісенським на болонні,
були вони в дебрях Кияні

і неслися до синього моря».

І сказали бояри князю:

«Уже, княже, туга ум полонила;

се ж бо два соколи злетіли з отчого стола

золотого

пошукати града Тмутороканя

або напитися шоломом з Дону.

Уже соколам крильця повтинали погані шаблями,

а їх самих опутали у пута залізні.

Темно ж бо було в третій день:

два сонця померкли,

обидва багряні стовпи погасли,

а з ними молоді два місяці,

Олег і Святослав,

тьмою заволоклися,

і в морі втопилися,

і велику зухвалість збудили в хиновах.

На ріці на Каялі тьма світ покрила;

по Руській землі простерлися половці,

наче пардуже гніздо.

Уже упала хула на хвалу,

уже вдарило насильство на волю,

уже кинувся див на землю.

І от готської красні дівчата

заспівали на березі синього моря:

дзвонячи руським золотом,

оспівують часи Бусові,

леліють помсту за Шарукана.

А нам уже, дружині, жодних веселоців!»

Тоді великий Святослав ізронив злате слово,

з сльозами змішане,

і прорік:

«О мої синовці,

Ігорю і Всеволоде!

Рано есте почали Половецьку землю мечами

разити,

а собі слави шукати.
Та без честі одоліли,
без честі бо кров погану ви пролили.
Ваші хоробрі серця в жорстокім харалузі сковані,
а в одвазі загартовані.
Що ж натворили ви моїй срібній сідині?
І уже не бачу я сили дужого,
і багатого, і многоратного
брата мого Ярослава
з чернігівськими вельможами,
з воєводами, і з татранами,
і з шельбирами, і з топчаками,
і з ревутами, і з ольберами.
Це ж вони без щитів,
з ножами захалявними
кликком полки побивають,
дзвонячи в прадідівську славу.
Ви ж сказали: «Мужаймося самі —
минулу славу самі заберем
і прийдешню самі поділим!»
А чи диво се, браття, старому помолодіти?
Коли сокіл перелиняє —
високо птиць ганяє:
не дасть гнізда свого в обиду.
Та се зле: князі мені — не пособники,
на нещастя година обернулась.
Он в Римові кричать під шаблями половецькими,
а Володимир під ранами.
Туга і печаль сину Глібовому!»
Великий княже Всеволоде!
Не мислиш ти прилетіти іздалека —
отчий золотий стіл постерегти!
Ти ж бо можеш Волгу веслами розкропити,
а Дін шоломами вилляти!
Коли б ти тут був —
то була б рабиня по ногаті,
а бранець — по різані.

Ти ж бо можеш по суху живими самострілами
стріляти —
удалими синами Глібовими!

Ти, буй Рюриче, і Давиде!
Чи не ваші золочені шоломи по крові плавали?
Чи не ваша хоробра дружина рикає, яко тури,
ранені шаблями гартованими на полі незнаємім?
Вступіте, господарі, в золоті стремена
за обиду часу нашого,
за землю Руськую,
за рани Ігореві,
смілого Святославича!

Галицький Осмомисле Ярославе!
Високо сидиш ти на своїм злотокованім столі,
підпер гори угорськії своїми залізними полками,
заступивши королеві путь,
зачинивши Дунаю ворота,
метаючи тягарі через хмари,
суди рядячи до Дунаю.
Грози твої по землях течуть,
одчиняєш ти Києву ворота,
стріляєш ти з отчого золотого стола салтанів
за землями.

Стрілай, господарю, Кончака,
раба поганого,
за землю Руськую,
за рани Ігореві,
смілого Святославича!

А ти, буй Романе, і Мстиславе!
Хоробра мисль носить ваш ум на подвиг.
Високо пливеш ти на подвиг в сміливості,
наче сокіл на вітрах ширяючи,
хотячи птицю в смілості здолати.
Єсть бо у вас залізні молодці

під шоломами латинськими.
Од них загула земля, і багато країн —
Хинова, Литва, Ятвяги, Деремела,
і половці сулиці свої покидали,
а голови свої підклонили
під ті мечі харалужнії.
Але вже, княже, Ігорю померк сонця світ,
а дерево поронило листя не з добра:
по Росі і по Сулі города поділили.
А Ігоря хороброго полку — не воскресити!
Дін тебе, княже, кличе і зове князів на побіду.
Ольговичі, хоробрі князі, успіли на бій!

Інгвар і Всеволод,
і всі три Мстиславичі,
не лихого гнізда шестикрильці!
Ви не празом переможців володіння собі
захопили!

Нащо ж ваші золоті шоломи,
і сулиці ляські, і щити?
Загородіте полю ворота своїми гострими стрілами
за землю Руськую,
за рани Ігореві,
смілого Святославича!

Уже бо Сула не тече струменями срібними для
города Переяслава,
і Двина болотом тече для тих грізних полочанів
під кликом поганих.
Один лиш Ізяслав,
син Васильків,
подзвонив своїми гострими мечами об шоломи
литовськії,
погубив славу діда свого Всеслава,
а сам під черленими щитами
на кривавій траві
погублений литовськими мечами.

І сходила юна кров, і сказав він:
«Дружину твою, княже, птиці крильми одягли,
а звірі кров полизали!»
Не було тут брата Брячислава,
ні другого, Всеволода.
Самотній, зронив він жемчужну душу
з хороброго тіла
через золоте ожерелля.
Посмутніли голоси,
поникли веселощі,
сурми сурмять городенськії.

Ярославе і всі внуки Всеславові!
Уже понизьте стяги свої,
вкладіть свої мечі пощерблені:
уже бо вискочили ви з дідівської слави!
Ви ж бо своїми крамолами
почали наводити поганих
на землю Руську,
на добро Всеслава.
Через незгоду ж бо настало насильство
од землі Половецької!

На сьомім віці Трояна
кинув Всеслав жереб на дівицю собі любу.
Він хитрощами обперся на коней
і скочив к граду Києву
і діткнувся ратищем золотого стола київського.
Скочив од них лютим звірем опівночі
з Білгорода,
щезнувши у синій млі;
він урвав щастя тричі:
одчинив ворота Новгороду,
розбив славу Ярославу,
скочив вовком до Немиги з Дудуток.

На Немизі снопи стелять головами,
молотять ціпами харалужними,
на току життя кладуть,
віють душу од тіла.
Немиги криваві береги не добром були засіяні —
засіяні кістьми руських синів.

Всеслав князь людям суд чинив,
князям городи рядив,
а сам вночі вовком бігав:
із Києва добігав до півнів у Тмуторокань,
великому Хорсові вовком путь перебігав.
Йому в Полоцьку подзвонили до заутрені рано
у святій Софії у дзвони,
а він в Києві дзвін той чув.
Хоч була й віща душа в смілім тілі,
та часто біду терпів він.
Йому віщий Боян в давнину і приспівку,
розумний, сказав:

«Ні хитрому,
ні вмілому,
ні чаклуну вмілому —
суда божого не минути».

О, стогнати Руській землі,
спом'янувши колишню годину й колишніх князів!
Того старого Володимира
ніяк було прикувати до гір київських;
ото ж бо й нині встали стяги Рюрикові,
і другії — Давидові,
та нарізно в них бунчуки мають, співають списи!

На Дунаї Ярославнин голос чути,
зозулею, незнаєма, рано кує:
«Полечу, — рече, — зозулею по Дунаєві,
омочу бебрян рукав в Каялі ріці,
утру князю кривавії його рани

на дужому його тілі».

Ярославна рано плаче в Путивлі на забралі,
примовляючи:

«О вітре, вітрило!
Чому, господине, так сильно вієш ти?
Чому мечеш ти хиновські стрілки
на своїх легесеньких крильцях
на воїнів мого лади?
Мало тобі було вгорі під хмарами віяти,
гойдаючи кораблі на синім морі?
Чому, господине, мої веселощі по ковилі
розвіяв?»

Ярославна рано плаче в Путивлі городі на
заборолі, примовляючи:

«О Дніпре Словутичу!
Ти пробив еси кам'янії гори
через землю Половецькую.
Ти гойдав еси на собі Святослава насади
до полку Кобякового.
Пригойдай, господине, мого ладу мені,
щоб я не слала йому сліз на море рано».

Ярославна рано плаче в Путивлі на забралі,
примовляючи:

«Світлеє і трисвітлеє сонце!
Всім тепле і красне еси!
Чому, господине, простерло гарячі промені свої
на воїнів лади,
в полі безводнім спрагою їм луки звело,
тугою їм сайдаки стягло?»

Заграло море опівночі,
ідуть смерчі млоу:
Ігореві князю бог путь явить
із землі Половецької

на землю Руську,
к отчому золотому столу.

Позгасали вечірні зорі.
Ігор спить,
Ігор не спить,
Ігор мислю поля мірить
од великого Дону
до малого Дінця.
Свиснув опівночі Овлур на коня за рікою,
велить князю розуміти:
князю Ігорю не бути кликаним!
Загула земля,
зашуміла трава,
вежі половецькі сколихнулися.
А Ігор князь поскочив горностаєм в комиші
і білим гоголем на воду.
Упав на бистрого коня
і скочив з нього сірим вовком.
І помчав до луку Дінця,
і полетів соколом під млою,
забиваючи гусей і лебедів
на сніданок, на обід і на вечерю.
Коли Ігор соколом полетів,
тоді Влур вовком помчав,
струшуючи собою студену росу:
підірвали бо своїх бистрих коней.

Донець каже:
«Княже Ігорю!
Не мало тобі величі,
а Кончакові — прикрості,
а Руській землі — веселості!»
Ігор рече:
«О Донче!
Не мало тобі величі,
що гойдав ти князя на хвилях,

слав ти йому зелену траву на своїх берегах
срібних,
одягав ти його теплою млою під тінню зеленого
дерева,
стеріг ти його гоголем на воді,
чайками на струмках,
чернядьми на вітрах».

Не така ж, говорять, ріка Стутна;
мало води маючи,
пожерши чужі ручаї і струмки,
розширена в усті,
вона юнака князя Ростислава скрила
на дні при темнім березі.
Плаче мати Ростиславова
по юнаку князю Ростиславу.
Поникли квіти жалобою,
і дерево з тугою к землі приклонилось.

То не сороки заскрекотали —
по сліду Ігоревім їде Гзак з Кончаком.
Тоді ворони не крякали,
галки позмовкали,
сороки не скрекотали,
полози повзали тільки.
Дятли стукотом путь до ріки вказують,
солов'ї веселими піснями світ провіщають.

Мовить Гзак Кончакові:
«Коли сокіл до гнізда летить —
соколича розстріляємо своїми золоченими
стрілами».

Каже Кончак до Гзи:
«Коли сокіл до гнізда летить —
то ми сокільця опутаємо красною дівцею».
І каже Гзак Кончакові:
«Коли його опутаємо красною дівцею,

не буде нам ні сокільця,
ні нам красної дівиці,
і почнуть нас птиці бити
в полі Половецькім».

Сказав Боян, піснетворець давнього часу —
Ярослава, Олега —
про походи князя Святослава:
«Хоч і тяжко голові без плечей —
зле й тілу без голови», —
Руській землі без Ігоря.

«Сонце світиться на небесах —
Ігор князь в Руській землі», —
дівчата співають на Дунаї,
в'ються голоси через море до Києва.

Ігор їде по Боричевім до святої богородиці
Пирогощої.
Землі раді, городи веселі.

Заспівавши пісню старим князям,
потім і молодим співати:
«Слава Ігорю Святославичу,
буй-туру Всеволоду,
Володиміру Ігоревичу!»

Здоров'я князям і дружині,
що борються за християн проти поганих полків!

Князям слава і дружині!
Амінь.

ЗМІСТ

Від автора до українського видання 2009 р.	3
Від автора	8
Частина I. СОКОЛИ І ГУСИ <i>Переклад Олега Жупанського</i>	11
До історії СПІ	13
СИНЄ СОНЦЕ	
Свист Звіра	30
Ізяслав на ліжку	34
Доповнення	38
Під трубами сповиті	38
Коли сокіл линяє	42
«Повелея отця свого»	48
Непобачений перекладач	50
Невидимі тюркізми	55
Тур на бороні	55
Буйні	60
Восьмимисленість	61
«Растереть на кусту»	62
«До куриц тмутороканя»	63
«Птица горазда»	64
Сон Святослава	66
Цар Додон і Геродот	81
ЧЕСНЕ «СЛОВО»	
Нерозуміння	89
Галиця чи сокіл?	108
Чи була діва?	114
Чи був Троян?	121
«Не по замышленію Бояна»	125
Аміль!	133
«Страны ради, гради весели»	135
ЗУМИСНІ СВДЧЕННЯ	
<i>Додатки, історичні довідки</i>	
Шлюб	142
Кочівники і Русь. Торкини, торки	145
Шлюбні свідчення у мові	146
КОЛЬОРУ ПОЛОВИ	
<i>(Узагальнюючі імена степовиків до XIII століття)</i>	
Берендеї	152
Ковуй	153
Чорні клобуки	154
Нехристи	155
Половець	158
Кипчак	161
ІСТОРИКИ ТА ІСТОРІЯ	174
Війна і мир	184

Частина II. ШУМЕР-НАМЕ *Переклад Олексія Жупанського*189

Право на помилку	192
Сумніви	200
Мова і наука	208
Індоевропейстика	212
Юрта і Лувр	219
До таблиці	226
60 слів	229
Короткі висновки	238
Фонетика	238
Морфологія	241

ЗАКОН ПЕРЕБУДОВИ СКЛАДУ

(Міркування, а не висновки, попри категоричність міркувань)

Односкладове слово	244
Двоскладове слово	245
На доповнення до таблиці	247
Ребус <i>(про термін «Шумер»)</i>	251
Пояснення до заголовка	257
Свої люди і собаки	258
Собака	260
Іспака	263
Ішгузи	264

ТЕНГРІАНСТВО

Чаша	269
Зірки кургану	274
Цитати	278
Роса й раса <i>(Замість висновку</i>	
<i>Вступ у тему ПМ — палеографія в мові)</i>	282
Пляма на сонці	283
Хвостате сонце	285
Історія та давнина	291

ДОДАТОК295

СЛОВО О ПЛЪКѸ НГОРЕВѢ, НГОРА СЫНА СВАТЪСЛАВА,

ВНУКА ОЛЬГОВА297

Слово про похід Ігорів, Ігоря, сина Святослава, внука Олега	
Переклад Л.Є. Махновця	321

Сулейменов, Олжас.

АЗ і Я: кн. добромисного читача: пер. з рос. / О. Сулейменов. — К.: Вид-во Жупанського, 2009. — 339 с.

ISBN 978-966-96881-8-7

У своїй книжці «АЗ і Я» автор, відомий казахський письменник і вчений Олжас Сулейменов, досліджує «Слово про Ігорів похід». Опублікована ще в середині 70-х років минулого сторіччя, праця викликала справжній переполох у колах літературознавців та інтерес у читачів. Книжку, як то часто велося в ті часи, було піддано «анафемі». Наклад 150 тисяч примірників було вилучено з книгарень і бібліотек.

«АЗ і Я» зберігає свою актуальність і понині. Це своєрідний погляд зі Степу на політичні й культурні проблеми Київської Русі XI сторіччя.

Друга частина книжки «Шумер-Наме» торкається культурних стосунків тюркських народів з давніми цивілізаціями.

Книжка розрахована не лише на науковців, але й на той загал читачів, котрі не байдужі до власної історії і культури.

Наукове видання
Олжас Сулейменов

АЗ і Я

Книга добромисного читача

Переклад з російської

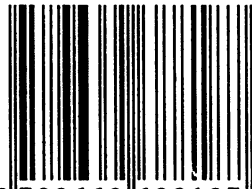
Науковий редактор *Л. Череватенко*
Редактор *Л. Пішко*
Художній редактор *О. Баратинська*
Оригінал-макет *О. Жупанський*

Підписано до друку 2.09.09
Формат 70x100 1/16
Папір офсет. №1
Друк офсетний. Зам. 2061
Тираж: 1000 прим.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи №2770. Серія ДК

ФОП Жупанський
Україна, 08293, Буча, вул. Тарасівська, 7а,
тел.: (+38096) 350-61-05;
E-mail: zhupansky-publisher@ukr.net
www.publisher.at.ua

ISBN 978-966-96881-8-7

9 789669 688187 >

Сулейменов Олжас Омарович народився 18 травня 1936 р. в м. Алмати. Закінчив Казахський державний університет ім. С.М. Кірова (1959 р.), Вищі літературні курси при Літературному інституті ім. О.М. Горького (1961 р.). Інженер-геолог. Працював завідувачем відділу поезії часопису «Простор» (1964—71 рр.); секретар Співки письменників Казахстану (1971—80 рр.); голова Державного комітету КазРСР з кінематографії (1981—83 рр.); перший секретар правління Співки письменників Казахстану, секретар Співки письменників СРСР (1983—91 рр.); член Комітету Верховної Ради РК з екології і природокористування (1994—95 рр.); Надзвичайний і Повноважний посол РК в Італії (серпень 1995 р. — жовтень 2001 р.); Надзвичайний і Повноважний посол РК в Греції, Мальті за сумісництвом (квітень 1996 р. — жовтень 2001 р.); із жовтня 2001 р. — постійний представник РК при ЮНЕСКО. Із лютого 1989 р. — президент Міжнародного антиядерного руху «Невада — Семіпалатинськ». Із жовтня 1991 р. — співголова, з червня 1992 р. — голова, з серпня 1995 р. — почесний голова партії «Народний конгрес Казахстану». Депутат Верховної Ради РК 10-го і 13-го скликань. Депутат Верховної Ради СРСР 11-го скликання; Народний депутат СРСР (1989—91 рр.). Нагороджений орденами «Барис» 1-го ступеня (2001 р.), Жовтневої революції; Трудового Червоного Прапора; «Знак Пошани», лауреат Державної премії КазРСР і премії Ленінського комсомолу Казахстану, премії «Тарлан» (2000 р.).

Автор книг «Аргмаки», «Земле, вклонися людині», «Сонячні ночі», «Ніч-парижанка», «Добрий час сходу», «Рік мавпи», «Глиняна книга», «Повторюючи в полудень», «Щодня ранок», «Кругла зірка», «Визначення берега», «Трансформація вогню», «АЗ і Я», «Мова письма» (вид. «Юніверс», 2006 р.).

